

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİ ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**TEVRAT ve HİTİTLER
(Hitit Siyasi, Kültür ve Dini Dünyası ile Tevrat'ın
Mukayesesi)**

Vatan ALTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ**

KONYA-2020

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİ ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**TEVRAT ve HİTİTLER
(Hitit Siyasi, Kültür ve Dini Dünyası ile Tevrat'ın
Mukayesesi)**

Vatan ALTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ**

KONYA-2020

KONYA

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Vatan ALTAŞ	
	Numarası	18810501063	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı, Eski Çağ Bilim Dalı	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒
		Doktora	☐
Tezin Adı	TEVRAT ve HİTİTLER (Hitit Siyasi, Kültür ve Dini Dünyası ile Tevrat'ın Mukayesesi)		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Vatan ALTAS

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Vatan ALTAŞ		
	Numarası	18810501063		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı, Eski Çağ Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	✓	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ		
Tezin Adı	TEVRAT ve HİTİTLER (Hitit Siyasi, Kültür ve Dini Dünyası ile Tevrat'ın Mukayesesi)			

Hitiler, Anadolu'da ilk siyasi birliği kurmuş bir medeniyet olarak Eski Çağ Medeniyetleri arasında önemli bir konuma sahiptir. Nitekim Tevrat'ta da kendisine yer bulmuştur. Tevrat'ta Hitit ve Hititli olarak iki şekilde geçer. Bu çalışmada, Tevrat'taki Hititler'e bu iki şekil dışında Hititler'in nasıl bir yankı ile Tevrat'ta yer edindiğine bakmaya çalıştık. Hırsızlık, akraba ilişkileri, hayvanlarla cinsel ilişkiler, şahitlik, suç ve cezanın maddeleştirilmesindeki benzerlik gibi birçok benzerliklerine ulaştık. Bunlar dışında inanç benzerliği, tanrı olgusu gibi benzerliklerine de değinerek siyasi bir kronoloji ve Tevrat'ın söz ettiği topraklarda Hitit kalıntılarına ulaşmaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Tevrat, Hitit, Hititli, Tanrı

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Vatan ALTAŞ		
	Student Number	18810501063		
	Department	Department of History, Ancient Science		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ		
Title of the Thesis/Dissertation	Torah and Hitites (Comparison of the Torah with Hitite Political, Cultural and Religious World)			

The Hittites have an important position among the Ancient Civilizations as a civilization that established the first political union in Anatolia. As a matter of fact, it found a place in the Torah. It is mentioned in the Torah as Hittite. In this study, we tried to look at the Hittites in the Torah, apart from this form, how the Hittites were included in the Torah. We have reached many similarities such as theft, kinship relations, sexual relations with animals, testimony and similarity in the materialization of crime and punishment. Apart from these, We also tried to reach the Hittite ruins in the lands mentioned by a political chronology and the Torah by mentioning the similarities such as belief similarity and the phenomenon of God.

Keywords: Torah, Hittite, God

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	I
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM.....	3
A_ ANA HATLARIYLA HİTİTLERİN SİYASİ TARİHİ	3
A.1. HİTİTLER ÖNCESİ ANADOLU'NUN SİYASİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ	3
A.1,1. <i>Hititler Öncesi Anadolu'da Yaşayan Bazı Halklar</i>	5
A.1.1.1 Hurriler	5
A.1.1.2. Luwiler	7
A.1.1.3. Palalar.....	8
A.1.1.4. Kaşkalar	9
A.1,2. <i>Hititler Öncesi Anadolu'da Yönetim ve örgütlenme</i>	10
A.2. ESKİ HİTİT DÖNEMİ SİYASİ TARİHİ	15
A.2.1. <i>Kuşşara Krallığı</i>	16
A.2.2. <i>I. Hattuşili (M.Ö. 1650-1620) ve I. Muşşili (M.Ö. 1620-1590) Dönemi, Ana Hatları ile Hitit Siyasi Tarihi</i>	20
A.2.3. <i>Gasıp Krallar Dönemi</i>	33
A.2.4. <i>Telepinu Dönemi (M.Ö. 1525-1500)</i>	36
A.3. ORTA HİTİT DÖNEMİ SİYASİ TARİHİ	38
A.3.1. <i>Telepinu Sonrası Gasıp Krallar</i>	39
A.3.2. <i>I. Muwatalli Dönemi Hititler</i>	41
A.3.3. <i>I. Tuthaldiya Dönemi Hititler (M.Ö. 1450-1420)</i>	42
A.3.4. <i>I. Arnuwanda ve II. Tuthaldiya Dönemi Hititler</i>	46
A.4. İMPARATORLUK DÖNEMİ HİTİT SİYASİ TARİHİ	50
A.4.1. <i>I. Şuppiliuma Dönemi Hititler (M.Ö. 1370-1345)</i>	51
A.4.2. <i>II. Muşşili Dönemi Hititler (M. Ö. 1343-1310)</i>	58
A.4.3. <i>II. Muwatalli, III. Muşşili (Urhi-Teşup) ve III. Hattuşili Dönemi Hititler (M.Ö. 1310-1250)</i> .	62
A.4.4. <i>IV. Tuthaldiya Dönemi ve Sonrası Ana Hatları ile Hitit Siyasi Tarihi</i>	67
B. HİTİT DİNİ VE SOSYAL HAYATI.....	70
B.1. BIN TANRILI PANTEON	73
B.2. HİTİTLERİN DİNİ RİTÜELLERİ.....	76
C. GEÇ HİTİT BEYLİKLERİ	79
C.1. TABAL.....	80
C.2. GURGUM.....	81
C.3. KARGAMIŞ.....	82
C.4. PATTİN/UNQJ	83
C.5. KUMMUH.....	84
C.6. QUE VE HİLAKKU.....	84
C.7. SAM'AL	86

C.8. MİLİDİA (MELİD)	87
II. BÖLÜM	89
A. TEVRAT'IN TANIMI, AÇIKLAMASI VE TEVRAT'TA HİTİT ADININ GEÇİŞİ	89
B. HZ. İBRAHİM, HZ. İSMAIL, HZ. İŞHAK VE HZ. YAKUP DÖNEMİ ZAMANI HİTİTLER	91
C. HZ. MUSA VE YEŞU DÖNEMİ HİTİTLER VE MISIR'DAN ÇIKIŞ	97
C.1. HİTİT YASALARININ TEVRAT KANUNLARI İLE BENZERLİKLERİ	103
C.1.1. Çocuk Düşürme	104
C.1.2. Adam Yaralama	104
C.1.3. Hırsızlık	105
C.1.4. Hayvanların Başkasının Tarlasına Girmesi	105
C.1.5. Kundaklama	106
C.1.6. Hayvanlarla Cinsel İlişkiler	106
C.1.7 Yakın Akrabalarla Cinsel İlişkiler	108
C.1.8. Büyü Yapmak	108
C.1.9. Şahitlik yapma	109
C.1.10. İnanç ve Yöntem Benzerliği	109
D. KENAN DİYARI'NDA HİTİTLER	112
E. SİZDEN DAHA BÜYÜK YEDİ ULUSU KOVACAKSINIZ (TEVRAT'TA YEDİ BÜYÜK ULUS VE SİYASİ ALANLARI)	115
F. HZ. DAVUT VE HZ. SÜLEYMAN DÖNEMİ HİTİTLER	118
F.1. HZ. DAVUT DÖNEMİ HİTİTLER	118
F.2. HZ. SÜLEYMAN DÖNEMİ HİTİTLER	119
SONUÇ	122
KAYNAKÇA	124

ÖNSÖZ

Anadolu coğrafyası konumu itibari ile tarih boyunca gücüne güvenen bütün halk ve devletlerce egemenlik altına alınmaya çalışılan bir bölge olmuştur. Sadece güçlü olanın ayakta kaldığı bu topraklarda her zaman güçlü olmak en temel şarttır. Hititler, Hint-Avrupa kökenli olmalarına rağmen, Anadolu'da kısmen de olsa ilk siyasi bütünlüğü sağlayan devlet olma özelliğini taşımakta ve Eski Çağ dünyasında da önemli bir konuma sahip devlettir. Bu kısmi bütünlüğü sağlarken de sadece kendilerine has savaş taktikleri ile değil aynı zamanda önemli politik yollara da başvurmuşlardır. M.Ö. II. binyılda yaşamış olan bu devletin gücü sadece Anadolu coğrafyası ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Suriye ve Filistin topraklarında da belli bir dönem hüküm sürmüşlerdir. Sadece anakara toprakları ile de yetinmeyen Hititler, bugün Kıbrıs Adası olarak bilinen Alaşiya adasını da egemenlikleri altına almayı başarabilmiş bir devlettir.

Tevrat, her ne semavi bir dinin kitabı olsa da Eski Çağ dünyasını çalışan ilim insanları için önemli bir kaynak konumunda olmuştur. Hititler, Hitit ve Hititli formlarında Tevrat'ta 60 defa geçmektedir. Bu neden dolayısıyla öncelikle Tevrat ve Eski çağ dünyası arasındaki ilişkiyi ele almaya karar verdik. Çalışma konusunu belirlerken bu alanda var olan bir eksikliği gidermek, bilim dünyasına kendimizce bir katkı sunmak amacıyla hareket ettik. Bu bağlamda çalışmalarımızı sürdürürken Eski Çağ tarihinde bu konuda yeterli çalışmaların olmadığına kanaat getirdik. Eski Çağ dünyası için önemli bir kaynak konumunda olan Tevrat'ı ve verdiği bilgilerin incelenmesinin tarih dünyası için önem arz ettiği fikriyle bu çalışmayı yapmaya karar verdik. Bu çalışmanın Eski Çağ Tarihi için var olan eksikliği bir nebze de olsa gidereceğine inanarak çalışmayı gerçekleştirdik.

Evlatlarımı yetiştirirken hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, maddi manevi bütün zorluklarda yanımda eksik olmayan ve bu yoldaki sonsuz desteklerinden dolayı en büyük teşekkürü aileme borç bilirim. Uzun çalışma süresince beni desteğinden mahrum bırakmayan danışmanım saygıdeğer hocam Güngör Karauğuz'a ve

isimlerini saymadığım hocalarım ve dostlarıma en içten dileklerle teşekkür ederim.

KISALTMALAR

A.g.e	: Adı geçen eser
A.g.m	: Adı geçen makale
Bkz	: Bakınız
c.	: Cilt
H.z.	: Hazreti
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
s.	: Sayı
Vd	: Ve diğlerleri, Ve devamı

GİRİŞ

Hititler, Anadolu'ya geliş yollarında çeşitli teorileri olmasına karşın, Anadolu'nun yerli halkı olmadığı kesin olan Hint-Avrupa kökenli bir halktır. Anadolu coğrafyasından olmamasına rağmen ilginçtir ki Anadolu siyasi birliğini kurma yolunda başarılı olan ilk halktır. Asur Ticaret Kolonileri öncesi ve esnasında Anadolu'da var olduğu bilinen Hititler, Anadolu siyasi birliğini kurma yolunda gece baskını gibi savaş stratejilerinin yanında çeşitli siyasi politikalar sayesinde başarılı olmuşlardır. Ele geçirdikleri topraklarda dini inancı benimseme ve saygı, dış siyasette ise de savaşın yetemediği yerde siyasi evliliklerle güçlerini pekiştirmişlerdir.

I.Hattuşili ile birlikte devlet vasfını kazanmış ve uzak diyarlara seferler düzenleyecek güce kavuşmuşlardır. Bu dönemden itibaren Suriye topraklarına düzenli seferler düzenlenmiş ve kral I. Şuppiluliuma döneminden itibaren ise Suriye ve Filistin topraklarına Mısır İmparatorluğuna karşı üstünlük sağlanmıştır. M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır İmparatorluğu ile yapılan Kadeş Savaşı'nda Hitit İmparatorluğun bölgedeki üstünlüğü pekişmiş ve bir asır sürecek olan barış çağı başlamıştır. Deniz Kavimleri saldırısı ile de Hitit devleti dağılmış ve Geç Hitit Beylikleri dönemi başlamıştır. Frigler'in kurulması ve yayılması, Asur Devleti'nin yayılmacı politikaları sonucu 8. yy'ın sonlarında Hititler tarih sahnesinden tamamen silinmiştir.

Tevrat indirildikten çok uzun bir süre sonra kaleme alınmış olsa da Eski Çağ dünyası için önemli kaynak niteliği teşkil etmektedir. Hititler ise Tevrat'ta ismi geçen önemli eskiçağ medeniyetlerinden bir tanesidir ve ismen 60 kez Tevrat'ta Hitit ve Hititli olarak iki formda zikredilmektedir. Maalesef ki Hititler, keşfedildikten sonra ismini Tevrat'tan almasına rağmen Tevrat ve Hitit ilişkisi üzerine ülkemizde çok fazla çalışma yoktur. Hititler, Tevrat'ta sadece ismen var olmamış aynı zamanda kanun, inanç ve ritüellerdeki benzerliklerle Tevrat'ın yazılmasına önemli katkıda bulunmuştur. Bazı kanunlarda suç ve cezanın maddeleştirilmesindeki gözle görülür benzerlik, güncel hayatlarında tanrıya bakış açılarının benzerliği, tanrının suça

karşılık ceza ve suçun kefareti gibi birçok konuda benzerlikler mevcuttur. Tevrat ve Hitit ilişkisini daha anlaşılabilir olması açısından daha çok Hititler 'in güney sınırına dikkat çekilerek, Hitit Devleti'nin siyasi tarihine de değinilmiştir. Filistin topraklarındaki Hitit kalıntılarına da değinilerek, çalışmanın daha açıklayıcı olmasını amaçlanmıştır.

I.BÖLÜM

A_ Ana Hatlarıyla Hititlerin Siyasi Tarihi

A.1. Hititler Öncesi Anadolu'nun Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış

“ O gün RAB Avram'la anlaşma yaparak ona şöyle dedi: Mısır Irmağı'ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları-Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus topraklarını senin soyuna vereceğim ”¹

Bu cümle Tevrat'ın ilerleyen bölümlerinde söz edilen ulus isimlerinde değişiklik yapılarak birkaç bölümde daha karşımıza çıkmaktadır. Tevrat'ta bahsi geçen bu uluslara daha ileride daha detaylı bir şekilde bakılacaktır. Bu cümlemizin amacı Hz. İbrahim döneminde bahsi geçen Hitit ve çevresindeki uygarlıkları bilimsel veriler ile ele almaktır.

Anadolu'da tarihi çağlar Asur Ticaret Kolonileri ile birlikte başlar. Fakat bu dönemden önce de Anadolu ile Mezopotamya arasında ticari ilişkiler olmuştur. Anadolu-Mezopotamya ilişkileri tarihin ilk evrelerinden günümüze değin ilişkileri devam etmektedir. Anadolu, gerek ulaşımın kolay olması, sahip olduğu madenler ve daha birçok nedenden dolayı Anadolu-Mezopotamya ilişkileri tarihin ilk evrelerinden itibaren başlamıştır. Bu konudaki ilk bilgiler, Adap kralı Lugal-Anne-Mundu ve Uruk kralı Lugal-zaggessi'nin Amanos dağları ve yukarı memlekete kadar gittikleri şeklindedir.² Bilgilerimiz sadece bununla sınırlı olmayıp aynı zamanda II. Lagaş hanedan beyi olan Gudea da Lagaş'ta inşa ettiği ünlü tapınağı için, Urfa bölgesinden taş, Amanos dağlarından sedir ve yeri Dicle Nehri üzerinde olduğu kesinleşen Hahhum şehrinden de altın tozu getirtmiştir.³ Ayrıca Akad kralı Sargon döneminde de (M.Ö. 2334-2279) Akadlı tüccarların Anadolu'ya geldikleri bilinmektedir. Üç nüshadan oluşan ve bir nüshasının Boğazköy'de ele geçirildiği **şartamhari** metinlerinde Sargon'nun, Puruşanda'ya yaptığı başarılı askeri

¹ Yartılış, 15/18-21.

² Bilgiç, 1948, 493.

³ Öz, 2005, 1.

seferinden ve kuzey ülkelerini nasıl ele geçirdiğini ve krallarını nasıl cezalandırdığını anlatır.⁴ “Onları Amanos Ormanı’ndan geçirdi, askerlerini Amanos Orman’ından geçirdi ve onları sedir ormanına ulaştırdı;” cümlesiyle de anlaşılıyor ki bu dönemde de Anadolu, Mezopotamya krallıklarınca biliniyor ve aralarında savaş yoluyla da olsa bir ilişki vardır.⁵ Aynı zamanda Naram-Sin’e ait bir belgede de kendisine isyan eden 17 krallık içinde Kaniş ismi de geçmektedir.⁶

Mezopotamya halklarının Anadolu keşfi Asur Ticaret Kolonilerinden yaklaşık 500 yıl kadar önce meşhur Akad kralı Sargon zamanında başlamış ve torunu Naram-Sin döneminde de başta ekonomik nedenlerden olmak üzere siyasi nedenlerden dolayı da devam etmiştir. İlk uluslararası ticaretin temsilcisi olan bu tüccarlar zamanla Güneydoğu ve Orta Anadolu’da Karum ve Wabartum olarak yaklaşık 40 şehirde ticaret kolonileri kurmuşlardır.⁷

Asurlular önceleri Kuzey Irak’ta Dicle nehri kıyısında bulunan Asur şehri ve çevresinde yaşayan bir Sami ırkına mensup bir topluluk iken daha sonra özellikle M.Ö. 2000’den sonra doğu-batı arası küresel ticaretten faydalanarak gelişmiş ve topraklarını genişleterek İmparatorluğa dönüştürmüş bir eski çağ halkıdır. M.Ö. 2000’de geniş ticaret ağlarını geliştirmiş ve Anadolu’da ticaret kolonileri kurmuşlardır. Bir süre Mitanni egemenliğinde kalan Asurlular M.Ö. 2000’lerde bağımsızlıklarını kazanmış ve sınırlarını Fırat’a kadar genişleterek başkentlerini de Ninova’ya taşımışlardır.

Anadolu’da tarihi devirlerin başladığı Asur Ticaret Kolonileri döneminde; Asurlular, Anadolu halkından söz ederlerken **nua’um** sözcüğünü kullanmışlardır. Bu kelime “dilsiz, cahil ve kültürsüz” anlamlarına gelse de bu kelimenin Asurlular tarafından kullanım amacı, yerli halka hakaret etmek değil, kendilerinden ayrı bir dil kullanan ve aynı zamanda yazıyı kullanmayı bilmeyen Anadolu halkını tarif etmek için kullanmışlardır.⁸ Bu kelime kullanım amacı olarak Yunanların “barbar” kelimesini kullanmalarıyla özdeştir. Her ikisinin de kullanım amacı kendilerinden olmayan, kendilerine benzemeyenleri tarif etmek için kullanılmıştır. Kültepe

⁴ Günbattı, 1997, 131-151.

⁵ Günbattı, a. g. e. 143.

⁶ Öz, 2005, 2.

⁷ Günbattı, 2017, 31

⁸ Öz, 2005, 19.

metinlerinde, Asurluların “**DUMU Assur**” (Asur vatandaşı) olarak tarif edilirken, yerliler “nua-um” kelimesiyle birlikte Akadca “**ša**” ekini şahıs ile yer ismi arasına getirerek tarif edilirdi.⁹ Ayrıca yer adlarının sonuna “lı-li” (Kanişli, Wahşuşanalı) eklerini getirerek te yerli halk tanımlanmıştır.¹⁰ Bunlarla birlikte “nua-um” kelimesi yerli tüccarlar kast edilirken de kullanılmıştır, ayrıca Asurlu tüccarlar da “tamkarum” kelimesi ile tarif edilmiş ve “Bit nuaim” kelimesi ile de yerli halkın evleri ifade edilmiştir.¹¹

Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Çağını anlatan en önemli tarihi kaynaklar Kültepe çivi yazılı tabletlerdir. Bu tabletlerde daha çok Asurlu tüccarları ilgilendiren konular ele alınmıştır. Kültepe tabletlerinin içeriği, çoğunlukla Asurlu–Asurlu ve Asurlu–yerli arasında düzenlenen borç vesikaları, kumaş ve çeşitli madenlerin ticareti hakkında belgeler ile Asurlu tüccarların, seyahatlerindeki harcamaları, masraf listeleri ve mahkeme zabıtlarından ibaret olduğu için, Koloni çağında Anadolu’nun sosyal yapısı hakkındaki bilgiler kısıtlıdır.¹² Bu devirde Anadolu yoğun bir uluslararası ticarete sahne olmuş ve Anadolu’nun yerli halkı bu dönemde yazıyı henüz öğrenememiş daha doğrusu kullanmamıştır. Bu sebepten dolayı Koloni Çağı Anadolu’sundan bahsedilirken Kültepe tabletleri ana kaynak konumunda olup genellikle ticari konular olmakla birlikte sadece Asurlular söz konusu olduğunda yazılı kaynak olduğu için ilk başvurulan kaynaklardır.

A.1.1. Hititler Öncesi Anadolu’da Yaşayan Bazı Halklar

A.1.1.1 Hurriler

Kuzeydoğu Kafkas bölgesinden geldikleri tahmin edilen bu kavim M.Ö. 3. Binyılın ortalarında Van Gölü, Ağrı Dağı ve Hazar Denizi arasındaki dağlık bölgede yaşamış¹³ ve zamanla Ön Asya’nın geneline yayılmışlardır. Hurriler hakkında ilk bilgiler “**Şartamhari**” metinlerinden elde edilir. Bu metinlerde Naram-sin’in Hurrice şahıs isimleri taşıyan yerli Anadolu krallarına karşı yaptığı seferlerden bahsedilir ki

⁹ Öz, a. g. e. 19.

¹⁰ Albayrak, 2000, 38.

¹¹ Albayrak, a. g. e. 38.

¹² Öz, 2005, 34.

¹³ Ünal, 1997, 13.

ve bu isimlerden bazılarının Nuzi şahıs isimlerinde geçtiği görülür.¹⁴ Bu isim Tevrat'ta **“Hori”** olarak geçmektedir.¹⁵ Her ne kadar kutsal kitaplar da bu zikir edilmişse de Ahmet Ünal yeterli kaynağın olmadığını söyleyip bunun sadece bir isim benzerliği olduğunu söyler.¹⁶ Mitanni kralı Tuşratta'nın Mısır kralı III. Amenofis'e gönderdiği mektupta **“Hurwuhe”** ve **“Hurruhe”** ve Hitit çivi yazılı metinlerde de **“Hur-ri”** şeklinde geçer.¹⁷ Ayrıca **“Mari”** arşivlerinde de yaklaşık 20 şehir hükümdarının isimleri Hurricedir.¹⁸

Hurrilerin milliyetçilik konusunda kendilerini bir isim altında nitelendirmemeleri, erken dönem Hurrilerin kuzey Mezopotamya'da yaşamaları ve isimlerinin **“Subartu”** olmaları gibi nedenler bir Hurri-Subar sorunu teşkil etmiştir fakat ne edebi ne de etnik alanda bir eşleşme olmadığından bu sav temelsiz kalmıştır.¹⁹

Hurriler M.Ö. II. Binyılda Doğu ve Kuzey Mezopotamya'da önemli bir güce sahiptiler. M.Ö. 1800'lerde ise Yamhad ve Mari'nin zayıflamaları üzerine Kuzey Suriye'de önemli bir güce kavuşmuşlardır. Hurriler daha çok Sümer-Babil kültür geleneğinin yaşatıcıları gibi görünseler de kendilerine has kültür özellikleri mevcut olup fakat siyasi güç olarak yaklaşık 250 yıl gibi kısa bir süre egemen oldukları için kültürlerinde gerekli gelişme ve olgunlaşma olmamıştır.²⁰

Kafkasya kökenli olan Hurrice, peş peşe dizilen isim ve fiil çekim ekleriyle yapılır.²¹ Sadece Urartu dili ile akrabalığı olan bu dil hiçbir gruba ya da dil ailesine mensup değildir. Urartu dili ile büyük bir benzerlik gösterse de Urartu dili, Hurricenin devamı niteliğinde olmayıp sadece benzerlik gösteren farklı bir dildir. Amarna arşivinde bulunan ve Mitanni kralı III. Tuşratta'nın mısır kralı Amenofis'e yazdığı 494 satırlık mektup bugün dahi Hurrice'nin en uzun metni olup, Boğazköy'de bulunan iki dilli metinler ve Ugarit'teki sayılı sözcük metinleri hariç

¹⁴ Alpman, 1981, 290

¹⁵ Öz, 2005, 23.

¹⁶ Ünal, 1997, 12.

¹⁷ Alpman, 1981, 284.

¹⁸ Öz, 2005, 23.

¹⁹ Öz, a. g. e. 24.

²⁰ Akurgal, 2005, 179.

²¹ Ünal, 1997, 15.

Hurri dilinin çözülmesinde kilit rol oynamakta.²² Boğazköy metinleri arasında hem Hurrice hem de Hititçe Hurri kökenli masallar ve efsaneler bulunmuş; başlıcaları **“Hedammun efsanesi, Keşşi asalı, Urşu muhasarası ve Gurpansah destanıdır”**.²³ Geniş bir coğrafyada yayılmasından dolayı şaşırtıcı bir şekilde bu dilin altı şivesi vardır.²⁴

Günümüzde bu dilin çözümlenememesinin nedeni yeterli kaynağın olmayışı değil, 400’e yakın Nuzi metinleri vardır fakat bu metinler Akad dilinde yazıldıkları için Hurri dilinin çözümlenmesinde pek bir faydaları yoktur.²⁵

A.1.1.2. Luwiler

M.Ö. II. Binde nereden geldikleri belli olmayan Luwiler, Güney ve Güneybatı Anadolu’da ikamet etmişlerdir. Kültepe tabletlerinden edinilen bilgiler ışığında Luwiler, Hititlerle aynı bölgede birlikte yaşamış ve uzun bir zaman dilimi boyunca da Asurlu tüccarlarla birlikte yaşayıp onlarla ticari ilişkilerde bulunmuşlardır.²⁶ Luwilerin ikamet ettikleri alan Miken uygarlığının merkezi alanından üç kat, Hititlerin ikamet ettikleri alandan ise beş kat büyük olup Anadolu’daki kültürlerin alanları bakımından Anadolu’daki en geniş alana yayılan kültürdür.²⁷ Ticaretin verdiği bir zorunluluk olarak Batı Anadolu’da Luwiler 520 karakterden oluşan hiyeroglif yazsını çok erken geliştirmişlerdir.²⁸ Hitit kral ve kraliçe unvanları Luwice’den gelirken prens unvanları Hattice’den gelmektedir.²⁹

Çivi yazılı metinlerde Luwiya olarak geçen bölgenin dili olduğu tahmin edilen Luwice Hitit imparatorluğu döneminde Arzava olarak anılan bölge de olabilir.³⁰ Kaba bir tanımla Arzava ülkeleri Batı Konya, Ege kıyıları ve Batı Anadolu’nun büyük bir kesimini kapsamaktadır.³¹ Anadolu’da en geniş alanda kullanılan bu ilk başlarda Hititçe ile de sıkça karıştırılmıştır. Çünkü Hititler yazıyı Anadolu’ya taşıdıktan sonra Hurriler hariç diğer komşuları olan Luwi, Pala ve Hatti

²² Öz,2005, 25.

²³ Alpman, 1981. 298.

²⁴ Ünal, 1997, 16.

²⁵ Alpman, 1981, 312.

²⁶ Öz,2005, 26.

²⁷ Zangger, Mutlu, 2016, 1055.

²⁸ Zangger, Mutlu, a. g. m. 1059.

²⁹ Melchert, 2011, 34.

³⁰ Öz, 2005, 27.

³¹ Bryce, 2011, 49.

gibi medeniyetlerin yazı tarihi ilk olarak Hattuşaş'ta inşa edildiği için Hititler bu medeniyetlerden kendi yazı dillerine bazı değişikliklerle geçirmişlerdir.³² Hattuşaş'ın Büyük Krallarının anıtsal yazıtlarında kullanılan ilk zamanlarda Hititçe olduğu düşünülse de daha sonra bu dilin Luwice olduğu anlaşılmıştır.³³ Geniş bir kitleye hitap etmesi ve geniş bir coğrafyada kullanılmasından dolayı Hititler döneminde bu dile ve kullanıcılarına saygı gösterilmiştir. Boğazköy arşivinde 175 tane Luwice metin bulunmuş ve bu metinlerden bazılarının yanında Hititçe karşılıkları da yazılmıştır.³⁴ M.Ö. II. Binyılın başında itibaren yaklaşık 1400 yıl boyunca kullanılan ve M.Ö. 600'lerde yok olan bu dilin ilk örnekleri daha çok resmi mühürler üzerinde kullanılmıştır.³⁵

Asur Ticaret Kolonileri çağında, uluslararası ticaretin doğurduğu doğal sonuç olarak Anadolu hem kültür bakımından hem de maddi bakımdan büyük bir zenginliğe kavuşmuş ve dönemin muasır medeniyetlerin sahip olduğu en büyük icat olan yazı ile de tanışmıştır. Bu dönemde Anadolu halkları da Asurlu tüccarlar gibi büyük zenginlikler elde etmişlerdir. Bu dönemde Anadolu'da örgütlenmiş bir siyasal birlik olmadığından Anadolu, göçebeler için büyük cazibe merkezi olmuş ve dışarıdan birçok göç almıştır. Özellikle Hint-Avrupa kökenli göçebeler Anadolu'nun daha sonra ki tarihsel sürecinde önemli rol oynamışlardır.

A.1.1.3. Palalar

Palalar, Hititlerin Kuzeydoğusunda Kastamonu, Safranbolu civarında yaşıyorlardı.³⁶ Hititler, Palalar'a büyük önem vermişlerdir. M.Ö. II. Binyılın ikinci yarısından itibaren Hitit çivi yazılı metinlerinde Palalılara sıkça yer verilmiştir, fakat bu metinler daha çok dini içerikli oldukları için Pala halkı hakkında yeterli bilgi edinilecek kaynaklar oldukça sığdır.³⁷ Bu halkın menşei hakkında net bir bilgi yoksa da genel olarak bu halkın Hititler gibi Anadolu'ya sonradan geldikleri fikri hüküm sürer. Bu sözcüğe ilk kez M.Ö. II. Binyılın ilk çeyreğine ait eski Asurca metinlerde

³² Hawkins, 2011, 122.

³³ Öz, a. g. e. 27.

³⁴ Kinal, 1991, 171.

³⁵ Zangger, Mutlu, 2016, 1059.

³⁶ Sevin, 2002, 154.

³⁷ Demirel, 2012, 232.

rastlanılır.³⁸ Kastamonu civarında oturan bu halk siyasi açıdan ise karşımıza ilk kez Hitit İmparatoru I. Şuppiluliuma zamanında yazılmış metinlerde çıkar.³⁹ Kesin yerleşim yerleri bilinmeyen bu halkın yerleşim yerleri hakkında birkaç fikir ileri sürülmüştür; Çaldağı-Tavşandağı ve İnegöl Dağı arası, Yukarı Kızılırmak vadisi ve Bayburt civarı gibi ve hatta antik Paflagonya ile de eşitlenmek istenmiştir.⁴⁰

Hint-Avrupa dil ailesine mensup olduğu kesin olan bu dilin⁴¹ metinlerde “Palaumnili” diye geçer.⁴² Hititçe ve Luwice ile akraba olan bu dil yazılı kaynaklarda yeteri kadar kullanılmadığından dolayı bu dil hakkında kelime bilgileri de çok kısıtlıdır. Yeterli sayıda kelime olmasa da Hititçe, Luwice ve palaca dilleri arasında bir akrabalık olduğu kesinleşmiştir.⁴³ Anadolu’da siyasi birliği sağlama açısından birçok halkla sorun yaşayan Hititler her ne sebepten ise Palalar’a büyük yakınlık göstermiş ve onlarla pek sorun yaşamamışlardır. Pala ülkesi, Orta krallık döneminde Hitit egemenliğinden çıkıp Kaşka egemenliğine girmiştir.⁴⁴

A.1.1.4. Kaşkalar

Anadolu’da ilk siyasi birliği sağlama yolunda ilk adımı atan Hititlerin tarihleri boyunca en çok uğraştıkları halk Kaşkalar olmuştur. Kaşkalar yazıyı kullanmadıkların Anadolu halkları arasında kendileri hakkında en az bilgi sahibi olunan halktır. Yaşadıkları coğrafya dahi kesin bilinmeyen bu halk için tek kaynak Hitit çivi yazılı metinlerdir.⁴⁵ Yaşadıkları coğrafya hakkında farklı fikirler vardır; bazı kaynaklarda Sinop-Ordu yöresi⁴⁶ geçerken bazı kaynaklarda ise Amasya çevresi geçer.⁴⁷ Hititlere sürekli sorun çıkarabilmelerinin en önemli nedeni Hitit merkezine yakın bir coğrafyada yaşam sürmeleridir.⁴⁸ Hititlere çok büyük sorun yaşattıklarının en büyük göstergesi ise Hitit kralı I. Hantili zamanında başkent

³⁸ Alp, 2000, 17.

³⁹ Öz, 2005, 28.

⁴⁰ Demirel, 2012, 234.

⁴¹ Kinal, 1991, 173.

⁴² Demirel, 2012, 234.

⁴³ Dinçol, 1982, 25.

⁴⁴ Öz, 2005, 28.

⁴⁵ Demirel, 2013, 194.

⁴⁶ Öz, 2005, 29.

⁴⁷ Demirel, 2013, 194.

⁴⁸ Demirel, a. g. m. 195.

Hattuşa'nın çevresinin Kaşka tehlikesine karşı surlarla çevrilmesidir.⁴⁹ Hititlerin Kaşkalarla çok fazla uğraşmalarının nedeni ise aralarında bir devlet sınırının olmayışı, halklarının ortak alanlarda yaşamaları⁵⁰ ve kanaatimizce Kaşkaların, Hititlere karşı uyguladıkları savaş taktığının genelde yağma amaçlı olup Hitit orduları karşısına düzenli bir ordu gibi çıkmayıp daha çok vur kaç taktiğini uygulamalarıdır.

A.1.2. Hititler Öncesi Anadolu'da Yönetim ve örgütlenme

Bu alandaki bilgiler de Asurlu tüccarların notlarında, çivi yazılı kil tabletlerden edinilir. Asurlu tüccarların kişisel arşivleri olan bu belgelerde Anadolu'nun siyasi ya da sosyal yapısıyla ilgili bilgi veren belge sayısı kısıtlı olduğundan araştırmacılar bu tür bilgilere tabletler üzerinde yaptıkları çalışma ile dolaylı yoldan ulaşırlar.

Bu dönemde Asurlular yerli halk için "Nua'um" terimini kullanmış ve bu terimi sadece bir toplum için kullanmayıp bütün Anadolu halkı için kullandıklarını daha önce belirtmiştik. Tabletlerden elde edilen bilgilere göre bu dönemde 30 şehir vardır.⁵¹ Dönemin Asur kaynaklarına göre bu devirde sayıları 90 ile 100 arasında olan kentler mevcuttu.⁵² Sayılarının bu kadar çok olması dahi bu dönemde Anadolu'nun siyasi birlikten ne kadar uzak olduğunu gösterir. Birbirinden bağımsız kopuk bir siyasi yapısı olan Anadolu'da ülke krallarına "Ruba'um" derlerken "Matum" olarak geçen şehirler de mevcuttu.⁵³

"Başında kral ve kraliçe (Ruba'um) olan şehirler;

1. Hamizanum	18. Marittum
2. Harsamna	19. Neşeşşa
3. Hurrumhaşşum	20. Palha

⁴⁹ Demirel, a. g. m. 195.

⁵⁰ Demirel, a. g. m. 196.

⁵¹ Erol, 2012, 1306.

⁵² Küçükbezi, 2010, 68.

⁵³ Erol, a. g. e. 1306-1307.

4. Kapitra	21. Qatra/Qattara
5. Kaştama	22. Şirwa
6. Lakimmişa	23. Şirmuin
7. Luhuzattiya	24. Tuwanua
8. Mardaman	25. Elmelme
9. Hahum	26. Kaniş
10. Hamatu	27. Kuşşara
11. Harabiş	28. Luhuzattiya
12. Hattuş	29. Lullu
13. Hiruh	30. Puruşhattum
14. Tahruwa	31. Şavit
15. Tuhpiya	32. Wahşuşana
16. Şalatuvar	33. Zalpa
17. Şarla” ⁵⁴	

Yine Asurlu tüccarların notlarından edinilen bilgilere göre bu şehir devletlerinin başında bulunan kişilere “ruba’um” denilmiştir.⁵⁵ Birçok küçük siyasi yapının olduğu kadim Anadolu topraklarında elbette ki halk arası sınıflaşma vardı. Bu sosyal yapı üç tabaka halinde incelenebilir. Bu tabakalar genel hatlarıyla yönetenler, yönetilenler ve köleler olarak isimlendirilebilir. En üst tabaka kabaca bir söylemle saray halkından oluşur. Kraliyet ailesi ve memurlardan oluşan bu tabaka siyasi olgunun yöneten kesimini oluşturur. İkinci tabaka da özgür halktan oluşmakla birlikte bu halk genel olarak zanaatkâr ve çiftçidir. Bu halkın yanında çalışan işçiler de özgür olup ikinci tabaka sınıfa dâhildirler. Son tabaka ise kölelerden oluşur. Bu köleler de kendi aralarında ikiye ayrılırlar; doğuştan köle olanlar ve sonradan köle olanlar. Sonradan köle konumuna düşen halk ise genellikle ya borcunu ödeyemedikleri için köle olmuşlardır ya da savaş esiri olarak köle olmuşlardır.

Asur Ticaret Kolonileri çağında Anadolu’nun siyasi birliği henüz oluşmamış, Hattli, Hurrili, Luwili veya diğer yerli beyler tarafından yönetilen küçük

⁵⁴ Günbatti, 2017, 43-44.

⁵⁵ Erol, 2012, 1306.

şehir devletleri mevcuttu.⁵⁶ Saray halkının ve devletin başında rubaum bulunurdu. Bununla birlikte kralın yanında kraliçe de (rubatum) bulunurdu. Kraliçe kralın savaş meydanında, seferlerde, ziyaretlerde olduğu zamanlarda naibe sıfatıyla devleti yönetme hakkı vardı, ayrıca kral öldüğü zaman veliaht prens henüz ülkeyi yönetecek yaşta değil ise de rubatum yine tek başına ülkeyi yönetmene hakkına sahipti.⁵⁷ Aynı zamanda kraliçeler dini törenlerde bulunurlardı.⁵⁸ Devlet yönetiminde diğer önemli bir isim ise “Rabi Simmiltidir”. Merdiven büyüğü olarak ta bilinen bu makamın günümüzdeki anlamı ise veliaht prenstir. Örneğin kral Anitta zamanında Ankuwa ele geçirilmiş ve şehirde Anitta’dan sonraki en büyük idareci rabi Simmiltim olan Peruwa olduğu kaynaklarda zikir edilir.⁵⁹ “*Ennam-Assur’dan Nabi Enlil’e*

*kraliçe ve rabi simmiltim’e git ve sor. Eğer onlar onları bırakmak isterlerse onları bana gönder. Eğer onlar onları bırakmak istemezlerse, o adamları kurtar (serbest kalmalarını sağla) saray kefaret parası için sende ne isterse bana yaz, bildir böylelikle ben sana gönderebileyim. Ve Gagali’nin yakaladığı o adamları. O adamlar için saray senden fazladan ne kadar ücret isteyeceğini mektubunda bana bildir.....”*⁶⁰ Bu belgede de görüldüğü gibi “Merdiven büyüğü” kimse ülke

yönetiminde söz hakkına sahip olmakla birlikte isminin kraliçe ile birlikte anılması da mertebesinin yüksekliğini göstermelidir. Ayrıca ilginçtir ki kralın ülkeyi veliaht prens ile birlikte yönetmesi daha sonra başka Anadolu uygarlıklarında da görülmüştür. Bunun en iyi örneklerinden biri de yine Asurlarla etkileşim içinde olan Urartularda görülür ve en iyi örneklerinden biri ise Urartu kralı İşpuini’nin ülkeyi oğlu Menua ile birlikte yönetmesidir.⁶¹ Bu şekilde bir uygulamanın olmasındaki em büyük neden gelecek kralların ülke yönetimi için tecrübe edinmeleridir.

Saraydaki hiyerarşik düzene bakılınca her ne kadar memurların hiyerarşik sıraları net olarak yazılmamışsa da⁶² Anadolu açısından daha büyük bir siyasi güç olma yolunda çok önemli bir adımdır. Bu siyasal olgulardaki görevler ve memuriyet

⁵⁶ Karağuz, 2005, 21.

⁵⁷ Küçükbezi, 2010, 71.

⁵⁸ Kuzucuoğlu, 2007, 803. “5 mina gümüşü onlar adına o ödedi. Kral ve Kraliçe tanrı Ana’nın huzurunda yemin ettiler.”

⁵⁹ Hasdemir, 2016, 67.

⁶⁰ Küçükbezi, 2010, 72.

⁶¹ Belli, 1982, 156.

⁶² Erol, 2012, 1307.

şu şekilde sıralanabilir; 1) **Ruba'um**, kral devletin başı olup aynı zamanda baş rahip, başkomutan ve baş hakimdir. 2) **Rubatun**, kraliçe devlet yönetiminde de aktif rol oynamıştır. 3) **Rabi simmiltim**, diğer adıyla merdiven büyüğü yani veliaht prens olup görevleri hakkında pek bilgi yoktur. 4) **Rabi şukallim**, birçok araştırmacı tarafından vezir, başbakan gibi devletin ikinci adamı olarak tanımlanmıştır ve bu memurun krala vekâlet ettiği de bilinir. 5) **Rabi şikkatim**, metinlerde görevinden bahsedilmese de sık sık bu memurdan bahsedilir ve bu memur Eski Anadolu Şehir devletlerinde başkomutan, general olduğu görüşü savunulur. Bunların yanı sıra tabletlerde adı geçen diğer memurlar şunlardır; **rabi alahinnim**; dış ticaret memuru, **rabi müoi'im**; çıkış vergisi memuru, **rebi re'im**; çobanlar başı, **rebi alpatim**; büyük baş hayvan memuru, **rabi pertim**; katırlar başı, **rabi sise**; saray seyisi, **rabi adrim**; harman memuru, **rabi karanim**; şarap denetçisi, **rabi kiriatim**; saray bahçıvanı, **rabi se'i**; tahıllardan sorumlu memur, **rabi kitatim**; ketenle ilgili memur, **rabi sammim**; yağdan sorumlu memur, **rabi abullatim**; şehir kapıları memuru, **rabi uteu**; kapı bekçisi, **rabi battim**; sınır amiri, **rabi dayyalim**; müfettiş amiri, **rabi kakki**; silahtar başı, **rabi kisa/eranim**; gardiyan amiri, **rabi maoartim**; hazinedar, **rabi saraqı**; hırsızlık amiri, **barullum rabüm**; ticari bir polis memuru, **rabi lasimim**, hızlı haberci amiri, **rabi nagirim**; tellalların amiri, **rabi nappahe**; demirciler başı, **rabi nukiribbi**; bahçıvanlar amiri, **rabi targumannim**; tercüman başı, **rabi awilim**; toprak sahipleri denetleyicisi, **rabi oabim**; işçiler başı, **rabi hursatim**; depolar amiri, **rabi heaeeim**; aşçı başı, **rabi kalbatim**; tazı yetiştiricisi, **rabi passure**; sofracı başı, **rabi saqim**; içki taşıyan, kâhya, **rabi urdi**; köle amiri, **rabi urkim**; saray işçilerini organize eden köle amiri, **rabi mahirim**; Pazar müfettişi... gibi birçok rabi ön sıfatlı saray görevlisi bulunmaktadır. Bundan da anlaşıldığı üzere; saray yönetimi belli bir sistematığe oturtulmuştur.⁶³ C. Günbattı, rabi'li unvanların bazılarının Mezopotamya'da da var olmasının Anadolu idari sistemi üzerindeki Mezopotamya tesirini gösterdiğini belirtmiştir.⁶⁴ Buradan da anlaşıldığı üzere Anadolu koloni çağında siyasi açıdan kavimler birbirlerinden etkilenmiş ve benzer yönetim birimleri oluşturmuşlardır. Ve bu memurluklar bütün Anadolu sarayları için

⁶³ Erol, a. g. m. 1307-1308.

⁶⁴ Erol a.g.m. 1312.

geçerlidir.⁶⁵ Akadlı Sargon'nun kendisine karşı 17 Anadolu ülkesinin birleştiğini ve onlara karşı savaştığını belirtmiştir. Anlaşıyor ki Anadolu'nun, Asur ticaret kolonileri çağından çok daha önce siyasal bir teşekkülü vardı. Bu siyasal teşekkül Asur ticaret kolonileriyle birlikte daha olgunluk kazanmış ve bu dönemden sonra Anadolu'da daha sistematik ve daha geniş alanlara yayılan siyasal olgular meydana gelmiştir. Ahmet Ünal ise "rabi" sıfatının Asur ticaret kolonileri çağında daha önce Anadolu'da kullanıldığını ve bu sıfatın Anadolu'dan, Mezopotamya'ya geçtiğini savunur.

Devletleri asıl ayakta tutan ve devletlerin asıl gücü olan halktır. Bu özgür bireylerden oluşan çiftçi ve zanaatkârlar Asur koloni çağında orta tabakayı oluşturmaktaydı. Bunlar ürettikleri mallar ile saray ve halkın ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Özellikle Asurlu tüccarların gündelik ihtiyaçlarını hazır aldıkları düşünülecek olursa, gelişmiş yerli bir esnafın varlığı kabul edilmektedir.⁶⁶ Yüksek tabakada bulunan saray memurlarının isimlerinden sarayla ilişkili birçok esnaf ve zanaatkârın bulunduğu ve bunların sarayla derin bağlarının bulunduğu sonucunu çıkartabiliriz. Anlaşıldığı üzere orta tabakadaki esnaf ve zanaatkârlar sarayın ve halkın birçok ihtiyacını karşılayabilen bir sınıf olarak kendini geliştirmiştir. Nüfus yoğunluğunun artması ihtiyaç fazlası ürünlerin üretilmesine ve bununla birlikte de ticaretin ortaya çıkması gelişmesi durumu oluşturur. Ticaretin de gelişmesiyle birlikte hazır ürün piyasasındaki arz ve talep, farklı meslek gruplarının oluşmasına neden olmuştur.⁶⁷ Belirtildiği gibi Orta olarak nitelendirebileceğimiz tabaka, kendilerine ait toprakları olan çiftçilerden, zanaatkârlardan ve bir esnaf grubundan olduğu düşünülmektedir. Bu tabaka halkın ve sarayın temel ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir katmanı oluşturuyordu.

Toplumun her döneminde olduğu gibi Asurlu koloni çağında toplumun en alt tabakasını köleler oluşturmaktaydı. Bunlar her sınıfın en alt tabakasında bulunabilmekteydi. Sarayda bulunabildikleri gibi orta sınıfın işçi grubunda da bulunabilmekteydi. Bunlar ev işlerini yapmak için olabildiği gibi orta sınıf çiftçi ve

⁶⁵ Bilgiç, 1948, 504.

⁶⁶ küçükbezci, 2010, 75.

⁶⁷ küçükbezci, a. g. e. 75.

zanaatkârların iş gücü olarak da kullanılabilirdi. Anlaşıldığı üzere köleler toplumun hemen hemen her katmanında iş gücü olarak kullanılıyordu.

Köleler iki temel gruba ayrılabilir. Bir tarafta borçtan dolayı köle statüsüne geçmiş insanlar görülürken, diğer taraftan doğuştan ve savaş esnasında köleleştirilen insanlar bulunmaktadır.⁶⁸ Borçtan dolayı köle olan insanlar genelde borçlarını ödeyemeyen kişiler ve ya bu kişilerin aile bireyleridir. Anadolu’da yüksek faiz ile borç alış veriş sık sık olduğundan borçtan dolayı kölelik sık karşılaşılan bir durumdur. Bu yüzde bireyler veya aileleri köleliğe düşebiliyordu. Borç yüzünden köle olan bu bireyler borçların ödenmesi durumunda tekrardan özgür olabiliyordu. Bir başka sözleşme türü ise, zor durumda kalan ve kendine ait olan köleyi satma durumunda kalanlarla ilgiliydi.⁶⁹ Buradan da anlaşıldığı üzere köleler bir ticari eşya statüsü üstlenmiş ve belirli bir alacak verecek karşılığında satılmışlardır. Anlaşılacağı gibi sosyal tabakanın en alt katmanı olan köleler hem iş gücü olarak kullanılmış hem de ticari araç olarak kullanılmışlardır.

A.2. Eski Hitit Dönemi Siyasi Tarihi

“ Sara yüz yirmi yedi yıl yaşadı. Ömrü bu kadardı. Kenan ülkesinde, bugün Hevron denilen Kiryat-Arba’da öldü. Sonra karısının ölüsünün başından kalkıp Hititlere Ben aranızda konuk ve yabancıyım dedi. Bana mezar yapabileceğim bir toprak satın. Ölümü kaldırıp gömeyim. Hititler, “Efendim, bizi dinle” diye yanıtladılar. Sen aramızda önemli bir beysin. Ölünü gömmen için kimse senden mezarını esirgemez. İbrahim, ülke halkı olan Hititlerin önünde eğilerek, “Eğer ölümü gömmemi istiyorsanız, benim için Sohar oğlu Efron’a ricada bulunun” dedi. Tarlasının dibindeki Makpela mağarasını bana satsın. İbrahim, Efron’un teklifini kabul etti. İbrahim karısı Sara’yı Kenan ülkesinde Mamre’ye – Hevron’a yakın Makpela Tarlası’ndaki mağaraya gömdü. Hititler tarlayı içindeki mağarayla birlikte İbrahim’in mezarlık yeri olarak onayladılar.”⁷⁰ Tevrat’tan alıntı yapılan bu bölümde Hz. İbrahim ve Hitit ilişkisi üzerine önemli bilgiler mevcuttur. Çalışmamızın daha

⁶⁸ Küçükbezi, a. g. e. 92.

⁶⁹ Küçükbezi, a. g. e. 93.

⁷⁰ Yaratılış, bap, 23.

sağlam dayanaklara ulaşması açısından, bilimsel verilerin bize verdiği Hititler ile Tevrat'ın bize verdiği Hititleri aynı anda göz önünde bulundurmanın daha faydalı olacağı kanaati sebebiyle Hitit siyasi tarihini daha geniş ele aldık. Bu pasajda bahsi geçen topraklar ve isimler üzerinde daha ileride daha kapsamlı durulacaktır.

Hitit tarihi, genel olarak I. Hattuşili'den (M.Ö. 1650) itibaren başlar. Bu dönemde başkent Hattuşa fethedilmiş ve Hitit siyasi tarihi başlatılmıştır. Fakat Hititlerin Asur Ticaret Kolonileri çağında da Anadolu'da oldukları biliniyor. Bu dönemden sonra Anadolu'nun yerli beylikleri arasında güç savaşları başlamış ve bazıları yayılma politikası izlemiştir. Bu yerel beylikler arasında en dikkat çeken ve Hititler ile özdeşleştirilmek istenen ise Kuşşara Krallığıdır. Kuşşara Krallığının özdeşleştirilmesindeki en büyük etken ise Hitit krallarının kendilerini Kuşşaralı adamın soyundan ilan etmeleridir. Hitit Devleti'nden bahsedilmeden önce Kuşşara Krallığından söz etmek yerinde olacaktır.

A.2.1. Kuşşara Krallığı

Kuşşara krallığının, proto-Hitit olup olmadığı konusu tam bir netlik kazanmamış olsa da Anadolu'da siyasi birliğin tamamlanması yolunda atılan adımların öncüsü olması dolayısıyla ile bu konuya kısaca değinmekte fayda görüyoruz. Bu yerel krallık Anitta metni sayesinde bilinmektedir. Metin yüksek bir olasılıkla Hitit imparatorluk devri krallarında III. Hattuşili tarafından yazdırılmış olup Boğazköy arşivinde ele geçirilmiştir.⁷¹ Sonraki bazı Hitit krallarının kendilerini Kuşşara krallığını naibi olarak ilan etmeleri; araştırmacıların bu krallığı proto-Hitit olarak görmesinde bir dayanak oluşturmakla birlikte daha önce de belirttiğim gibi bu konu henüz kesinliğe kavuşmamıştır. Bazı Hitit krallarının kendilerini Kuşşara krallığının devamı olarak göstermelerin altında siyasi sebepler yatıyor olabilir. Kral Pithanna ve oğlu Anitta Orta Anadolu'da önceleri Kuşşara merkezli olarak daha sonra Kral Anitta döneminde Neşa'nın yönetim merkezi yapılmasıyla fetih hareketlerine başlamış ve Anadolu siyasi yaşamı için yeni bir devir başlatılmıştır. Bu dönemden sonra Anadolu'da güçlü krallıklar kurulmuş ve tarih sahnesinde önemli rol oynamışlardır. Kuşşara Krallığı'nda bu iki isim dışında Anitta'nın oğlu Perruua'nın ismi bilirse de kral olup olmadığı henüz bilinmemekte ve bu krallık ile

⁷¹ Ünal, 2018, 266.

ilgili tek yazılı kaynak ise Anitta metnidir.⁷² “*Kuşşaralı adam, Hatti ülkesi Kralı, Büyük Kral Tabarna Hattuşili şöyle der: ... Büyük Kral Tabarna'nın tableti: Büyük Kralın Kuşşara'da Hastalanışı ve küçük yaştaki Murşili'yi krallığa getirişi.. Kuşşara'da Kralın babası*”⁷³ I. Hattuşili dönemine ait tabletlerde Kuşşara ismi birden fazla dile getirilmiştir. Henüz yeni kurulan bir krallıkta böylesi bir durumun olması akla iki seçenek getirir: ya gerçekten her iki krallık hanedanları arasında kan bağı vardır, ya da I. Hattuşili'nin bu davranışlarının altında daha ideolojik bir neden olan kendini Hatti halkına kabul ettirme fikri yatmaktadır. Her İki durumda da Kuşşara şehrinin bu dönemde önemli bir konuma sahip olduğu ve I. Hattuşili ile de özel bir bağa sahip olduğu kesindir. Ayrıca III. Hattuşili dönemine ait bir belgede de şu ifadeler yer verilmektedir: “*Büyük Kral Hatti Ülkesi Kralı Murşili'nin oğlu, Büyük Kral Hatti Ülkesi Kralı Şuppiluliuma'nın torunu, Kuşşara Kralı Hattuşili'nin soyundan, Büyük Kral, Hatti ülkesi Kralı Hattuşili şöyle der.*”⁷⁴ Bu ifade ile de anlaşılıyor ki Kuşşara Hitit kralları için her dönemde ifade edilmese de önem arz etmiştir.

Saray halkının ve devletin başında rubaum bulunurdu. Bununla birlikte kralın yanında kraliçe de (rubatum) bulunurdu. Kraliçe karalın savaş meydanında, seferlerde, ziyaretlerde olduğu zamanlarda naibe sıfatıyla devleti yönetme hakkı vardı, ayrıca kral öldüğü zaman veliaht prens henüz ülkeyi yönetecek yaşta değil ise de rubatum yine tek başına ülkeyi yönetmene hakkına sahipti.⁷⁵ Aynı zamanda kraliçeler dini törenlerde bulunurlardı; “5 mina gümüşü onlar adına o ödedi. Kral ve Kraliçe tanrı Ana'nın huzurunda yemin ettiler.”⁷⁶ Devlet yönetiminde diğer önemli bir isim ise “Rabi Simmiltidir”. Merdiven büyüğü olarak ta bilinen bu makamın günümüz anlamı ise veliaht prenstir. Örneğin kral Anitta zamanında Ankuwa ele geçirilmiş ve şehirde Anitta'dan sonraki en büyük idareci rabi Simmiltim olan Peruwa olduğu kaynaklarda zikir edilir.⁷⁷ “*Ennam-Assur'dan Nbi Enlil'e kraliçe ve rabi simmiltim'e git ve sor. Eğer onlar onları bırakmak isterlerse onları bana*

⁷² Yiğit, 1994, 47.

⁷³ Yiğit, a. g. e. 49.

⁷⁴ Yiğit, a. g. e. 51.

⁷⁵ Küçükbezi, 2010, 71.

⁷⁶ Kuzucuoğlu, 2007, 803.

⁷⁷ Hasdemir, 2016, 67.

gönder. Eğer onlar onları bırakmak istemezlerse, o adamları kurtar (serbest kalmalarını sağla) saray kefaret parası için sende ne isterse bana yaz, bildir böylelikle ben sana gönderebileyim. Ve Gagali'nin yakaladığı o adamları. O adamlar için saray senden fazladan ne kadar ücret isteyeceğini mektubunda bana bildir....."⁷⁸ Bu belgede de görüldüğü gibi "Merdiven büyüğü" kimse ülke yönetiminde söz hakkına sahip olmakla birlikte isminin kraliçe ile birlikte anılması da mertebesinin yüksekliğini göstermelidir.

Anitta Metni'ni tam örneğini vererek dönemin Anadolu'sundaki siyasi durumun ve siyasi güçlerin görülmesinde fayda görmekteyiz.

-Anitta Metni-

"Kuşşara kralı Pitahana'nın oğlu Anitta der ki: göğün Fırtına Tanrısı onu tutuyordu. Göğün Fırtına Tanrısının onu tuttuğu (kadar), Neşa kralı Kuşşara kralına (bir o kadar) [düşmandı]. Kuşşara kralı çok sayıda (askerlerle birlikte) kentten dışarı çıktı ve bir gece baskınıyla Neşa'yı zapt etti. Neşa kralını tutsak etti ama Neşalılara kötülük yapmadı. Onlara anne baba gibi davrandı. Babam Pithana'nın (ölümünden) sonra aynı yıl (çıkan) ayaklanmayı bastırdım. Güneşin altında ayaklanan her ülkeyi yendim. [sonra da] Ullama kentine [savaşa gittim?]....

Arkasından Hatti kralı [savaşmak üzere bana karşı] ge[ldi] Onunla [....] teşma kentinde savaştım ve (onu esir alarak) Neşa'ya gönderdim. Gündüz gözünde Hakiuna kentini aldım[Ulla]ma'yı (ise) geceleyin aldım. [Waşhaniya] kentini gündüz gözünde aldım. Onları Neşa'nın Fırtına tanrısına adadım ve onlar Neşa Fırtına tanrısının malı oldular. Benden sonra kim kral olursa, her kim Neşa'nın [Ullama, Waşhaniya] ve Harkiuna kentlerini iskân ederse, o Neşa [Fırtına Tanrısının] düşmanı olsun. O (aynı zamanda) tüm ülkenin de [düşmanı] olsun! Arslanlar gibi (düşman) ülkelerine [saldırdım]. Herhangi birisi orayı is[kana açarsa], Fırtına Tanrısına [düşman olsun!].... Babamın [ölümünden] sonra [aynı yıl] denizin

Zalpa'sına gittim. Denizin Zalpa'sını [sınır yaptım?] bu [sözleri] kapımdaki tablete [yazdırdım]. Bundan böyle [hiç kimse bu tableti] tah[rip etmesin!] Kim tahrip ederse, Fırtına [Tanrısı'nın] düşmanı olsun! Hatti kralı piyuşti ikinci kez geldi.

⁷⁸ Küçükbezci, 2010, 72.

Yanımda getirmiş olduğu yardımcı birliklerini Şalampa kentinde [yendim].denizin içinden [buralara kadar] tüm ülkeyi [işgal ettim?] eskiden Zalpa kralı Uhna Şiuşummi Tanrısı'nın [heykelini] Neşa'dan alıp Zalpa'ya götürmüştü. Ben büyük kral Anitta Şiuşummi [heykelini] Neşa'ya geri taşıdım. Zalpa kralı Huzziya'yı (da) canlı olarak Neşa'ya getirdim. P[iyuşti] Hattuşa'yı [iyice tahkim etti]. (Onun için şimdilik) onu bir tarafa bıraktım. Ancak sonradan açlık baş gösterince, Şiuşummi onu Taht Tanrısı'na (Halmaşuit) (yani bana) verdi. Onu geceleyin zorlu bir savaşla ele geçirdim. Yerine üzerlik otu ekdim. Benden sonra kim kal olur Hattuşa'yı iskan ederse, Göğün Fırtına Tanrısı onu çarpsın! Yönümü Şlatiwar kentine doğru çevirdim. Şalatiwara bana [karşı koymak için] askerlerini sevk etti, (ama) onları (yakalayarak) Neşa'ya taşıdım. Neşa'da inşaat faaliyetlerine giriştim. Kentin ötesinde4 Göğün Fırtına Tanrısı'nın ve Şiuşummi'nin tapınaklarını yaptırdım. Taht Tanrısı (Halmaşuit) ve beyim Fırtına Tanrısı'nın ve [... tanrılarının] tapınaklarını (da) yaptırdım. Seferlerimden getirmiş olduğum zenginlikleri o yerlere bağışladım. Ve bir adak sundum. Av[lanmaya çıktım]. Bir tek günde (şu hayvanları canlı olarak yakaladım): iki arslan, yetmiş yaban domuzu, altmış sazlık domuzu, yüz yirmi ayı ve leopar, arslan, dağ koyunu, yaban koyunu veya [ceylan?] gibi (başkaca hayvanlar) ve onları kentim Neşa'ya taşıdım. Ertesi yıl [Şalatiwar]'a karşı savaşa gittim. Şlatiwarlı adam kalktı ve çocukları ile beraber karşıma çıktı. Ülkesi ve kentini arkada (korunaksız) bırakıp gelmişti ve Hulana ırmağı üzerinde yerini aldı. (Ama) Neşa'nın [askerleri] arkasından dolaştılar ve onun kentini ateşe verdiler. Şehrin içinde 1400 asker, 40 savaş arabası, atlar, gümüş ve altın çekip çıkardılar ve yürüyüşe geçtiler. [Düşmana karşı] sefere çıktığımda, Puruşhanda'lı adam hediyelerini benim yanıma[getirdi]. Hediye olarak bana demirden bir taht ve demirden bir asa getirmişti. Ben Neşa'ya dönünce Puruşhanda'lı adamı yanımda getirdim. İç odaya geçince, o benim sağ tarafımda oturacaktır.”⁷⁹

Daha önce de belirttiğimiz gibi Kuşşarra krallığının proto Hititler olma konusu henüz bir netliğe kavuşmamıştır. İmparatorluk devri bazı Hitit krallarının kendilerini Kuşşara krallığının devamı olarak tanıtmaları Kuşşara krallığının köken olarak Hitit oldukları tezini makul olarak gösterse bile Ahmet Ünal bunu kabul

⁷⁹ Ünal, 2018, 268.

etmemiş Anitta metninde geçen üç kralın isimlerinin de Hatti veya Hurri kökenli olduğunu ve metnin dilinin ise Asurca olduğunu belirtmiştir.⁸⁰ Kültepe’de ele geçen bir belgede Kral Pithanna ve Merdiven Büyüğü Anitta isimlerinin geçmiştir. Daha sonra Alişar’da yapılan kazılar sonucunda Anitta ismine tekrar rastlanması Kuşşara krallığının egemenlik sahası hakkında bilgi vermektedir.⁸¹ Sonraki Hitit krallarının Anadolu’daki egemenliklerini güçlendirmek için ele geçirdikleri bütün topraklarda halkın dinlerine çok saygılı davranmış ve ayrıca kendilerinden söz ederken genel olarak Hatti ülkesi ibaresini kullanmaları da kralların Anitta’ya hayranlık duyduklarını ve egemenliklerini pekiştirmek amaçlı böyle bir yola başvurdukları tezini daha güçlü kılar. Son yıllar da Pruwa’dan sonra Zuzu adındaki bir şahsın Kuşşara kralı olduğu iddiası oluşmuş ve Zuzu’nun da İştar-ebri isimli bir prensi olduğu söyleniyor ki bu iddia ile birlikte isimlerin köken bakımından Hurrili olması Kuşşara krallığının Hatti ya da Hurri kökenli olduğu söylenilebilir.⁸²

A.2.2. I. Hattuşili (M.Ö. 1650-1620) ve I. Murşili (M.Ö. 1620-1590) Dönemi, Ana Hatları ile Hitit Siyasi Tarihi

I. Hattuşili ile Kuşşara Krallığı arasındaki döneme göz atmak eski Hitit krallığı tarihine başlamadan önce bu ara döneme kısaca değinmek konu bütünlüğü açısından önem arz etmektedir. Bu ara dönem ile ilgili yeteri kadar kaynak ve bilgi olmamasına karşın elimizde bu dönem hakkında az da olsa bilgi mevcuttur. Bu dönem kralları ile ilgili bilgiler yeteri kadar açık olmamakla birlikte daha çok efsanevi olarak anlatılmış ve haklarında yeteri kadar maddi unsura sahip olunamamış kral isimleri mevcuttur. I. Hattuşili’den önce şu kral isimleri zikredilmektedir: Huzziya, I. Tuthaliya PU-Şarruna, Pawaldilmah, I. Labarna ve II. Labarna ikinci Labarna ismi bazı tarihçiler tarafından I. Hattuşili ile denkleştirirken bazı araştırmacılar ise bu ismin I. Hattuşili’den önce yaşamış bir kral olduğu ifade edilmektedir. Bu isimler kurban listesi denilen dini törenlerde kayıt altına alınan metinlerden elde edilmiştir. Bilindiği üzere Hititler dini ritüellerde ölen Labarna ve

⁸⁰ Ünal, a. g. e. 266-267.

⁸¹ Dinçol, 1982, 26.

⁸² Ünal, 2018, 270.

Tawannaları için tanrı oldu söylemini kullanmışlardır. Fakat aynı zamanda Hititler ölen bazı prens ve prensesler için de bu ifadeye başvurmuşlardır. Aynı zamanda bu listelerde kral ve kraliçelerin önem derecesine göre öldükten sonra bir öküz ve bir koyun ya da tek başına bir koyun aldı ifadesiyle önem derecelerine yer verilmiştir.⁸³ Huzziya ve I. Tuthaldiya ile ilgili bilgi pek olmazsa da diğer üç kraldan birden fazla metinden söz edilmektedir.⁸⁴

Hattuşili döneminde birçok kralın kaderi olan istikrarı aksatan bir dizi isyan meydana gelmiştir. Telepuni fermanında bu olaylar hakkında kabaca bahsedilir. Burada dikkati çeken husus ise kralın ilk yıllarında ülkede birliktelik hüküm sürerken sınırların genişlemesi ve ülkenin güçlenmesinden sonra isyanların ortaya çıkmasıdır. Bu durumun kesin nedeni bilinmemekle birlikte yeni kurulmuş olmasından ve devlet geleneğinin tam olarak oturmamasına bağlanabilir. I. Hattuşili dönemine tarihlendirilen bir metinde anlaşıldığı kadarıyla Arinna şehrinde krala rakip bir gücün ortaya çıktığından ve kralın bundan duyduğu rahatsızlıkla beraber bazı sembolik ifadelerle gücü ve çalışmalarından bahsedilmiştir.⁸⁵ Henüz devlet geleneğinin tam anlamıyla yerleşmemesinden olacak ki bu ve benzeri olaylar devletin güç kazanmasından sonra yani otoritenin daha güçlü olması beklenen zamanda ortaya çıkmıştır. Diğer bir isyan ise Zalpa şehrinde meydana gelmiştir. Bu isyanı anlatan tablette aynı zamanda bu iki güç arasında üç kuşak boyunca süren bir ilişkinin de olduğu anlaşılmaktadır.

“Oğlum Huzziia’yı görünüz. Ben kral onu Tapaşanda şehrinde bey yaptım. Onu yakaladılar. Ona karşı kötü niyet beslediler. Ve bana düşman kıldılar. Babanın başına isyan et. Tapaşanda şehrinin büyük evi, ki o günahattan arındırmadı. Bizzat günahattan sen arındır. Ben kral Huzzia’yı yerinden aldım. Hatti’nin oğulları Hattuşa’da birbirlerine düşmüşlerdi. O zaman kızımı kullandılar ve onun erkek nesli olduğu için onu bana düşman kıldılar. Babanın tahtı için bir erkek çocuk yok. Bir köle oturacak. Köle kral olacak. Hattuşa’nın büyük evini (sarayını)öbür tarafa (kötü

⁸³ Blasweiler, 2019, 6.

⁸⁴ Yiğit, 1994, 26.

⁸⁵ Yiğit, a. g. e. 72.

yola) çevirecek. Ve bana büyükler ve saray oğlanları düşman oldular. Ve o tüm ülkede isyan çıkarttı. Kardeş kardeşi savaşta öldürdü, arkadaş arkadaş öldürdü. Hatti'nin oğulları öldüler.”⁸⁶ Ülkenin güçlü bir duruma kavuşmasından sonra tuhaf bir şekilde isyanların da ortaya çıkmasından daha önce bahsetmiştik. Kanımca bu durumun en büyük nedeni devletin henüz kurulmuş olmasıyla birlikte merkezi otoritenin yeterli güce kavuşmamasından kaynaklanmaktadır. Metinde dikkati çeken bir diğer olay da kralın oğlu Huzzia'nın isyanından sonra Hattuşa'da kralın oğullarının bir birine düşmesi ve kralın kızının kullanılmış olmasıdır. Huzzia'nın isyanından sonra kızının isyanının baş göstermesi “kızımı kullandılar” ifadesini açıklıyor. Ayrıca isyanın büyüklüğü ise tüm ülke olarak ifade edilmiştir ki bu kral için çok büyük bir sorun olmalıdır. Metinde geçen “kardeş kardeşi savaşta öldürdü, arkadaş arkadaş öldürdü” ifadeleri ile de tablonun betimlemesi yapılarak isyanın derinliği ifade edilmiştir. Diğer bir dikkat çekici ifade ise Huzzia'nın isyanının bastırılmasından sonra baş gösteren bu isyanda kral kızının “Babanın tahtı için bir erkek çocuk yok” ifadesi ile kandırılmasıdır. Bu cümle ile isyandan sonra prens Huzzia'nın öldürülmüş olması muhtemel olup ve henüz bir veliaht sisteminin olmamasından dolayı kral kızı erkek çocuğu veya çocukları için isyan etmiştir. “Köle kral olacak” ise hanedan üyeleri ve bir kısım devlet adamları tarafından veliahtlığı meşru olmayan birinin tahta geçme olasılığının olmasıdır. Metnin devamında bu isyanın bastırıldığından ve önlem amaçlı olarak da kralın kızının mal varlığının çoğunu elinden aldığından söz edilir. Ülke genişledikçe doğru orantıda isyanlar da baş göstermiştir. Nitekim Hattuşili son zamanlarını yaşarken veliaht prensi çeşitli nedenler öne sürerek azletmiş yerine I. Murşili'yi veliaht tayin etmiştir.

Hattuşa başkent olarak imara tekrar açıldıktan sonra Asur ticaret kolonilerinden ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak ve Anadolu'da Güneydeki devletlere denk güce sahip bir devlet kurmak ve ilaveten Anadolu siyasi birliğinin sağlanması adına adımlar atılmıştır. Bu düşünce bağlamında yapılan icraatların geneli askeri yönlü olmuştur. Doğal olarak ta ilk seferler ağırlıklı olarak Anadolu içlerine ve Kuzey Suriye üzerine olmuştur.

⁸⁶ Yiğit, a. g. e. 83-84.

Hattuşili'nin Orta Anadolu'da, Güney ve Güneydoğu'da yaptığı seferleri anlatan tabletin Akadca nüshası:

“Ben Tawarnanna'nın kardeşinin oğlu Tabarna. Hattuşa'da krallık yapıyordum(m). Şahuitta'ya gittim. Onu yıkmadım ama topraklarını imha ettim. Askerlerimi iki noktada geride bıraktım ve onlara her çeşit ganimet malı(nı) verdim. Zalbar'a karşı gittim ve onu imha ettim. Tanrılarını ve mayaltum-arabasını Arinna'nın Güneş tanrıçasına yukarıya, gümüşten bir boğa (ritonunu) Fırtına Tanrısı'nın tapınağına ve dokuz tanrı(heykellerini) Tanrıça Mezulla'nın tapınağına yukarıya getirdim.

Ertesi yıl Alalha'ya karşı gittim ve onu imha ettim. Arkadan Urşu'ya karşı gittim. Urşu'dan İgakaliş'e karşı gittim. İgakaliş kentinden Tişhiniya'ya yürüdüm. Dönüşümde Urşu ülkesini imha ettim ve evimi hazinelerle doldurdum.

Ertesi yıl Arzawa ülkesine karşı gittim. (Onlardan) sığırları ve koyunları aldım. Arkamdan Hanigalbat ülkesi düşmanı ülkeme girdi ve bütün ülkeler benden ayrıldı. Yalnız Hattuşa kenti (bende) kaldı. Güneş Tanrısı sevgilisi Tabarna'yı kucağına oturttu, elini tuttu ve (savaşta) onun önünde koştu cezalandırmak için Nenaşşa'ya karşı gitti(m). Yaklaşınca (korkudan kapılarını) açtılar. Ulluma'ya karşı savaşa gitti(m); (bu kent) iki kez bana karşı silaha başvurdu. İkisinde de onları hezimete uğrattım. Ulluma kentini imha ettim. Toprağına artık çift sür(dürt)medim. Onu boş (?) bıraktım. Yedi tanrı (heykelini) Arinna'nın Güneş Tanrıçasına getirttim; onlardan birinin adı Tanrı Nikatiti ve Aranhapila Dağı'dır. Geriye kalan tanrıları Tanrıça Mezulla'nın tapınağına getirdim.

Ullum'dan geri döndü(m) ve Şallahşuwa'ya karşı yürüdü(m). Şallahşuwa kenti ateşle yakıldı. (orada oturanlar) benim hizmetkarlarım olarak geri döndüler. Sonra Hattuşa'ya eve döndüm.

Ertesi yıl Şanahut'a karşı gittim. Beş ay (boyunca benimle) savaştılar, altıncı ayda Şanahut kentini imha ettim....

Ertesi yıl Güneş Tanrısı el(imi) tuttu. Alalha düşman olduğundan gittim ve Alalha'yı imha ettim. Ertesi yıl Zarunti kentine karlı gittim ve Zarunti'yi imha ettim. Haşşu'ya karşı gittim. (Benden) önce (düşman) cephe kurmuştu. Halap kenti orduları onun yanında idi. Adalur dağı yakınlarında onları hezimete uğrattım.

(O) günlerde gitti(m). Büyük kral bir arslan gibi Puran (Fırat) ırmağını geçti. Haşşu kentini bir arslan gibi pençesi ile ezdi. Üstüne toz yağdı ve onun (ganimet) malı ile Hattuşa'yı doldurdu. Gümüş ve altının ne başı vardı ne de sonu. Amaruk'un efendisi Fırtına Tanrısı'nı, Allatum'u, Adalur'u (ve) Liluri'yi, gümüşten iki boğayı, gümüşten ve altından üç(?) heykeli, iki hamri evini (?).... Altınla kaplattım. İyi altından bir masayı... gümüşten üç masayı, iyi altından kolluklu bir tahtı (kıymetli) taşlarla ve altınla kaplattım, (bütün bu....) Haşşu'dan Arinna'nın Güneş Tanrıçasına yukarıya getirdim. Tanrıça Allaput'un kızı Hepat'ı, gümüşten üç heykeli, altından iki heykeli Mezulla'nın tapınağına yukarıya getirdim.....

(Ben) Büyük Kral Tabarna Zippaşna'ya yürüdüm ve Hahhu kentini bir arslan gibi (yere serdim). Zippaşna kentini imha ettim ve tanrılarını (tanrı heykellerini) Arinna'nın Güneş Tanrıçasına yukarıya getirdim. Sonra Hahhu'ya karşı gittim ve savaşı üç kez kent kapısına karşı taşıdım ve (kenti) tahrip ettim. (Ganimet) mallarını (baş) kentim Hattuşa'ya getirdim. İki yük arabası altın, iki gümüşten mayaltum-arabası, altından bir masa, gümüşten bir masa. Hahhu'nun bu tanrıları, bir tane gümüşten güçlü bir boğa, ön kısmı gümüşten bir gemi. (Bunları) Büyük Kral Tabarna Hahhu kentinden aldı ve (Arinna'nın) Güneş Tanrıçasına yukarıya getirdi.

Büyük Kral Tabarna cariyelerinin elini değirmen taşından, kölelerinin elini (zahmetli) işlerden aldı. (İş için devamlı oturan) popo(lar)ını serbest bıraktı. Onları Arinna'nın Güneş Tanrıçasının tapınağına teslim ettim ve onları gök(yüzü) altında hürriyete kavuşturdum....

Fırat Nehrini (benden önce) hiç kimse (hiçbir kral) geçmemişti. Büyük Kral Tabarna onu yürüyerek geçti. Arkasından askerleri (de) onu yürüyerek geçtiler. Bir kral ve dava adamı (?) olarak onu geçti (ve) Hahhu'nun askerlerini yendi. Hahhu kentine karşılık hiçbir zaman (kötülük) yapılmadı, ateşe verilmedi, (göğe) Fırtına

Tanrısına duman çıkarılmadı (?) Büyük Kral Tabarna Haşşu kralını ve Hahhu kralını imha ettiği zaman çıkardı (?). ve Hahhu kralını yük arabasına koştum.”⁸⁷

Kralın Orta Anadolu’da, Güney ve Güneydoğuda yapılan seferlerin konu edindiği tabletin Akadca nüshasında ilk seferin Şahuitta’ya karşı yapıldığını ve şehri tamamen yok edememesine rağmen çevresindeki arazileri imha ettiğinden bahsedilir. Şanahuitta diye ismi zikredilmiş olan şehrin kesin yeri belli olmamakla birlikte Amasya, Kapadokya, Aksaray ve Kulu⁸⁸ bu şehrin yeri olarak belirtilen tezlerdir.

Kralın sonraki hedefi Anadolu’nun güneyine inmek olmuştur. Şahuitta seferini takiben sonraki büyük sefer Zalpa üzerine olmuştur.

*“Sonra Zalpa’ya gittim. Ve onu mahvettim. Onun tanrı (statülerini) ve iki tekerlekli üç adet madnanu (arabasını) Arinna’nın Güneş Tanrıçasına verdim. Gümüştten bir boğa, gümüştten bir zincir Fırtına Tanrısının tapınağına verdim.”*⁸⁹

Metinden de anlaşılacağı üzere önceki seferden daha başarılı bir sefer yapılmış ve Zalpa kenti tamamen ele geçirilmekle birlikte kent yağmalanmış ve önemli figürler de Hatti ülkesine taşınmıştır. Hitit prensesinin Zalpa’da öldürülmesi olayı Hattuşili’nin eline gerçek bir savaş nedeni vermiştir. Savaş sonucunda Zalpa kralının öldürülmesinden sonra Zalpa kentinin başına Hitit prensi Hakkarpili lider olarak gönderilse de o da bir müddet sonra kralına isyan etmiş ve bilinmeyen bir sona uğramıştır.⁹⁰ Hakkarpili’den sonra Zalpa’nın başına Happi adında yeni bir Hitit düşmanı lider geçmişse de bu liderden sonra Zalpa üç yıl gibi uzun bir kuşatma süresinden sonra tamamen Hitit topraklarına katılmıştır.⁹¹ Şiddetli bir saldırıya maruz kaldığı bilinen Zalpa kentine daha önce de değinerek Hititler ile aralarında üç kuşak süren bir münasebetinin de olduğu belirtilmişti. İslahiye yakınlarında olan Zalpa

⁸⁷ Alp, 2011, 65-66.

⁸⁸ Ünal, 2018, 364.

⁸⁹ Yiğit, 1994, 120.

⁹⁰ Ünal, 2018, 368.

⁹¹ Ünal, a. g. e. 368.

kentinin⁹² işgali hem Urşu hem de Halap kentlerinin de yolunu açtığı için işgalinin kesinlikle yapılması gereken bir kentti ve nihayetinde öyle oldu. Uzun yıllar Zalpa kenti yanlış bilgilerden hareketle hep Bafra ovasındaki (Samsun İli) İkiztepe ile eşitlenmek istendi, çünkü en başta, Kayseri Kültepe yakınlarında Kızılırmak dışında çocukları denize taşıyacak başka ırmaklar olduğu unutuldu ve çocukların, Kızılırmak'ın Kan'es'e en çok yaklaştığı Çokgöz Köprüsü yakınlarında ırmağa bırakıldığı sanıldı. Bu Karadeniz Zalpa'sını güneydekinden ayırt edebilmek için iki tane Zalpa vardır denildi. Gerçek şudur ki, sadece bir tane Zalpa Ülkesi ve Zalpa Kenti vardır, o da Kizzuwatna topraklarının doğusundadır.⁹³ “Çevredeki düşman ülkeleri Labarana'nın elinde yok olup gitsin! Mal, mülk, altın, gümüş (ve varsa)tanrılarının kenti Hattuşa ve Arinna'ya taşınınsın.”⁹⁴ Hattuşili bu cümle ile de niyetini açıkça belirterek Hatti ülkesini Anadolu'daki tek egemen güç konumuna getirmek istemekteydi.

“Ertesi yıl Arzawa ülkesine karşı gittim. (Onlardan) sığırları ve koyunları aldım. Arkamdan Hanıgalbat ülkesi düşmanı ülkeme girdi ve bütün ülkeler benden ayrıldı.”⁹⁵ Arzawa ile ilgili çözüme kavuşmamış birçok sorun mevcuttur. Bunların başında Arzawa ülkesi sınırları nereleri kapsar? Halkı kimlerdir nasıl bir medeniyete sahiptirler? Gibi açıklığa kavuşmamış birçok sorun mevcuttur. Bu konulara çok fazla girmeden araştırmacılar arasında genel olarak kabul görülen kanı buralarda Luwiler yaşamışlardır ki buradaki en büyük kanıtları; Hitit kanunlarının bir nüshasında Arzawa yazılı iken diğer nüshasında Luwiya yazılmasıdır.⁹⁶ Hattuşili onlardan koyun ve sığırları aldım diyerek de kanımca burada yaşayan halkın temel geçim kaynağını da belirtmiştir. Kral sözlerine devam ederken aynı zamanda dışarıdan bir saldırıya maruz kaldığı için seferi tamamlayamadığını da ifade etmiş ve bu yüzden sadece ganimet ile yetinmiştir. Arzawa ülkesi tanımlanırken yüzeysel bir ifade ile Güneybatı Anadolu olarak tanımlanır. Krallığının üçüncü yılında çıktığı bu seferde

⁹² Ünal, a. g. e. 367.

⁹³ Ünal, 2000, 47.

⁹⁴ Ünal, 2018, 370.

⁹⁵ Alp, 2011, 65.

⁹⁶ Ünal, 2018, 374.

Hurri tehlikesi⁹⁷ ile karşı karşıya kalan kral bu seferin bedelini çok ağır bir şekilde ödemiştir. Kendi deyimi ile ele geçirdiği topraklardan sadece Hattuşa elinde kalmış olsa da Neşa'dan başlayarak kendisine başkaldıran toprakların tümünü geri almayı başarmıştır. Başarısız Arzawa seferinden sonra kral, elinden çıkan toprakları kazanmak için; Neşa, Ulma, Sallahsuua, Appia, Takšana, Parmana Alha ve Zaruna şehirlerine seferler düzenleyerek bu toprakları iki yıl gibi kısa bir sürede tekrar ele geçirmeyi başarmıştır.⁹⁸

Kral Hattuşili için; Hitit Devleti'nin imparatorluk olmasında en büyük pay sahibi krallardan biridir demek çok da yanlış bir ifade olmaz. Çünkü Hattuşili kendisinden sonra gelen krallar için her zaman bir yol gösterici olmuştur. Dönemin dünya merkezi olarak tanımlanabilecek olan Mezopotamya ve Mısır toprakları giden yollar Hattuşili zamanında hedef olarak belirlenmiş ve genel olarak kralların çoğu bu bölgeye açılan toprakları ele geçirmekle meşgul olmuşlardır. Onlara bu hedefi gösteren ve bu doğrultuda ilk adımları atan kral Hattuşili olmuştur. *“Ertesi yıl Güneş Tanrısı el(im)i tuttu. Alalha düşman olduğundan gittim ve Alalha'yı imha ettim.”*⁹⁹ Suriye toprakları M.Ö. II. Binde büyük öneme sahip topraklardı. Bu önemin iki önemli nedeni vardır: İlki daha önce de ifade edildiği şekilde dönemin dünya merkezine açılan bir kapı konumunda olmasıdır, ikinci neden ise Mısır ve Mezopotamya topraklarında inşa edilen devasa yapıların malzeme deposu denilebilecek kadar bolca taş ve tomruk olarak kullanılan ağaçlara sahip olmasıdır. Nitekim Akad kralı Sargon bu topraklardan bahsederken Sedir ağacı ülkesi ismini kullanmıştır. Alalah veya Alalha şehri de bu topraklara açılan kapı konumundadır. Alalha ismi üzerine farklı tezler mevcuttur. Bazı araştırmacılar Alalha ve Alalah eşitliğini savunarak Amik ovasında¹⁰⁰ (Tel Açana) olduğunu savunurken bazı araştırmacılar ise bu eşitlemenin yanlış olabileceğini savunup Alalha kentini ayrı tutup ve bu kenti de Malatya/Arslantepo mevkiine yerleştirmiştir.¹⁰¹ Alalha şehrinin

⁹⁷ Yiğit, 1994, 126.

⁹⁸ Yiğit, a. g. e. 129-130.

⁹⁹ Alp, 2011, 65.

¹⁰⁰ Kinal, 1967, 196.

¹⁰¹ Ünal, 2018, 370-373.

yeri neresi olduğu konusunda henüz kesin bir uzlaşma olmamışsa da bu şehrin kendisinden sonra gelen seferlerin yönünü tayin etmesinden dolayı önemi büyüktür.

Dönemin önemli Hurri merkezlerinden olan Urşu kenti kralın hedefi konumuna gelmişti. İsim benzerliğinden dolayı Urfa ile özdeşleştirilmeye çalışılsa da bu konu henüz kesinliğe kavuşmamıştır. Bu kuşatmayı anlatan belgelerden anlaşıldığı kadarıyla; bu savaş kralın verdiği en zor savaşlardan biri olmuştur. Kuşatma esnasında Hatti ordusu birçok kez ağır kayıplara uğramış, kentin kuşatması sonbahar gibi soğuk bir mevsime denk gelmiş, kral sürekli olarak komutanının başarısızlığından yakınmış ve bu savaşta Kargamış kenti Hurri'lerin yanında savaşa katılmışlardı ve ayrıca kent kuşatma altında olmasına rağmen Kargamış ve Halpa gibi kentlerden yardım almayı başarmıştır.¹⁰² İlginçtir ki Hattuşili'ye ait yıllıklar arasında Urşu kuşatmasını anlatan bir belge yoktur. Fakat bu kuşatmayı Akadca yazılmış çok da resmi denilmeyecek bir belge vardır sadece.¹⁰³ Urşu kuşatmasını anlatan metinde kuşatma sırasında Hititli askerlerin koçbaşının kırıldığı ve kralın da yeni koçbaşı için Haşşu dağından tomruk getirilmesini emreder ki bu da gösteriyor ki Urşu kuşatması esnasında Haşşu kenti zaten Hititlilerin elindedir.¹⁰⁴

Kral Zarunti kentini ele geçirdikten sonra yönünü yeri henüz tam olarak belirlenemeyen fakat Ahmet Ünal'a göre Afrin¹⁰⁵ olması muhtemel olan Haşşu üzerine sefere gitmiştir. Yine kralın bildirdiklerine göre Haşşu kenti kralın saldıracağını önceden haber alıp bunun üzerine Yamhad ülkesinin merkezi Halpa kentinden yardım aldığını ve Adalur dağı eteğinde çıkan meydan muharebesini kazandığını ifade etmiştir.¹⁰⁶ Yamhad krallığına yakınlığı ve çevre kentlere göre güçlü bir yapıya sahip Haşşu kenti, Hititlerin Kuzey Suriye topraklarına açılması açısından büyük bir öneme sahiptir.

¹⁰² Yiğit, 1994, 138-140.

¹⁰³ Ünal, 2018, 381.

¹⁰⁴ Yiğit, 1994, 153.

¹⁰⁵ Ünal, 2018, 377.

¹⁰⁶ Alp, 2011, 65.

“Hahha şehrini bir aslan gibi kızgın gördüm ve Zipaşna şehrini mahvettim. Onun tanrı (heykellerini) yukarı kaldırdım ve Arinna şehrinin Güneş tanrıçasına götürdüm. Ve Hahha şehrine gittim ve Hahha şehrinde savaşı üç kez şehir kapılarına koydum ve Hahha şehrini mahvettim, onun malını kaldırdım. Sonra Hattuşa şehrimе getirdim..... Ve Mala Nehrini hiç kimse geçmemişti onu ben büyük kral Tabarna ayakla geçtim. Benim ordum da ayakla geçti. Sargon onu benden önce geçmişti.”¹⁰⁷

Kral Zipaşna şehrinden sonra yönünü Hahha şehrine çevirmiş ve kendi deyimiyle en az üç defa savaşı kapılarına götürmüştür. Bu savaşlardan sonra Hahha şehri de diğer şehirler ile aynı kaderi yaşamış ve kral tarafından talan edilmiştir. Metinde dikkatimizi en çok çeken konu; kralın Mala nehrini geçmesi ve ayrıca bu nehirden daha önce sadece Sargon'nun geçmiş olduğu bilgisine sahip olacak kadar tarih biliyor olmasıdır. Savaş bir meydan muharebesi şeklinde gelişmiş ve bir yıl kadar sürmüş olmakla birlikte savaşta ŞAMHARİ denen askeri bir sınıftan ve arabalı savaşçılardan söz edilir.¹⁰⁸ Şehrin yeri henüz kesin olarak belirlenemese de Kahramanmaraş, Ain Dara, Tell Başar ve Tilmen gibi tezler mevcuttur.¹⁰⁹ Kuşkusuz kralın en büyük hedefi Yamhad krallığının başkenti Halpa kentini ele geçirmektir. Fakat bu başarıya birkaç kez denese de ulaşamamıştır. Urşu, Haşsu gibi Yamhad krallığının topraklarına dahil olan şehirleri almayı başarmasına rağmen Halpa şehrine bir türlü ulaşamayan kral bu görevi halefi Muşşiliye miras olarak bırakmıştır. Anadolu'nun siyasi bütünlüğünü sağlama yolunda büyük işler başaran kral Hattuşili ölmeden önce de halefini değiştirmiş ve saray büyüklerinden de seçtiği halefi desteklemelerini istemiştir. *“Büyük Karal Labarna asiller topluluğunun askerlerine ve önemli kişilerine şöyle dedi: İşte ben hastalandım. Size halefim olarak genç Labarna'yı söyledim: O tahta otursun! Ben kral onu oğlum diye çağırdım. Onu kucakladım ve onu yücelttim. Daima onun arkasından koştum. O, bir oğul gibi davranmadı. O, gözyaşı dökmedi, acımadı. O soğuk ve acımasızdır..... Bırak şunu! Artık o benim oğlum değildir! İşte Muşşili benim oğlumdur. Onu tanıyın. Onu tahta oturtun!”¹¹⁰* Metinden de anlaşılacağı üzere genç Labarna kralın istediği gibi bir halef olmayı başaramamış ve kral da bu konuda bir değişikliğe giderek Halef

¹⁰⁷ Yiğit, 1994, 154-155.

¹⁰⁸ Ünal, 2018, 379.

¹⁰⁹ Ünal, a. g. e. 379.

¹¹⁰ Akurgal, 2014, 59-63.

olarak Murşili'yi seçmiştir. Murşili'nin krala yakınlık derecesi de araştırmacılar arasında henüz kesinlik kazanmamış bir olarak kalmıştır. Murşili bazı araştırmacılara göre Hattuşili'nin yeğeni iken bazılarına göre ise de torunudur.

Tahta çok erken yaşta geçtiği bilinen Murşili gelişimini tamamladıktan sonra babasının mirası gözüyle baktığı Yamhad krallığının merkezi olan Halpa şehrine gözünü dikmiştir. Fakat henüz çocuk denilecek kadar küçük yaşta olmasından dolayı bu hedefini bir müddet geciktirmiştir. Yaşından dolayı krallık yapamayan Murşili selefinin önerisi ile Pimpira adında bir öğretmen tarafından yetiştirilmiş ve bizzat Hattuşili bile sefer için henüz çok erken olduğunu belirtmiş ve üç yıl süre ile sefer yapmaması gerektiğini vasiyeti olarak bilinen metinde dile getirmiştir. Anadolu'da Lala veya Atabey olarak bilinen görevleri, şehzadeleri hükümdarlık için yetiştirmek olan bu kurumlara Anadolu'da ilk örnek olarak bu görevi üstlenmiş olarak karşımıza çıkan Pimpira'nın Murşili ile bağlantısı konusunda henüz kesinleşmiş bir sonuç olmamakla birlikte onun Hattuşili'nin oğlu veya kardeşi ve hatta Murşili'nin biyolojik babası olduğu tezleri mevcuttur.¹¹¹ Hattuşili'nin güvenini kazanmış ve en az onun kadar Murşili'nin yetiştirilmesinde pay sahibi olan Pimpira hakkında kesinlik kazanmış yeteri kadar bilgi sahibi olmazsak ta kendisi Hititler arasında önemli bir konuma sahip olduğu kesindir. Pimpira ile ilgili kendi nasihatnamesi olan yazıttan bir kısım vermek faydalı olacaktır: *Onların (bakımsız ve sefillerin) ellerine ekmek tutuştur ve onların (yaralarına) merhem sür! Hasta bir kişiye iyi bak ve ona ekmek ve su ver. Onu sıcak çarpyorsa serin bir yere al, eğer üşüyorsa sıcak bir yere al. Sakın kralın tabaları olur olmaz şeylerden kırılmasınlar! Halkın akan kanını yerde bırakma. Şarapçı başının evinde her şey düzenli gitsin. Çatılar su akıtmasın. Kaplara dikkat et. Aç kimseye ekmek ver. Çıplağa giysi ver. Ben Pimpira kralı korudum. Sizde kralın sözüne kulak verin sakın riyakar olmayın.*¹¹² Metinde dikkati çeken iki husus vardır. İlki metinden sosyalizmin çok fazla ön planda olması ki nitekim bu tarihten sonra ki metinlerde de yönetenler genel olarak kendi halkı olsun ya da yeni ele geçirilmiş topraklar olsun yönetilenlere hitap ederken onların hoşnut olacağı halkçı sosyalist cümleler kurmalarıdır. Bunun nedeni tanrılara karşı

¹¹¹ Ünal, 2018, 409.

¹¹² Ünal, a. g. e. 410.

duydukları sorumluluk veya halkın tam desteğini sağlama amaçlı olabilir. Diğer dikkati çeken önemli husus ise Pimpira'nın “*kralı korudum*” demesidir. Burada krallıktaki görevini kesin olarak belirlemiştir. Pimpira, Hattuşili'nin vasiyetine kulak vererek kralın yetişmesi konusunda görevini yapmıştır.

Murşili hakkında yeteri kadar kaynağa henüz sahip olmasak bile yaptığı seferler hakkında bilgi edinilecek kaynaklar da mevcuttur. Kendisinden önce ki krallarda olduğu gibi Murşili de kuşkusuz işe isyan edip devletten ayrılan toprakları tekrar devlete bağlamakla işe başlamıştır. Şanahuitta, Hakmiş, Ankuwa, Hattena, Uşşa, Puruşhanda, Haraşhapan, Taşşan, Arimatta, Parukitta, Zunahara, Şinuwanta, Haşşu, Şinaruwa, Huwarni, Tarukka, Habara, Takşanna, Hamşa, Tegarama, Tarim, Puhha, Adunuwa gibi Anadolu'nun iç, batı ve güneyinde bulunan Hattuşili'den sonra elden çıkan toprakları tekrar Hattuşa'ya bağlayarak işe başlamıştır.¹¹³ Anadolu'da dirliği sağladıktan sonra selefinin kendisine öğüt ettiği gibi Murşili yönünü güneye çevirmiştir. Hititlerden daha önceleri bu topraklarda kurulmuş ve Hattuşili'nin hemen hemen bütün Kuzey Suriye seferlerinde karşısına çıkan Yamhad krallığı Murşili'nin sonraki daha doğrusu miras aldığı hedefi olmuştur. Merkezi Halpa (Halep) olan ve kendisinden yüzlerce yıl önce Kuzey Suriye topraklarını mesken tutan Yamhad krallığını¹¹⁴ ele geçirmek kuşkusuz oldukça zorlu bir iş olmuştur. . Hititlerin bu kadar uzak bölgelere ve sık sık yaptıkları seferlerin ikmalini nasıl yaptıkları ise hala cevapsızdır.¹¹⁵ Murşili dönemine ait yeteri kadar kaynak olmasa da tahta geçtikten sonra yeteri kadar vakit olmamasından ya da isyan eden yerlerin fazla olmasından olacak ki bazı bölgelere sefere çıkarken ordusunun başında bizzat bulunmayarak bazı seferlerde önemli komutanlarını görevlendirmiştir.

Anadolu'da istediği düzeni kurduktan sonra kral yönünü Kuzey Suriye topraklarına çevirmiştir. Murşili'nin Kuzey Suriye seferlerini anlatan birkaç metin mevcuttur. Bunlar, Telepuni Fermanı ve II. Muwatalli ve Tarmi-Şarruma arasında imzalanan anlaşmadır. Telepuni Fermanı “*Murşili Hattuşa'da kral olunca, onun da*

¹¹³ Ünal, a. g. e. 412.

¹¹⁴ Kuhrt, 2013, c.I, 319.

¹¹⁵ Kuhrt, a. g. e. 318.

oğulları, kardeşleri, hısımları, akrabaları ve askerleri birlik idiler. Düşman ülkesini (güçlü) eliyle (omzuyla) yendi ve ülkeleri buyruğu altına aldı. Onları denizlere sınır yaptı. O Halep'e gitti. Halep'i imha etti. Halep'ten alıp getirdiği kişileri ve ganimetini Hattuşa'ya getirdi. Sonra o Babil'e gitti ve Babil'i imha etti. Hurrili askerleri yendi. Babil'den alıp getirdiği insanları ve ganimetini Hattuşa'ya sundu."¹¹⁶ II. Muwatalli ve Talmi-Şarruma arasındaki antlaşmada ise bu şekilde

geçmektedir: *"önceleri Halep ülkesi kralları büyük bir krallığa sahipti. Fakat Hatti ülkesi kralı, Büyük Kral Hattuşili, onların krallığını zengin hale getirdi. Hatti ülkesi kralı Hattuşili'den sonra, Büyük Kral Hattuşili'nin torunu, Büyük Kral Murşili, Halep Ülkesi krallığını ve Halep ülkesini mahvetti."*¹¹⁷ Her iki metinde de görülüyor

ki kral Murşili dedesinin vasiyetini tutmuş ve Halep şehrine kesin olarak son vermeyi başarmıştır. Halep şehrine alan kral bu şehrin özel konumunun farkında olacak ki diğer toprakların aksine Halep şehrini daimi olarak Hitit topraklarına bağlı hale getirmiştir. Bu durum kral I. Şuppiluliuma ile Halep kralı Talmi-Şarruma arasında yapılan anlaşmaya da yansımıştır.¹¹⁸ Güneye inmek konusunda fazlasıyla kararlı

olan kral sadece Yamhad krallığına son vermekle kalmamış seferlerini Ebla ve Babil krallığına dahi genişletmiştir. Ebla seferinin Babil'den önce mi sonra mı yapıldığı kesin olarak bilinmese de kentin M.Ö. 1600 yılından sonra iskan edilmemesi yanına Asur, Kassit ve Hurrileri de alan kralın bu şehri de ele geçirdiği kesindir.¹¹⁹

Dönemin şartları ve Hititlerin yeni bir devlet olması gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda Hititlerin bu toprakları kalıcı olmak adına değil de daha çok gücünü pekiştirme ve daha çok ganimet elde etme tutkuları bu seferlerinde altında yatan gerçek neden olabilir. Nitekim Ebla seferinden sonra Hititler bu topraklarda askeri ve idari birimler kurmak yerine bu toprakların yönetimini Kassitlere bırakmışlardır.¹²⁰ Murşili müttefikleri ile birlikte giriştiği güney seferinde Halep ve

Ebla ile yetinmemiş askerleri ve müttefikleri ile daha güneye görkemli Babil şehrine doğru ilerlemiş ve bu şehri de ele geçirmeyi başarmış olmasına karşın bu şehrin de yönetimini Kassitlere bırakmıştır. Nitekim Babil seferi tam bir yağma seferi

¹¹⁶ Alp, 2011, 59.

¹¹⁷ Karauğuz, 2018, 177.

¹¹⁸ Akurgal, 1995, 61.

¹¹⁹ Ünal, 2018, 420.

¹²⁰ Ünal, a. g. e. 420.

olmuştur. I. Muşşili zaten çok zor bir durumda olan Babil'i yenmiş ve baş tanrılarının heykelini de Hattuşa'ya götürmek için yanına almış fakat bir süre sonra bırakmak zorunda kalmıştır. 1590 yılı civarında gerçekleşen bu sefer Babil'i iyice zayıflatmış fakat Babil devletine Kassitler son vermiş ve tapınaktan çıkarılan Baş Tanrı Marduk'un heykelini ise 24 yıl sonra Babil kentine geri getirmişlerdir.¹²¹ Babil seferinin ünlü olmasının en büyük sebebi Babil ve Hattuşa arasındaki mesafedir. Dönemin şartlarının zorluğu göz önünde bulundurulduğunda kesinlikle ünlenmeyi hak eden bir seferdir. Ele geçirdikleri toprakların tanrılarını Hattuşa ve Arinna'ya toplayan Hititlerin Marduk gibi güçlü bir tanrıyı Hattuşa'ya taşıyamadan yolda bırakmaları da aradaki mesafeden dolayı bu seferin zorluğunu destekler nitelikte bir bilgidir. Fakat tanrı Marduk ağzından yazılan bir kitabede şu ifadeler yer almaktadır: *“Ben ulu bey Marduk, sürekli gezer keşfederim. Size Hatti ülkesine gittiğimi söyleyeceğim. Hititlere sordum. Onlara Gök Tanrılığımı (Anu) yerleştirdim. Orada 24 yıl kaldım. Oraya Babil kervanlarını yerleştirdim.”*¹²² Daha önce Tanrı Marduk'un Babil'den Hititlilerce çıkarıldığını ve yarı yolda bırakıldığını ifade etmişim. Kassit kralı II. Agum'un tanrı Marduk'u 24 yıllık esaretten kurtardığını ve Babil'e geri getirdiğini ifade etmiştir ki tanrı Marduk'u bir Babil kenti olan ve Muşşili'nin Babil seferinden sonra bağımsızlığını kazanan Fırat boylarında bulunan Hana kentinden taşıdığı bilinmektedir. Metinde bahsi geçen Marduk'un gezmesi ve Hititlere gök tanrılığını öğretmesi ilginç bir bilgidir. Çünkü Marduk heykelinin Anadolu topraklarına taşınmadığı bilinen bir bilgidir. Babil seferi dönüşünde Muşşili bir suikast sonucu ölmüştür.

A.2.3. Gasıp Krallar Dönemi

Bu kanlı dönemi en güzel anlatan Telepuni fermanıdır. Bu dönem fermanında bu şekilde aktarılmaktadır: *“(o zaman) Hantili saki idi. Muşşili'nin kız kardeşi Harapşeli'yi karı(sı) olarak tutuyordu. Zidanda, Hantili ile birleşti. Kötü bir iş yaptılar ve Muşşili'yi öldürdüler. Kan döktüler (cinayet işlediler).*

¹²¹ Ünal, a. g. e. 423-424.

¹²² Ünal, a. g. e. 423.

[Han]tili korktu (ve şöyle dedi): Korunacak mıyım?. [Tan]rılar onu ko[rudu]lar. [.....] o nereye gittiyse , ülke halkı [onu tutmadı (?)] Aş[tata] [Şukzi]ya, Hurpana, Kargamı[ş] [asker vermeme]ye başladılar ve askerler[i.....] [H]antili Tegarama'yavar[inca şöyle de]meye [başladı: b]unu neden yaptım? Ne[den damadım] Zidan [da'nın sözlerini di]nledim?. [.....]tı. Tanrılar [Murşili'nin kanının intikamını aldılar.] ... Hantili yaşlanınca, tanrı olmaya başladı (ölüm yatağına düştü). Zidanda, Hantili'nin oğlu [Pişeni'yi] oğulları ile birlikte öldürdü. Önde gelen hizmetkarlarını da öldürdü.

Zidanda kral oldu. Tanrılar Pişeni'nin kanının intikamını aldılar. Ona oğlu Amuna'yı tanrılar düşman ettiler. Babası Zaidanda'yı öldürdü.

Amuna kral oldu. Tanrılar babası Zidanda'nın kanının intikamını aldılar. Onun elinde ekinler, bağlar, sığırlar (ve)koyunlar [iyi ol]madılar..... elinde mahvoldular(?)

Ülke ona düşman oldu: H/Zagga, [Ma]tila, Galmiya Adaniy[a] Arzawa ülkesi, Şallapa, Parduwata ve Ahhulla. Askerleri nereye savaşa gittiyse, iyi olarak geri gelmediler. Ammuna da tanrı olunca (ölünce), koruma kutasının başı (zıpkıncı başı) Zuru da o günlerde gizlice, ailesinden, oğlu altın mızrak adamı Tahurawaili'yi gönderdi. O, Titti'nin ailesini oğulları ile birlikte öldürdü. Haberci Taruhsu'yu da gönderdi. O Hantili'yi oğulları ile birlikte öldürdü. Huzziya kral oldu. Telepinu da onun ilk (büyük) kız kardeşi İştapariya ile evliydi. Huzziya onları (az kaldı) öldürecekti. Konu meydana çıktı Telepinu onları sürdü. „¹²³

Kral Murşili'nin öldürülmesiyle başlayan bu dönem hemen hemen bütün devletlerin kaderi olan bu süreç oldukça kanlı olmuştur. Hantili ile başlayan bu süreç Zidanda, Amunna ve Huzziya ile devam etmiş kral Telepuni ve onun fermanıyla son bulmuştur. Murşili Babil seferinden dönerken Hantili tarafından düzenlenen bir suikast sonucu yaşamını yitirmiştir. Saraya yakınlığı kesin olan Hantili'nin konumu

¹²³ Alp, 2011, 59-60.

henüz kesinlik kazanmamıştır. Bazı tarihçilere göre Hantili, Muşşili'nin karısının kocası iken bazılarına göre de kız kardeşinin kocasıdır. Ekrem Akurgal bu konuyu şu şekilde açıklamıştır: çivi yazısında kız kardeş olan (NİN) işreti ile eş işreti (DUM) birbirlerine oldukça benzemektedir ve bu karışıklığın sebebi de transkript hatasıdır.¹²⁴ Buna karşın Telepuni metninde ise Hantili, Muşşili'nin karısının kocası olarak ifade edilmiştir. Nitekim bazı tarihçiler kurban listelerinde Muşşili'nin karısının ismini Kali olarak vermektedir. Hantili döneminde her ne kadar yazılı belgelerle desteklenmese de Hititlere karşı Kaşka saldırılarının bu dönemde başladığı ifade edilir. Ayrıca Hitit ülkesinde şehirlerin surlarla çevrilmesi de kral Hantili zamanında olmuştur.¹²⁵ Hantili döneminde Hititlerin Kuzey Suriye politikası devam etmiştir. Selefî Muşşili'nin başarılı politikaları ve yaptığı ittifaklara karşın Hantili'nin bu topraklardaki seferlerinde yerli ve bağlı beyliklerden yeteri askeri desteği almaması¹²⁶ onun kral katili olmasından kaynaklanabilir. Kaşka tehlikesi ve Kuzey Suriye topraklarına yaptığı sefer dışında Hitit devletine sur ve ileri kale kültürünü katan Hantili damadı Zidanda tarafından öldürüldükten sonra tahta damadı Zidanda geçmiştir. Metne göre tanrılar, Zidanda'nın kral kanı dökmesinden dolayı oğlunu kendisine düşman yaparak intikamlarını almış ve Zidanda da oğlu tarafından öldürülmüştür. Burada dikkati çeken hem Hantili'nin hem de Zidanda'nın isim kökeni olarak Luwili olmasıdır.¹²⁷ Daha önce Hititlerin kendilerini kabul ettirmek için Hatti ismini kullandıklarını görmüştük. Fakat Luwi kökenli isimler nadiren de olsa görülür. Zidanda dönemine ait belgelerin çok kısıtlı olması bu dönemin anlaşılması yolunda elimizi oldukça zayıflatır.

Bir kral katilinden daha fazlası olan Amunna, bizzat öz babasını öldürerek kral olmuştur. Suçu kesinlikle diğerlerinden daha büyük olan Amunna, tanrılar tarafından daha büyük bir cezaya çarptırılmıştır. Onun döneminde yaşanan büyük bir kıtlık olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü metne göre onun döneminde hem ekinler verimli olmamış hem de hayvanlar yeteri kadar beslenemediklerinden çok zayıf kalmışlardır. Durum böyle olunca kendinden önceki katil krallara nazaran ona karşı

¹²⁴ Akurgal, 1995, 62.

¹²⁵ Akurgal, a. g. e. 62.

¹²⁶ Ünal, 2018, 427.

¹²⁷ Akurgal, 1995, 62.

olan tepki daha geniş tabanlı olmuştur. Hantili askeri seferlere çıkarken bağlı beyliklerden yeterli askeri yardım görmezken, Zidanda beylerken gerekli hürmeti görmemişken Amunna hem baba katili hem de kral katili olarak halktan bile tepki görmüştür. Halka göre bu durum tanrıların cezalandırılması olup sorumlusu ise kral Amunna'dır. Metinde ayrıca yaptığı askeri hareketlerin başarısızlığından da söz edilir. Bu dönemde Hititler Anadolu'nun çeşitli bölgelerine askeri seferler düzenlemiş ve yine bu dönemde de Kaşkalar ile uğraşmış ve Kuzey Anadolu'da olması muhtemel olan Tipiya bölgesinde üç kişilik askeri güç yerleştirmiştir.¹²⁸

Amunnu'dan sonra hanedan ailesiyle nasıl bir bağlantısı olduğu bilinmeyen ve kendisine ait tek bilgi kaynağının Telepinu Fermanı olan Huzziya adında bir şahıs tahta geçmiştir. Bu ismin ilk örneğine yukarıda bahsettiğim Anitta döneminde Zalpa lideri olarak karşımıza çıkar. İsim benzerliğinden dolayı belki de Zalpa'da liderlik yapan Huzziya ile bir akrabalığı vardır bilemiyoruz. Telepinu, Huziyya'nın kız kardeşi ile evli olup öldürüleceğini anladığında ise onu sürgüne göndermiştir. Telepinu'nun bir kralı sürgüne gönderecek kadar Hitit sarayında güçlü bir konumda olması ise başka bir tartışma konusudur.

A.2.4. Telepinu Dönemi (M.Ö. 1525-1500)

Hititler için yeni bir başlangıç olan Telepuni'nin tahta çıkması ve dönemiyle ilgili en ayrıntılı belge meşhur Telepinu fermanıdır. Metinde Hitit devletinin kendisinden önce özellikle kral Murşili'nin öldürülmesinden sonra katil kralların nasıl tahta çıktıklarını, onların döneminde Hitit Devleti'nin siyasi durumunu, kendisinin tahta nasıl çıktığını, ne gibi askeri faaliyetlerde bulunduğu bahseder. Kendisinden önceki krallardan söz ederken kabaca bir kronolojiye sadık kalan Telepinu'nin kendi dönemi için de buna sadık kaldığı kanısındayım. Metinde babasının tahtına oturduktan sonra çeşitli bölgelere sefer yaptığını anlatır. Elden çıkan toprakları geri kazanmak ve bu seferleri öncekilerin aksine kalıcı olması amacıyla seferlere başlayan kral bu doğrultudaki tüm çalışmasını Anadolu'ya yoğunlaştırmıştır. Anadolu'da eyalet sistemini kurup buralarda sürekli olarak

¹²⁸Ünal, 2018, 433.

bulunmak suretiyle Hititli askerler, bürokratlar ve yöneticileri yerleştirmenin yanında, açlık ve kıtlığa önlem amacıyla büyük kapasiteli ambarlar kurmuştur.¹²⁹ Bu yolla yeni sayılabilecek devletin sürekli olarak topraklarını genişletme çabasında olan devletin yeni topraklarda kalıcı olmaları için önemli bir çözüm yolu olmuştur. Bu şekilde ele geçirilen yeni topraklarda devletin var olma çabası doğrultusunda çekirdek kurumlar kurulmuştur. Fermanında depoları yaptığı yani “*mühür evleri*” kurduğu yerleşimleri tek tek saymış ve bu yerler metinde 34¹³⁰ tanesinin adı okunabilse de toplamda 60 adettir ve anlaşıldığı kadarıyla bu şehirlerin tümü Anadolu’dadır.¹³¹ Ele geçirilen topraklarda askeri garnizonların yanında “Mühür evi” denilen kıtlığa karşı önlem niteliğinde yapılmış tahıl ambarları ile halkın çektiği ekonomik sıkıntıların önüne geçerek bu insanların devlete olan bağlılıkları da güçlendirilmeye çalışılmıştır. Telepinu döneminin en önemli iki özelliği vardır. İlki, bu dönemde yapılan kurumsal iyileşmelerle Anadolu’daki işgalin kalıcı olması hedeflenmiştir. Bundan sonraki dönemlerde her ne kadar her fırsatta başkaldıran bağlı beylikler olsa da bu yolda atılan adımların tutarlı olması sebebiyle bu kurumsal faaliyetler önem arz etmektedir. Kesin bilgi olmazsa da sayıları 200’ü bulan Hitit yasalarının yazıya geçirilmesi de Telepinu döneminde olduğu düşünülmektedir.¹³² Kralın ikinci önemli özelliği de veraset sistemini bir düzene bağlamasıdır. Bu konu fermanında bu şekilde geçmektedir: “*yalnız öndeki (en büyük erkek) çocuk, prens, kral olsun! Eğer öndeki (bir prens) yok ise, kim ikinci sıradaki oğul ise, o kral olsun! Eğer varis (olacak) bir prens yok ise, hangi kız çocuk önde ise, ona bir iç güveysi alsınlar, o kral olsun!*”¹³³ Kral bu şekilde kendisinden önce yaşanan kanlı sürecin önüne geçmek istese de bu konuda başarılı olduğu söylenemez. Fakat bu kanuna uzun yıllar riayet edildiği de görülür. Buna göre kral olmak en büyük eşin en büyük erkek çocuğunun hakkıydı. Eğer büyük ölü ise sonrasında gelen ikinci oğul bu hakka sahipti. Eğer hanedanda kral olacak bir prens yok ise krallık hakkı en büyük prensesin eşine aitti. Kral, Anadolu’da düzeni kurmakta oldukça kararlı davranmıştır.

¹²⁹ Ünal, a. g. e. 438.

¹³⁰ Alp, 2011, 63.

¹³¹ Ünal, 2018, 439.

¹³² Ünal, 2002, 72.

¹³³ Alp, 2011, 61.

Birkaç kent saydıktan sonra Lawazantiya¹³⁴ bölgesine yoğunlaşmış ve bu kenti yok etmeyi başarmıştır.¹³⁵ Nasihatlerle devam eden metnin son kısımlarında yasa niteliğini taşıyan bazı bilgiler mevcuttur. Kraliyet ailesi içindeki kan davalarına son verilmesi gerektiği, isyan edenlerin cezaları, çiftçilere toprağın dağıtımını ve işlenmesi, miras hakkı, kan dökmenin cezası ve büyücülük gibi suçlara verilecek cezaların sıralanması bakımından bir anayasa niteliği de taşımaktadır. Telepinu'nun tavsiyelerine ve emirlerine kulak asmayan Hitit saray mensupları onun ölümüyle birlikte devleti ondan önceki vaziyetine geri sokmuşlardır.

Telepinu'nun tüm çabalarına ve önlemlerine rağmen kendisinden hemen sonra Hitit siyasi tarihinde yine bir karanlık dönem başlar. Bu karanlık dönemde siyasi istikrarsızlık yine baş göstermiş, başa kısa süreliğine geçen krallar ve kendileri hakkında yeteri kadar belgelerden de yoksunuz. Bu kralların varlığından daha çok Boğazköy'de ele geçirilen bir kurban listesinden sadece isimleriyle haberdar olup daha fazla bilgi ve belgeden yoksunuz.

A.3. Orta Hitit Dönemi Siyasi Tarihi

Yukarıda da değindiğimiz gibi Telepinu döneminin hemen öncesinde Murşili'ye suikast düzenlenerek Hitit tarihini önemli bir dönüm noktasının eşiğine getirilmişti. Katil krallar dönemi de denilen bu dönemde ülke istikrardan uzaklaşmış Hattuşili ve Murşili'nin bütün seferleri ve ele geçirdikleri topraklar elden çıkmış ve ülke felaketin eşiğine sürüklenmiştir. Birbirini takip eden cinayetlerle Hitit devletinin siyasi saygınlığı kaybolmuş ve bölgedeki güç dengesi de Hitit Devleti aleyhine bozulmuştur. Telepinu tahta geçince kendisinden önce yaşanan olayların önüne geçmek, devletin kurumsallığını yeni ele geçirilen topraklarda daha sağlam kurmak ve veraset sistemini düzene sokmak gibi dönemin şartları göz önüne alındığında devrim niteliğinde bir ferman yayınlarak kendince önlem almıştır. Fakat yayınladığı ferman kendisinden hemen sonra çiğnenmiş ikinci defa katil krallar dönemi başlamıştır. Bu dönemden I. Şuppiluliuma'nın tahta geçmesine kadar olan

¹³⁴ Ünal, 2018, 441. Lawazantiya ülkesinin yeri için bkz.

¹³⁵ Ünal, a. g. e. 441.

döneme Orta Hitit Dönemi denilmektedir. Bunun en büyük nedeni de ikinci katil krallardan sonra devlet daha fazla kurumsallaşmış, devlet olabilme niteliklerine daha fazla sahip olmuştur. Ayrıca katil krallardan sonra Hititler için yazı daha fazla bilinir ve kullanılır hale gelmiştir.

A.3.1. Telepinu Sonrası Gasıp Krallar

Kendisinden hemen sonra fermanın ihlal edilmesi muhakkak ki büyük hüsrandır. Fakat bu krallardan sonra özellikle veraset sisteminin kesinlik kazanması siyasi istikrarın devamı açısından büyük önem arz etmektedir. Nitekim kendisinden hemen sonra olmazsa da Hitit devleti krallarının çoğu bu veraset sistemine riayet etmişlerdir.

Bu krallardan ilki olan Tahurwaili en çok tartışılan kraldır. 1969 yılında kendisini LUGAL-GAL olarak tanıtan bir mühür bakısı bulunmuştur. Ne zaman krallık yaptığı konusu henüz kesinleşmese de Hitit Devleti adına Kizzuwatna kralı Eheya ile yaptığı bir anlaşma mevcuttur.¹³⁶ Tahurwaili'nin ne zaman krallık yaptığı konusu her zaman büyük tartışmalara neden olmakla birlikte bu kişinin varlığı bile sorun haline gelmiştir. Kimi tarihçiler onu Telepinu fermanında geçen Tahurwaili olduğunu savunurken¹³⁷ bazı tarihçiler de onu ayrı bir kişilik olarak görür.¹³⁸ Bu krallardan bir diğeri olan Alluwamna da ismi Boğazköy kurban listesinde geçmekle birlikte¹³⁹ ayrıca kendisine ait bazı arazi bağış tabletleri ve II. Murşili'ye ait yıllıklarda da tüm ülkelerin kendisiyle savaştığından söz edilir.¹⁴⁰ Hitit siyasi tarihinde Telepinu ile I. Şuppiluliuma arasında tahta oturan kralların sırası ile ilgili bir belge olmadığından bu isimleri belirli bir kronolojiyle yazmak oldukça zordur. Bu konu ile ilgili tarihçiler arasında bir birlik olmamakla birlikte birden fazla kronoloji mevcuttur. Bu tartışma konusuna girmeden konu bütünlüğüne sadık kalarak, siyasi tarih hakkında bilgi verilerek bu karanlık kısımlar geçilecektir.

¹³⁶ Ünal, a. g. e. 451.

¹³⁷ Dinçol, 1982, 32, Ünal, 2018, 451.

¹³⁸ Ünal, a. g. e. 453. Bkz. Otten, Goetze ve Gurney gibi Hititoloji dünyasının önde gelen araştırmacılarına göre bu dönem Hitit krallarının kronolojik listesi.

¹³⁹ Akurgal, 1995, 64.

¹⁴⁰ Ünal, 2018, 454.

Kurban listesinde ismi geçen bir diğer kral ise II. Hantili'dir. Boğazköy kurban listesinde Alluwamna'dan sonra gelen Hantili ile ilgili yeteri kadar bilgi olmamasına rağmen H. Otten'a göre Kizzuwatna kralı Eheya ile imzalanan anlaşma bu kral zamanında yapılmıştır.¹⁴¹ Belge azlığından dolayı bu dönemlerle ilgili yeteri bilginin edinilememesi araştırmacılar arasında bu kralın varlığının sorgulanmasına neden olmaktadır. Kendisine ait arazi bağış belgesi bulunmasına rağmen kurban listesinde sadece kendi ismi vardır, kraliçe ismi geçmemektedir.¹⁴²

Zidanza'ya bu dönem için ayrı bir paragraf açmak yerinde bir karar olacaktır. Bu karanlık çağda Hantili, Huzziya gibi isimlerin kendilerinden önce yaşanan karanlık dönemdeki kral isimleriyle benzerlik göstermesi dikkat çekici bir durumdur. Fakat bu isim özellikle kendisinden önce tahta geçmiş Zidanda siminden farklı olarak Zidanza olarak yazılmıştır.¹⁴³ Boğazköy kurban listesinde Hantili'den sonra kral Zidanza ve kraliçe Iyaya ismi geçmektedir.¹⁴⁴ Bu dönemde Anadolu'da Hititlere karşı Hurri baskısı oldukça artmış bir durumdadır. Daha önce ki krallar bu baskılara karşı vasal devletleri etraflarında toplamak, daha doğrusu ellerinde tutmak için arazi bağışlarında oldukça cömert davranmışlardır. Özellikle Kizzuwatna ülkesine karşı olan bu cömertlik Zidanza döneminde biraz yavaşlamış görünüyor. Bunun devamında Kizzuwatna kralı Pilliya ve Alalah kralı Idrimi, Hurri kralı Parratarna'ya boyun eğmişlerdir.¹⁴⁵ Bu dönemde sadece Anadolu'da güç dengesi bozulmamıştır. Aynı zamanda Mısır kralı III. Tutmohsis de Kuzey Suriye üzerine sefer düzenlemiş ve güne Anadolu'daki güç dengesini tehdit etmiştir.

Karanlık çağın son kralı ise II. Huzziya'dır. Onun dönemini de anlatan maalesef yeteri kadar belge mevcut değildir. Boğazköy kurban listesi, bazı arazi bağış belgesi ve isminin yazılı olduğu mühür mevcuttur. Onun dönemini anlatan belgeler bu kadarla sınırlıdır. Karşılıklı suçluların teslimi, elçilerin dokunulmazlığı,

¹⁴¹ Akurgal, 1995, 65.

¹⁴² Ünal, 2018, 457. Bkz. Ahmet Ünal hoca II. Hantili zamanına atfedilen olayların I. Hantili zamanı ile yüksek benzerlik göstermesine dikkat çekmiştir.

¹⁴³ Ünal, a. g. e. 458.

¹⁴⁴ Akurgal, 1995, 65.

¹⁴⁵ Ünal, 2018, 459.

esir ve kaçak değişimi, hayvan hırsızlıklarına karşı önlem bu konuda karşılıklı garantör olma, her iki ülke vatandaşları arasında olabilecek kan davası gibi konuları işleyen ve ismi bilinmeyen bir Hitit kralı ile Kizzuwatna kralı Paddatişşu¹⁴⁶ arasında imzalanan anlaşmanın kral II. Huzziya döneminde yapıldığı düşünülmektedir.¹⁴⁷

A.3.2. I. Muwatalli Dönemi Hititler

Kral II. Huzziya'nın saray muhafızlarının komutanı¹⁴⁸ olarak görev yapan Muwatalli, kraliçe Şummiri ile ittifak kurarak kralı öldürerek yerine tahta oturmuştur.¹⁴⁹ Boğazköy kurban listesinde ismi geçmeyen kral Muwatalli ismine arazi bağış belgelerinde rastlanmaktadır. Her ne kadar kurban listesinde ismi geçemese de onun krallık yaptığı kesinlik kazanmıştır. Nişantepe saray arşivinde ele geçirilen bir arazi bağış belgesi mühründe; “*büyük kral Tabarna Muwatalli'nin mührü; her kim sözlerini değiştirirse öldürülecektir.*”¹⁵⁰ İfadesiyle krallığı resmiyet kazanmış ve literatüre dahil edilmiştir. Kendi dönemine ait yeterli belge mevcut olmadığından kral Muwatalli dönemi karanlık kalmıştır. Ayrıca tablette kral Huzziya'nın oğulları oldukları düşünülen Kantuzilli ve Himuili isimleri de yer almaktadır. Muwatalli kendisinden önceki kralların aksine öldürdüğü kralın ailesine zarar vermeyerek onları sarayda yanında tutmuş ve hatta önemli görevlere getirerek farklı bir yol izlemiştir. Böyle bir yönteme başvurmasındaki en büyük neden kral Huzziya'nın eşi kraliçe Şummiri ile evlenmesidir.¹⁵¹ Ayrıca kendi dönemine ait başka bir metinde ise kralın Himuili ve Kantuzzili adında iki kardeş tarafından öldürüldüğü yazılıdır.¹⁵² Muhtemelen bu iki kardeş isim benzerliği değilse kral Huzziya'nın çocuklarıdır. Nitekim kral Muwatalli, kraliçeden dolayı Huzziya'nın çocuklarına bir zarar vermemiş onları sarayda önemli görevlere getirerek kendisine yakın tutmuştur. Metnin devamında “*Muwa sizin anneniz denen kraliçeyi öldürmeye*

¹⁴⁶ Karauğuz, 2018b, 46-48.

¹⁴⁷ Ünal, 2018, 460.

¹⁴⁸ Brandau, Schickert, 2011, 126.

¹⁴⁹ Ünal, 2018, 466.

¹⁵⁰ Ünal, a. g. e. 463.

¹⁵¹ Ünal, a. g. e. 465.

¹⁵² Alparslan, Alparslan, 2019,15.

yeltendi” şeklinde bir kayıt mevcuttur.¹⁵³ Kraliçe Şummiri'nin zaten kral Huzziya'ya ihanet ederek entrikalı bir şahsiyet olduğu bilinen bir konudur. Burada bahsi geçen annenizi öldürmeye yeltendi ifadesi kraliçe için kullanılmış olmalıdır. Huzziya'ya ihanet eden kraliçe neden çocukları için Muwatalli'ye ihanet etmemiş olsun ki. Metinde Muwatalli'nin iki yüksek rütbeli memur olan Himuili ve Kantuzili tarafından öldürüldüğü yazılıdır. Bu kişiler kral Huzziya'nın çocukları olup o yüksek görevlere de bizzat kral I. Muwatalli tarafından getirilmişlerdir.

A.3.3. I. Tuthaldiya Dönemi Hititler (M.Ö. 1450-1420)

I. Hattuşili ve I. Murşili'nin başarılı dönemlerinden 140 yıl sonra¹⁵⁴ Hitit siyasi tarihi için yeniden bir yükseliş dönemi yaşanmıştır. Araştırmacılar arasında geçerliliği kabul görülen Tuthaldiya'nın babası ve amcasının intikamlarını aldıktan sonra baba Kantuzili küçük yaşta olan oğluna, o yetişinceye kadar kral naibi olarak görev yaparak tahta hiç oturmamış olmasıdır. Çünkü Kantuzzili ismine kral olarak hiç rastlanmamıştır. Bu noktada akla gelen ilk soru Kantuzzili babasının intikamını almasına rağmen neden tahta kendisi oturmamıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi açıkça görünmektedir ki o dönemde katil krallar ne kendi halkı arasında ne de vasal ülkeler arasında kabul görülmemiş ve dahası bu şekilde kanlı olayların tanrıların öfkesine neden olduğuna da inanılırdı. Dikkati çeken diğer bir husus ta kanla tahta oturan her kralın kanla tahtan inmesidir. Kantuzzilli bu nedenleri göz önünde bulundurmuş olacak ki tahta kendisi değil oğlunu oturtmuştur. Böylece hanedan ailesi tekrardan değişmiş oldu. Kizzuwatna kökenli, yani Hurri olan Kantuzzili oğlunu tahta oturtuktan sonra Hititlerde özellikle dini alanda yoğun bir Hurri etkisi görülmeye başlamıştır.¹⁵⁵ Tuthaldiya tahta geçtikten sonra kanlı geçen süreçlerin doğal sonucu olarak elden çıkan toprakları geri almak için Anadolu seferlerine başlamıştır. Bu seferlerin yoğunluğunu Batı Anadolu yani Arzawa ülkeleri oluşturur. İstikrardan uzak olan Hitit Devleti her siyasi boşluğa düştüğünde bağlı beylikler ve yerel devletler fırsattan istifade ederek ya birleşerek ya da tek tek isyan edip

¹⁵³ Ünal, 2018, 465.

¹⁵⁴ Turan, 2016, 93.

¹⁵⁵ Ünal, 2018, 471.

Hititlerin topraklarına saldırıyorlardı. Yine bu dönemi anlatan bir metinde bu durumun tekrarlandığı gözlemlenmiştir.

“Bir zamanlar Hatti ülkeleri düşman tarafından tamamen yakılıp yıkılmıştı. Bir taraftan Kaşkallı düşman geldi ve Hatti topraklarını tahrip ederek Nenaşsa’yı sınır yaptı. Arzawalı düşman Aşağı ülkeye doğru hücumu geçti ve Hatti topraklarını mahvederek Tuwanuwa ve Uda kentlerini sınır yaptı. Öbür taraftan Arunna’lı düşman hücumu geçerek tüm Gaşşıya topraklarını tahrip etti. Diğer taraftan Azzi’li düşman hücumu geçerek tüm Yukarı ülke topraklarını yakıp yıktı ve Şamuha kentini sınır yaptı. İşuvalı [düşman] hücumu geçerek Tegarama ülkesini ve kentini yakıp yıktı. Öbür taraftan Armatana’lı düşman hücumu geçerek Hatti topraklarını mahvetti ve Kizzuwatna kentini sınır yaptı. Hattuşa kent de yakılıp yıkılmıştı sadece hesta evi kalmıştı.” III. Hattuşili dönemine ait bir kayıt olan ve bu dönemi anlatan bu metinden¹⁵⁶ anlaşılacağı üzere Tuthaldiya tahta geçtiğinde Hattuşa da dahil olmak üzere bütün Hitit toprakları ya düşman eline geçmiş ya da büyük yıkımlara maruz kalmıştır. Bu durum bu zamana kadar tahta yeni geçen kralların tümü için adeta bir kader olmuştur. Hititler hatalarından ders çıkararak kral Telepinu döneminde ele geçirilen topraklarda kurumsal faaliyetlerde bulunulduğunu daha önce belirtmişim. Ayrıca Kaşka saldırılarından sonra da sınır karakolları inşa etmişlerdi. Kral dirayetli komutanları sayesinde Batı Anadolu’da önemli işler başardığı sırada Güney ve Güneydoğu Anadolu halkı olan Hurriler’in Anadolu’nun içlerine karşı ilerledikleri haberinden sonra bu seferini yarıda kesmek zorunda kalmıştır. Savaşa katılan birçok kent ismi sıralandıktan sonra kral bu kentlerden savaş ganimeti olarak her zamanki gibi koyun ve sığır sürüleri ile birlikte sayıları oldukça kabarık olan NAMRA’lardan söz eder. Assuwa koalisyonu olarak bilinen bu savaşta dikkati çeken nokta kralın dönemin nüfus yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda sayıları oldukça abartılı olan NAMRALardır. Kral bu şekilde kentin arz ettiği tehlikeye tamamen son vermekle birlikte çevrede bulunan düşmanlara gözdağı vermeyi de amaçlamış olmalıdır. Kralın Arzawa seferleri Kupanta-Kurunta ile II. Murşili arasında imzalanan anlaşma ve Wiluşa kralı Alakşandus ile II. Muwatalli arasında imzalanan

¹⁵⁶ Ünal, a. g. e. 473.

anlaşmalarda söz edilmiştir. Bu anlaşmaların ilgili bölümleri şu şekildedir: Kupanta-Kurunta anlaşması, “öte yandan Tuthaliia’nın karargahının bulunduğu güçlü Madunaşşa şehri sana sınır olsun.” Ve Alakşandus ile II. Muwatalli arasındaki anlaşmanın ilgili bölümü de şu şekildedir: “... Fakat Tuthaliia, Arzawa ülkesine karşı geldiğinde, o, [Wiluşa ülkesine] girmedi. Onunla barış içinde idi. Ve düzenli olarak ona [elçiler] gönderdi. Ve Tuthaliia Arzawa ülkesindeki ataları [].¹⁵⁷ Metinde geçmişten beri Hitit devleti ile Arzawa ülkesi arasında savaşların olduğundan karşılıklı elçilerin gönderildiğinden söz edilir. Hititler bazı Arzawa ülkeleri ile barış yaparken bazıları ile de savaş yapmışlardır. Burada Hititlerin bütün Arzawa ülkelerine tek seferde savaş açmayarak güçlerini böldükten sonra onlara hükmetmeyi amaçladıkları da açıkça görülür. Kral Tuthaldiya hukuki reformlarla birlikte askeri reformlara da oldukça önem vermiş bir kraldır. Nitekim bu reformlar sayesinde olacak ki Hitit Devleti önceki tarihine nazaran siyasi istikrar konusunda daha tutarlı hale gelmiş sonraki dönemlerde daha güçlü bir şekilde yoluna devam etmiştir. Bu askeri reformlarda ordu içindeki disiplinsizliğe mahal vermemek için kendinde birçok önlem almış, sınır muhafızlarına ve garnizonlara yönelik olarak savaş zamanı ve barış zamanı için nasıl davranmaları gerektiği ile ilgili bilgiler, ordunun emir komuta zinciri içinde kendisine olduğu gibi atadığı komutan veya prenslere de gereken saygının gösterilmesi ve emirlerinin yerine getirilmesi konuları ve yapılan işlerin usulüne göre yapılması ve davaların adaletli bir şekilde sonuca bağlanması gibi birçok konuya açıklık getirecek şekilde ferman yayınlamıştır.¹⁵⁸

Hititler için sürekli olarak tehlike arz eden bir diğer bölge ise Kuzey Anadolu’dur. Bu bölgede yaşayan Kaşkalar haklarında yeteri kadar bilgi olmasa da göçebe, hayvancılıkla uğraşan bir halk olduğu Hitit kayıtlarında mevcuttur. Sürekli Hitit topraklarını taciz eden halkı yağmalayan asi tavırlarından dolayı Hititler bu bölgeye sürekli olarak dikkat etmek zorunda kalmışlardır. Kendisinden önce bazı kralların yapmak zorunda kaldıkları gibi Tuthaldiya da bu bölgede düzeni korumak ve topraklarını ve halkını güvene almak için savaş cephesi açmak zorunda kalmıştır. Bu cepheyi anlatan bir metinde savaş stratejisi ve önemli noktalar bu şekilde verilir:

¹⁵⁷ Karauğuz, 2018b, 95-110.

¹⁵⁸ Karauğuz, 2019b, 153-155.

“ *İşgama yolundan Uşnaittena dağına(giden yol üzerinde) Hanziwa ve Anziliya kentleri (yer alır). Gammama’dan Uşhupitişa’ya (giden yol üzerinde) Dumnanza ve Altannanza mevkileri ile Anziliya 8yer alır). Gammama’dan Udhaişkarişşi ve Iyamahhalaştigailulu dağlarına (giden yol üzerinde) bir dağ kuşatılacaktır ve Kuşşuruhşini dağının eteğine varılacaktır.*”¹⁵⁹ Savaş stratejisi ve yol güzergahının anlatıldığı bu metinde Hititlerin, Kaşka toprakları hakkındaki bilgileri hemen öne çıkarmaktadır. Kaşka-Hitit savaşlarını anlatan kimin dönemine ait olduğu henüz kesinleşmemesine rağmen bu iki halk arasındaki zorlu savaşların betimlemesinin yapılması açısından büyük önem arz eden bir metinde Nerikkaili isimli bir komutanın yedi bin kişilik Kaşka ordusu tarafından kuşatma altında olduğunu düşmanın bölgede savunma kalesi kurma riskinin olduğunu ve bölgenin tahıl deposu olabilecek konumda olduğundan söz eder.¹⁶⁰ Metin Kaşka tehlikesine, Hititler gözünden bakmak açısından önemlidir.

Kral Tuthaldiya döneminin önemli konularından biri de Suriye cephesidir. “ *Önceleri Halep ülkesi kralları büyük bir krallığa sahipti. Fakat Hatti ülkesi kralı, büyük kral Hattuşili, onların krallığını zengin hale getirdi. Hatti ülkesi kralı Hattuşili’den sonra, Büyük kral Hattuşili’nin torunu, Büyük kral Murşili, Halep Ülkesi krallığını ve Halep ülkesini mahvetti.*

Büyük kral Tuthaliia [krallığın] tahtına oturduğunda, Halep ülkesi kralı onunla anlaşma yaptı. Fakat Halep ülkesi kralı döndü ve Hanigalbat ülkesi kralı ile oldu. Sonra bu mesele yüzünden o, Hanigalbat ülkesi kralı ve Halep ülkesi kralını [ülkeleri ile birlikte ?] mahvetti. Ve o, Halep şehrini boşaltdı.”¹⁶¹ I. Murşili’nin Halep şehrini ele geçirdikten sonra ne zaman tekrar elden çıktığını yazmasa da metin birçok kıymetli bilgi barındırmaktadır. Muhtemelen gasıp krallar döneminde elden çıkan Halep eski gücüne kavuşamazsa da bağımsızlığını geri almış ve dönemin güçleri arasında kendi varlığını korumak açısından ikili anlaşmalara başvurmuştur. Tuthaldiya tahta çıktığında Halep kralı onunla anlaşma imzalamasına rağmen daha

¹⁵⁹ Ünal, 2018, 497.

¹⁶⁰ Ünal, a. g. e. 497-498.

¹⁶¹ Karauğuz, 2018b, 177.

sonra Hanigalbat ülkesi ile anlaşmış ve bu anlaşma Halep şehrinin felaketi olmuştur. Kral şehri boşalttı ifadesi ile kent halkının göçe zorlanmasından mı yıksa koruyucu tanrılarında yoksun bırakıldığını mı anlatmaya çalışmış tam olarak yorumlamak zordur. Fakat daha önce de kralın Arzawa seferlerinde halkın çoğunluğunu işçi gücü olarak kullanılmak amacıyla Hattuşa'ya taşıdığını görmüştük. Muhtemelen durum yine aynı olmuştur. Kral kendisine düşmanlık yapan bölgeleri insan gücünden yoksun bırakarak düşman ülkelere daha kesin bir şekilde son vermek istemiştir. Metnin devamında bu savaşı fırsat bilen Aştata ve Nuhaşşe halkının Mitanni kralının yardımıyla topraklarını Hititler aleyhine genişlettiklerini ve krala karşı suç işledikleri kaydı mevcuttur. Fakat ilginç bir şekilde bu halklar Mitanni kralından istedikleri arazi bağışını Hitit kralından da istemişler ve bu isteklerinde muvaffak olmuşlardır. Her iki kralın da bu halkların isteklerini geri çevirmemesi dönemin siyasi düşüncesinde tampon bölge anlayışının olduğunu da göstermiştir.

Hitit devleti ile Mısır arasında içeriği tam olarak bilinemeyen fakat konusunu göçebe halkın oluşturduğu kesin olan bir anlaşma metni mevcuttur. Kuruştama meselesi olarak geçen bu olay Hitit halkına mensup olduğu düşünülen göçebe bir topluluğun Mısır'ın Kuzey Suriye'deki topraklarına geçip buradaki halka yankısı firavuna dek ulaşan bir rahatsızlık vermeleri sonucu imzalanan bu anlaşmada göçebelerin Hitit ve Mısır arasında tampon bölge olan arazide serbestçe dolaşmalarına olanak veriyordu. Bu olayı benim açımdan asıl önemli kılan nokta bazı araştırmacıların bu göçebe anlaşmasını kaynak göstererek Hititlerin Filistin topraklarına bu zamanda göç ettiklerini söylemesidir.¹⁶²

A.3.4. I. Arnuwanda ve II. Tuthaldiya Dönemi Hititler

Kral I. Arnuwanda isminin ilki olarak tahta geçmiş ve Hitit geleneklerine oldukça ters bir vaziyet olan kardeş evliliği yapmıştır. Her ne kadar Hitit geleneklerinde kardeş evliliği tasvip edilen bir durum olmazsa da bu durum bütün eski çağ toplumları için geçerli olmamıştır. Arnuwanda'nın dahil olduğu hanedanın Hurri kökenli olduğunu daha önce belirtilmişti. Hurriler arasında kardeş evliliğinin

¹⁶² Ünal, 2018, 502-504.

yaygın görülen bir durum olduğu da bilinmektedir.¹⁶³ “ *Ama en büyük oğlan, kız kardeşlerini tanımadı. Fakat en küçüğü: biz kız kardeşlerimizi alacak mıyız? Onlarla evlenecek miyiz? Tanrıya karşı böyle bir hürmetsizlik yapma! Onlarla yatmamız kesinlikle doğru değildir?*”¹⁶⁴ Zalpa kraliçesinin otuz çocuk doğurması ve bu çocukların Kaneşte büyümesinin anlatıldığı bu mitosta da görüldüğü gibi kardeş evliliği kabul görülen bir durum değildir. Kraliçesi ve kardeşi Aşmunikal yönetiminde olan Arnuwanda bazı araştırmacılar tarafından Tuthaldiya'nın evlatlığı olarak da görülür. Denizci bir devlet olamayan Hitit devleti bu kral zamanında denizciliğe bizzat merakları olmasa da deniz ve ticaret kenti olan Ura kenti ile anlaşmalar imzalamış¹⁶⁵ ve bu sayede kıtlık zamanlarda deniz aşırı ülkelerden tahıl ticareti yapmışlardır.

Bu döneme ait belgelerde dikkati çeken önemli husus devlet teşkilatlanmasına yönelik birçok fermanın olmasıdır. Belediye başkanlarına, sınır beylerine, tapınak çalışanlarına ve özellikle Kaşka sınırında yapılan kentlerle ilgili birçok belge mevcuttur. I. Arnuwanda döneminin odak noktasını Kuzey Anadolu cephesi yani Kaşka-Hitit münasebetleri oluşturur. İktidar süresinin kısa olduğu biline kral Arnuwanda'nın en büyük uğraşı Anadolu'da dirlik ve birliği sağlama olmuştur. Bunun içinde önceliği her fırsatta bağlı beyliklerden ziyade sürekli Hitit topraklarına saldırıda bulunan ve saldırı amaçlarının o bölgelere yerleşmekten ziyade yerel halkı rahatsız ederek ekinlerini ve diğer maddi unsurlarını yağmalama olan Kuzey Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan göçebe ve eşkıyalara karşı önlemler almak olmuştur. Kaşkaların Hititler için tehdit olmalarını en iyi açıklayan belgelerden biri de kral Arnuwanda ile kraliçe Aşmunikal'ın, Kaşkaları Güneş Tanrıçası Arinna'ya şikayet ettikleri dua metnidir. Metinde tanrılar için en uygun hizmetkarların, Hatti ülkesi olduğu belirtildikten sonra Kaşka saldırılarına maruz kalan Nerik gibi önemli dini merkezlerin de içinde olduğu ülke isimleri sayılır ve devamında bu saldırılar sonucu oluşan Tanrılara hizmetteki aksaklıklar dile

¹⁶³ Ünal, a. g. e. 516.

¹⁶⁴ Karauğuz, 2015, 148.

¹⁶⁵ Ünal, 2018, 518.

getirilir.¹⁶⁶ Metinde Kaşkaların Tanrılara saygılarının olmadığını, tanrılar için gönderilen kurban ve sunaklara dokunmayacaklarına dair söz vermelerine ve bunun için hediye almalarına rağmen sözlerini unutup tanrıların kurban ve sunaklarına saldırdıkları yazılıdır.¹⁶⁷

Prenslik dönemlerinde Hurrice kökenli bir isim olan Taşmişarruma ismini kullandığı bilinen, tahta geçtikten sonra Tuthaldiya ismini alan ve son bulgularla I. Şuppiluliuma'nın babası olduğu kesinleşen II. Tuthaldiya¹⁶⁸ döneminde de önceki kralların ilk yıllarında olduğu gibi oldukça çalkantılı bir dönem yaşanmıştır. Hitit Devletinde tahtta yapılan her değişiklikten sonra Anadolu'daki siyasi bütünlük hemen bozulmuş isyanlar baş göstermiştir. Tahttaki bu değişiklikten sonra da Arzawa ülkesi ve Kaşkaları başta olmak üzere birçok Anadolu halkı Hititlere karşı hemen isyan etmiş onlara karşı bağımsızlık mücadelesine girmişlerdir. Tuthaldiya dönemine tarihlenen metinlerde Kaşkaların her zaman ki gibi Hitit topraklarına yağma seferlerinde buldukları ve bir metinde ise: Kaşka saldırısının önceden haber alındığını ve buna karşın ekinlerin erken hasat edilmesi ve depolanması emri verilmiştir.¹⁶⁹ Bu dönemde Hititlerin daha çok Anadolu toprakları ile ilgilenmesinin en büyük nedenlerinden biri de kral Tuthaliya'nın çok fazla sağlık sorunları yaşamış olmasıdır.¹⁷⁰ Bu nedendir ki Şuppiluliuma daha prenslik yıllarında birçok savaşa komutanlık etmiş ve genç yaşta edindiği savaş deneyimi sayesinde Hitit tarihinin en önemli krallarından biri olmayı başarabilmiştir. Hitit Arzawa ilişkilerinde de savaş komutanı olarak Şuppiluliuma önemli rol almış, babasının sağlık durumunun el vermediği dönemlerde gereken sorumluluğu alarak henüz prenslik yıllarında devletine büyük hizmetlerde bulunmuştur. Beycesultan civarında olduğu tahmin edilen Şallapa kenti, kentinin kuşatılması ve alınması kralın bizzat katıldığı sefer olup konu ile alakadar Arzawa seferlerinin anlaşılmasını sağlayacak yeterli kaynak mevcut değildir. I. Şuppiluliuma dönemine ait bir belgede İşuwa kentinin babası

¹⁶⁶ Saldırıya maruz kalan kentler arasında kutsal kent Nerik ismi de geçer. Son çalışmalarla birlikte

¹⁶⁷ Alp, 2011, 72-75.

¹⁶⁸ Ünal, 2018, 534.

¹⁶⁹ Ünal, a. g. e. 541.

¹⁷⁰ Ünal, a. g. e. 538.

Tuthaldiya zamanından etrafındaki bazı kentlerle birlikte Hitit topraklarına katıldığı kaydedilmiştir.

“Majestemin köleleri olan İşşuwa ülkesi halkı, majesteme karşı düşmanlığa başladı. Ben majeste onlara karşı savaşa gittim ve İşşuwa ülkesini yendim. ... Hurri ülkesi kralı ben majesteye, kölelerimi iade etmedi. ... onlar majestemin yokluğunda İşşuwa ülkesini yağmaladı ve buldukları tüm sivil tutsakları, sığır ve koyunları Hurri ülkesine götürdü. .. Şimdi Kizzuwatna ülkesi halkı, Hitit sığıridir ve ahırlarını seçmiştir. Onlar Hurri kralından ayrıldı ve majestemin tarafına geçti. Hurri kralı, Hatti ülkesine karşı günah işledi. Ve o Kizzuwatna ülkesine karşı ciddi bir günah işledi. ... Hurrililer, Şanaşşura’ya bir köle gibi sesleniyor. Fakat şimdi majestesi onu gerçek bir kral yaptı. Şanaşşura, majestesinin huzuruna gelsin. Ve majestesinin yüzüne baksın. O, majestesinin huzuruna gelir gelmez, majestesinin asilzadeleri koltuklarından kalksın. Hiç kimse ondan üstün olmasın. O, Kizzuwatna ülkesine dönmeyi istediği an gitsin. ... Ve majestesi ele geçirdiği bir şehrin askerlerini, sivil tutsaklarını ve malını alsın. Hiç kimse ona itiraz etmesin. Ancak şehir Şanaşşura’nın bölgesinde kalsın. .. Deniz yönünde, Lamii a şehri majestesine aittir. Ve Pitura şehri, Şanaşşura’ya aittir. Sınır bölgesi iyice araştırılacak ve onu kendi aralarında bölecekler. Majestesi, Lamii a’yı tahkim etmesin.”¹⁷¹ Şanaşşura ile II. Tuthaldiya arasında imzalanan bu anlaşma ile İşşuwa bölgesinin alınmasından sonra Hurrilerin eline geçtiğinden, daha sonra Kizzuwatna ülkesinin Hitit devletine bağlı vasal bir devlet olduğu kaydı mevcuttur. Detayları oldukça korunan bu anlaşmada, kral Tuthaldiya Şanaşşura’ya oldukça nazik davranmıştır. Bu da gösteriyor ki Kizzuwatna ülkesi konum açısından Hititler için önemli mevkide ki Kizzuwatna Kuzey Suriye topraklarına açılan bir kapı ve Hurriler ile Hititler arasında tampon bir bölge konumundadır. Ele geçirilen topraklarda maddi unsurların Hititlere yönetimin ise Şanaşşura’ya ait olması da oldukça dikkat çeken bir noktadır. Kanımızca Hititler hala uzak toprakları uzun süreli elinde tutacak siyasi ve idari teşekküle sahip olamadığından seferlerden sadece savaş ganimeti sayılabilecek maddi unsurları almakla yetinmiş ve ayrıca bu toprakların yönetimini kendisine bağlı devlete

¹⁷¹Karauğuz, 2018b, 48-60.

birakarak hem kendi egemenliğini güçlendirmiş hem de vasal devleti güçlendirerek sınır güvenliğini arttırmıştır. Ayrıca Hitit hakimiyet sahasının denizlere kadar genişlediği de belirtilmiştir. Kralın, oğlu I. Şuppiluliuma ile birlikte Kuzey Suriye’de seferde iken öldüğü sanılmaktadır.¹⁷²

A.4. İmparatorluk Dönemi Hitit Siyasi Tarihi

Hz. Musa’nın Mısır’dan çıkış tarihinin belirlenmesi, çalışmamızın kronolojik olarak ta daha sağlam temellere dayandırılması açısından bizim için önem arz eden bir konudur. Nitekim bu konuda araştırmacılar ortak bir paydada buluşmamışlardır. Bu konu üzerine iki farklı görüş mevcuttur. “İsrail halkı Mısır’dan çıktıktan dört yüz seksen yıl sonra, Süleyman, krallığının dördüncü yılının ikinci ayı olan Ziv ayında RAB’bin Tapınağı’nın yapımına başladı.”¹⁷³ Hz. Süleyman krallığının dördüncü yılı M.Ö. 967 yılına tekabül eder ve bu bilgiye göre “Çıkış” M.Ö. 1447 tarihinde gerçekleşmiştir. Fakat bu tarihte Mısır tahtında III. Tutmohsis bulunmaktadır ki bu savaşçı kralın Suriye-Filistin topraklarına 18 sefer düzenlediği bilinmektedir.¹⁷⁴ Mısır’dan Çıkış tarihi için diğer bir görüş ise M.Ö. 1270 yılıdır. “Böylece Mısırlular İsraililer’in başına onları ağır işlere koşacak angaryacılar atadılar. İsraililer Firavun için Pitom ve Ramses adında ambarlı kentler yaptılar.”¹⁷⁵ Bu tarihin belirlenmesindeki en büyük dayanak Ramses kentinin imarıdır. Nitekim Mısır tarihine bakıldığında 19. hanedana mensup olan firavun Ramses’in (M.Ö. 1279-1213) kraliyet merkezi Delta’da yer alan Pi-Ramses kentiydi.¹⁷⁶ Bu verilere daha sonra daha detaylı bir biçimde değinilecektir. Yaklaşık zaman dilimi olarak görünen Hitit devletinin imparatorluk dönemi ile İsraililerin Mısır’dan çıkış tarihlerini göz önünde bulundurarak Tevrat-Hitit ilişkisine daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Bu dönemle birlikte Hititler, uzun süre önce devlet politikası haline getirilmiş olan dönemin dünya merkezi olan Mezopotamya topraklarına yani Kuzey Suriye

¹⁷² Ünal, 2018, 559.

¹⁷³ I. Krallar, 6/1.

¹⁷⁴ Lawrence, 2008, 37.

¹⁷⁵ Çıkış, 1/11.

¹⁷⁶ Lawrence, 2008, 37.

topraklarına daha kalıcı olacak şekilde inmeyi başarmış ve Hitit kralları da diğer büyük krallar ile eşit saygıyı görmeye başladıkları dönemdir. Hititler, artık sadece Anadolu ile yetinmeyecek Suriye topraklarına göz dikecek ve devamında firavunlar ülkesi Mısır ile de boy ölçüşebilecek düzeyde güçlü bir imparatorluk halini alacaktır. Bir buçuk asırdan fazla sürecek bu dönem I. Şuppiluliuma ile başlayıp II. Şuppilulima döneminin sonuna dek sürecek siyasi güç bakımından devlet, gücünün zirvesini yaşayacaktır.

A.4.1. I. Şuppiluliuma Dönemi Hititler (M.Ö. 1370-1345)

Hitit Kralı olan Şuppiluliuma'nın yaklaşık M.Ö. 1344'te tahta çıktığında siyasi durumun iyi olmadığı, Hatti topraklarının büyük bir kesiminin düşmanlara kaptırıldığı, Şuppiluliuma'nın oğlu ve halefi II. Murşili'ye ait veba duası metninde açıkça belli olmaktadır. Tarih boyunca görüldüğü gibi, devletlerin iç karışıklıkları düşmanların yayılma doğrultusundaki isteklerini sürekli çoğaltmış, her zayıflama, istila ve toprak kayıplarını beraberinde getirmiştir. Fakat Şuppiluliuma daha prensliğinden başlayarak, genellikle hasta olduğu anlaşılan babasını askeri faaliyetlerde temsil ettiği için, kral olunca çok deneyimli ve yetenekli bir komutan olarak, düşman ülkelerle başa çıkmayı başarabilmiştir.¹⁷⁷

Kral Tuthaldiya'nın tekrar hastalanmasını fırsat bilen Anadolu'daki küçük beylikler özellikle Arzawa ülkesi isyan etmişti. Şuppiluliuma bu isyanları bastırmak için saraydan ayrıldığında kral sarayında ölmüş ve yerine genç Tuthaldiya olarak bilinen prens kral olmuştur. Mısır kralı III. Amenofis'in Arzawa beylerinden birine yazdığı bir mektupta Hatti önde gelenleri ve ordunun desteğiyle genç Tuthaldiya ve ailesini Alaşiya ülkesine sürgüne göndererek başa geçtiği belirtilmektedir.¹⁷⁸ Telepinu, fermanında ülkesinin parçalandığı yazılmaktadır.¹⁷⁹ Nitekim bu dönemde Anadolu'nun her tarafında başkaldırının olduğu Hatti ülkesinin yok olmanın eşiğine geldiği bilinmektedir. II. Murşili'nin veba duası metninde I. Şuppiluliuma'nın devlet erkanının kendisinden sonra kimin kral olabileceğini detayları ile birlikte

¹⁷⁷ Duran, 2003, 23.

¹⁷⁸ Alp, 2011, 128.

¹⁷⁹ Gülen, 2010, 26.

açıklamasına karşın Şuppiluliuma'nın nasıl tahta oturduğu konusu da Hatti ülkesinin parçalanmaya başlaması ile açıklanabilir bir durumdur. Yasal olarak tahta geçemeyen Şuppiluliuma'nın haremden bir kadının çocuğu olması da muhtemel bir durumdur.¹⁸⁰ I. Şuppiluliuma'nın faaliyetleri hakkında genellikle oğlu II. Murşili dönemine ait kayıtlardan ulaşılmaktadır.

Önceki kralların kaderinde olduğu gibi Şuppiluliuma da tahta geçtiğinde Hitit toprakları bölünmüş elde Hattuşa ve çevresi kalmıştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hititler, Anadolu'da geniş topraklara hakim siyasi birlik esasına dayalı bir devletin oluşumu için bir ilk yapmaya çalışıyorlardı. Bu sebepten dolayı ele geçirilen topraklarda devamlı hakimiyeti sağlayacak olgu ve teşekkülleri henüz bilemedikleri ve yoksun oldukları için merkezde oluşan her zayıflık, kralın değişmesi gibi olaylardan hemen etkilenebiliyor ve isyan yoluyla elden çıkabiliyordu. Bu sebepten ötürü Hatuuşa'da tahta oturan her yeni kralın öncelikli işi Anadolu'da, Hitit egemenliğini tekrar sağlamak olmuştur.

İİ. Murşili döneminden kalan anlaşmalara ve Arzawa ülkelerinin genel tutumuna bakıldığında taht değişikliği ile birlikte ilk isyanlar bu topraklarda baş göstermiş olmalıdır. Nitekim kral II. Tuthaldiya ölmeden önce Şuppiluliuma'yı bu topraklarda düzeni sağlamakla görevlendirmişti. II. Murşili ve II. Muwattalli döneminde Arzawa ülkeleriyle yapılan birçok anlaşmada I. Şuppiluliuma'dan söz edilir. *“[eski günlerde] kardeşleri Maşhuliuwa'yı bunaltılar. Onu öldür(meye kast ettiler). Ve onu ülkeden kovdular. Sonra o, babama geldi. Fakat babam onu (başından) atmadı. Ve onu (yüceltip) yukarı aldı. Ve o, ona kızı, benim kız kardeşim Muwatti'yi zevceliğe verdi. Ve sen Kupanta- Kurunta, o, senin annen idi.”*¹⁸¹ Buna benzer bir senaryo da II. Murşili ile Şeha Nehir Ülkesi Menapa-Tarhunta arasında imzalanan antlaşmada geçmektedir.¹⁸² *“Wiluşa ülkesi kralı onunla barış içinde (idi. Ve) onun kendi ülkesine [girme]mesi için, ona (düzenli olarak) [elçilerini] gönderdi. Ve [Arzawa] ülkesi [bir kez daha savaşa başladığında], büyükbabam Şuppiluliuma*

¹⁸⁰ Gülen, a. g. e. 33.

¹⁸¹ Karauğuz, 2018b, 93.

¹⁸² Karauğuz, a. g. e. 104.

geldi ve [Arzawa ülkesini yendi]. [Wiluša] ülkesi kralı Kukkunni [onunla barış içinde idi]. Ve o, ona karşı gelmedi. [Ancak büyükbabam Şuppiluliuma'ya (düzenli olarak)] elçiler [gönderdi].

[O, Piii ma-Kurunta'ya] Arzawa ülkesini [verdi]. [O, Maşhuiluwa'ya] Kuwalii a ülkesini [verdi]. O, Appwii a ülkesini ve [Şeha Nehri Ülkesini Manapa-Tarhunta'ya verdi]. O, [Targaşnalli'ye] Hapalla ülkesini [verdi].”¹⁸³ Bu metinlerde dikkati en çok çeken konu, bu bölgelerin her ne kadar sıklıkla elden çıksa bile Hitit Devleti'nin Arzawa topraklarında güçlü bir siyaset yürüttükleridir. Bu topraklarda istediklerini başa getirme kudretine sahip olan Hititlerin, buralarda bir türlü kalıcı olamamalarının nedeni ise iki cevap seçeneğinden biri olmalıdır. İlki; bahsi geçen topraklarda yaşayan halkın özgürlüklerine çok düşkün olması, diğeri ise bu beyliklere liderlik yapan insanların güce çok fazla düşkün olmalarıdır. Anlaşıldığı kadarıyla kral Şuppiluliuma da prenslik yıllarından itibaren hiç te yabancıyı olmadığı fakat Hitit tahtının verdiği gereklilik olarak bu topraklarda asayiş düzenlemek ve Hitit egemenliğini tekrar kurmak için Arzawa ülkesine sefer düzenlemiş ve başarılı olmuştur. Fakat bir askeri raporda Hitit ordusunun, Arzawa ordusunun ani baskını yüzünden dağıldığı belirtilmiştir. Aynı raporda Arzawa ordularına Anzapahhadu isimli birinin komutanlık ettiği de kayıtlıdır.¹⁸⁴ Bu seferde kral sadece savaş ile bu toprakları ele geçirmemiş aynı zamanda evlilik yolu ile de bu toprakların kendisine bağlamaya çalışmıştır. Bunun için kızı Muwatti'yi, Kuwalii a ülkesi lideri Maşhuiluwa ile evlendirmiştir.

Şuppiluliuma'nın kahramanlıklarını anlatan bir metinde Kaşka cephesi ile ilgili şu bilgiler geçmektedir: “*Sonrada (babam Şuppiluliuma) Zukkuki Dağı'na çıktı ve (orada) Athulissa ve Tuhupurpuma isimli iki kenti (tahkim etti). Kentler tahkim ediledursun, düşman böbürlenmeye başladı: '(Ama) onun aşağılarla Almina topraklarına inmesine asla izin vermeyeceğiz'. Ancak kentlerin tahkimatını bitirdikten sonra Almina'ya geçti ve düşmanlardan hiçbirisi ona karşı direnemedi. (Şimdi de) Almina'yi tahkim etmeye başladı. Arkasında askerler*

¹⁸³ Karauğuz, a. g. e. 110-111.

¹⁸⁴ Ünal, 2018, 571.

arasında bir hastalık baş gösterdi. Babam Kuntiya Dağı'nda mevzilenirken, Baş Şarapçı Himuili Şariya Irmağı'nu, Altın Mızraklı Seyislerin Başı Hannutti ise Parparra kentini tuttu. (bu arada) istihkâmular Almina'yı tahkim etmeye devam ediyorlardı. Tüm Kaşka halkı barış içinde olduğundan, Hatti halkı Kaşka kentlerinin arkalarında kalan konaklama merkezlerine (Arzana evi), bazıları da kentlerine geri dönebiliyorlardı. Ancak Kaşkalılar orduda salgın hastalık çıktığını görünce kentlerine dönmüş olan bu insanları yakaladılar. Bazılarını tutsak ettiler, bazılarını da katlettiler. Bu yetmiyormuş gibi düşman geceleyn düşman topraklarına girdi ve etrafı sardı. Savaşmak üzere beylerin tuttukları kaleler üzerine yürüdüler. Hangi kale üzerine savaşa gittilerse, babamın tanrıları o beylerin önünde yürüdüler ve onların hepsini yendiler ve düşmanları kitle halinde öldürdüler. Babamın askerleri karşısında hiç kimse direnemedi. Babamın düşmanları öldürmesi üzerine, düşman babamdan korktu.”¹⁸⁵ Kral Kaşka cephesine gittiği vakit metinden anlaşıldığı kadarıyla Hitit ordusu Kaşka halkının gözünü korkutacak şekilde güçlü yapıya sahipti. Fakat askerlerin arasında salgın hastalığın baş göstermesinden Kaşka orduları Hititlere saldıracak gücü kendilerinde bulabilmişlerdir. Ayrıca metne göre yapılan savaşlarda kral ordu başında bulunmuyor savaşlar kent beyleri ile barış içinde olan Kaşka halkı arasında olmuştur. Elbette ki Kaşka halkı sadece bir sefer ile dizginlenebilen bir halk değildir ve kral Şuppiluliuma döneminde de Kuzey Anadolu'ya birden fazla sefer düzenlenmiştir.

Şuppiluliuma döneminde yeri henüz kesinleşmemiş olan Hayaşa seferi ve anlaşması mevcuttur. Genel kanı olarak Doğu Anadolu bölgesine yerleştirilen bu Hayaşa kenti Hititler döneminde Doğu Anadolu'ya yapılan ilk seferdir.

Huqqana-Şuppiluliuma arasındaki antlaşma

“Hatti ülkesi kralı Majeste Şuppiluliuma şöyle(söyler): İşte bak, sen Huqqanna'yı arkadaki kahramana(alçak köpeği) yücelttin. Ve seni iyi yaptım. Ve seni Hattuşa ülkesinde, Haişahılar arasından seçtim. Ve sana kız kardeşimi zevceliğe

¹⁸⁵ Ünal, 2018, 574.

verdim... Üstelik ben majestemin sana zevce olarak verdiğim bu kız kardeşimin soyundan, neslinden pek çok kız kardeşleri vardır. Sen onları kız kardeş olarak aldığından onlar senin soyuna aittir. Fakat Hattuşa Ülkesinden erkek kardeş, kız kardeşini ya da kız kuzenini alamayacağı (yönünde önemli bir töre vardır). Buna izin verilmez. Hatti ülkesinde her kim böyle bir suç işlerse, Hattuşa şehrinde o, yaşamaz, orada ölür. Sizin ülkeniz vahşi (cahil) olduğu için böyle bir şey orada geçerli olabilir. (Orada) bir kız kardeşini ve bir kız kuzenin alır. Fakat Hatti ülkesinde buna izin verilmez.

Ve eğer bazen karının kız kardeşi ve kardeşinin akrabası ya da kız kuzeni sana gelirse, ona yiyecek ve içecek ver. Her ikiniz de yiyin, için ve eğlenin. Fakat sen onu arzulama. Buna izin verilmez ve (böyle bir eylemin sonucu) ölümdür. Sen böyle bir şeye ön ayak olma. Ve eğer böyle bir mesele için biri, seni yanlış bir şekilde yönlendirirse, sen onu dinleme. Sen onu yapma. Bu senin için yemin altına konsun.

Sarayın bir bayanı için çok dikkatli ol. Sarayın hür bayanı, cariye kızı, hangisi olursa olsun sen ona yaklaşma. Ve onu yanına gitme. Senin erkek ya da kadın kölen onu yanına yaklaşmasın. O konuda çok dikkatli ol. Sen bir saray kadını gördüğünde onu yolundan uzaklaş ve ona geniş bir yol bırak. Bir saray kadının bu meselesinde çok dikkatli ol.

Marii a kimdi ve o hangi sebepten dolayı öldü? Cariye kız gelmemiş ve o, onu görmemiş mi idi? Fakat majestemin babası pencereden baktı. Ve onu suçlu bir durumda yakaladı. (Ve) sen niçin ona baktın diye söyledi. Böylece o bu sebepten öldü. Adam uzaktan baktığı için mahvoldu böylece sen çok dikkatli ol.”¹⁸⁶ Oldukça iyi korunmuş bir anlaşma olup ilginç bilgiler vermektedir. Hayaşa ülkesi cahil bir ülke olup yakın akrabalar arasında ilişkilerin de normal karşılandığı bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Kral Şuppiluliuma, Huqqana’yı oldukça küçümseyerek anlaşmaya başlamış kendisinden tam anlamıyla sadakat beklediğini ve bunu bütün Hitit hanedanına karşı yapmasını da ifade etmiştir. Anlaşmada dikkati çeken önemli

¹⁸⁶Karauğuz, 2018b, 120-129.

birkaç husus mevcuttur. Bunlardan biri Hayaşa kralının Hatti kralı tarafından seçilmesi ve kral Şuppiluliuma'nın bizzat kendi kız kardeşini Huqqana'ya vermesi ve Hayaşa ülkesinde kabul görülen akraba evlilikleridir. Bir diğer dikkati çeken konu, Şuppiluliuma'nın, Huqqana'nın zevcesi olan kardeşinden söz ederken kalabalık bir aile olduklarından yabancı birinden söz edermiş gibi söylemleridir. Zannımızca bu kız Tuthaldiya'nın cariyelerinden birinden olan kızıdır. Ayrıca metinden de anlaşılıyor ki Hitit-Hayaşa ilişkisi II. Tuthaldiya döneminde de mevcuttur.

Kral, Kuzey Suriye topraklarına yöneldiği esnada Elazığ-Keban yakınlarında bulunan Hatti Ülkesine bağlı İşşuwa ülkesinde baş gösteren isyanı bastırarak¹⁸⁷ yoluna devam edip Mısır-Mitanni ülkelerinin hakimiyet sahasında bulunan Kuzey Suriye topraklarına varmıştır.

Bu topraklara yapılan ilk akınların başarısız olduğu bilgisine Mitanni kralı Tuşratta'nın Mısır sarayına yazdığı mektuptan ulaşılmaktadır. *“Hemen sonraki yıl, bundan başka kardeşlerimin... Hatti ülkesinin hepsi. Düşman, ülkeme karşı ilerlediğinde, efendim Teşup, onu benim elime verdi ve ben onu bozdum... Onlardan kendi ülkesine dönmüş kimse yoktu.”*¹⁸⁸ Aradan uzun zaman geçtikten sonra Firavunun hastalığı ve bölgedeki topraklara karşı Mısır sarayında ilgisizliğin artması, Suriye ve Filistin yöresinde yerli beylikler arasındaki güç savaşlarının olması, Mitanni Devleti'nin bölgede güç kazanma çabaları ve ayrıca eşkıyaların da giderek artan saldırıları sonucu bölge, asayişten yoksun büyük bir kaos ortamı halini almıştır. Kral bu fırsatı değerlendirerek Kuzey Suriye ve Mezopotamya üzerine ikinci bir akında bulundu. Fırat nehrini takip edilerek Hitit orduları güneye Halpa kenti çevresinde bulunan Amurru ve diğer küçük beylikleri ele geçirerek Mitanni hakimiyet sahasını küçültmüştür.¹⁸⁹ Bu ilk seferden sonra, Ugarit kralı II. Niqmaddu ile Hitit kralı I. Şuppiluliuma arasında imzalanan anlaşmayı özetleyecek olursak; Mukiş, Nuhaşşi ve Nii a ülkeleri birleşip Ugarit ülkesine saldırdıklarında, Ugarit kralı, Hatti kralından yardım istemiş ve vesile üzerine Şuppiluliuma arzu ettiği

¹⁸⁷ Gülen, 2010, 142.

¹⁸⁸ Gülen, a. g. e. 73.

¹⁸⁹ Gülen, a. g. e. 95-99.

topraklara girmek için yeni bir yol bulmuştur.¹⁹⁰ III. Hattuşili'nin aktardığına göre bu vesile güneye inen kral Kadeş, Amurru, Mısır ve Şuta'yı işgal etmiş ve devlet sınırlarını da Mala nehrine değin genişletmiştir.¹⁹¹ Böylece Hitit devleti sınırları günümüz Lübnan dağlarına değin genişlemiştir.¹⁹² Hititler elimizdeki verilere göre bu topraklara ilk defa kral Şuppiluliuma zamanında gelmiş oluyorlar. Kral bu seferde Mısır'a bağlılıklarından dolayı Kadeş (Kinza) beyliğine dokunmama kararında olsa da Kadeş beyi Şuttarna ve oğlu Aitakkama ordularıyla beraber Hitit ordusu üzerine saldırıda bulunurken yenilip Hitit ordusuna esir düştükten sonra Aitakkama ile vasal devlet anlaşması imzalanarak Kadeş, Hitit devletine bağlandı¹⁹³

Mitanni devletinde Tuşratta'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu III. Şutarna'nın Asur ile yakın ilişki içerisine girme meylini¹⁹⁴ fırsata çeviren Şuppiluliuma, tekrar Anadolu'nun güneyinde bulunan topraklara sefere çıkmaya karar vererek Fırat Nehrinin batı yakasında bulunan Mitanni devletinin güçlü kentlerinden olan Kargamış'ı kuşattı.¹⁹⁵ II. Muşili dönemine ait bir metinde kralın Kargamış kuşatması esnasında Mısır firavunu Tutankamon'un öldüğü ve bunun üzerine kraliçe Dahamunzu'nun, Şuppiluliuma'ya bir elçi göndererek oğullarından biri ile evlenmek istediği yazılıdır.¹⁹⁶ Duruma şüpheli gözlerle yaklaşan kral, olayın tuzak olmadığından emin olduktan sonra oğlunu Mısır topraklarına göndermiş olmasına karşın Mısır sarayında mevcut olan muhalefet güç Eye Hitit prensini saraya varmadan öldürmüştür.¹⁹⁷ Muşili'nin veba duaları metninden anlaşıldığı kadarıyla Şuppiluliuma, oğlunun intikamını almak amacıyla Mısır topraklarına saldırmış ve Mısır topraklarından birçok esir ile birlikte büyük bir salgını da Hitit topraklarına

¹⁹⁰ Karauğuz, 2018b, 130-131.

¹⁹¹ Ünal, 2018, 589.

¹⁹² Gavaz, 2007, 2826.

¹⁹³ Gavaz, 2007a, 86.

¹⁹⁴ Ünal, 2018, 597.

¹⁹⁵ Gavaz, 2007, 2827.

¹⁹⁶ Ünal, 2018, 597-598.

¹⁹⁷ Ünal, a. g. e. 599.

getirerek kendisinin, oğlu Arnuwanda'nın ve birçok Hattili insanın ölümüne neden olmuştur.¹⁹⁸

A.4.2. II. Murşili Dönemi Hititler (M. Ö. 1343-1310)

Daha önce de belirtildiği üzere I. Şuppiluliuma'nın Mısır seferinden sonra ele geçirilen savaş tutsaklarıyla birlikte Anadolu'ya büyük bir veba salgını getirilmişti. Bu salgın kral Şuppiluliuma'nın ölümüne neden olmuş yerine bu sefere babası ile birlikte katılan Arnuwanda tahta geçmiştir. Fakat o da salgına yakalanmış ve iki yıl gibi kısa bir süre tahta kaldıktan sonra ölmüş yerine II. Murşili tahta geçmiştir. Büyük bir komutan ve kraldan sonra tahta geçen Murşili, babasının genişleme siyasetine sadık kalarak Hitit devletinin gücünü arttırmak için çalışmıştır. Murşili, aynı zamanda iyi bir tarih yazıcısı olduğundan dolayı kendisinden öncesi ve kendi döneminin anlaşılması bakımından önemli bilgiler bırakmıştır.

İİ. Murşili'nin veba metninden anlaşıldığı kadarıyla ve salgını yirmi yıl gibi uzun bir süre sürmüş ve bu durumdan Hatti ülkesi çok fazla kayıp vermiştir.¹⁹⁹ Her fırsatta isyana kalkışan Anadolu'nun yerli halkı böyle büyük bir fırsatı geri tepmemiş güç duruma düşen Hitit devletine karşı Anadolu'da büyük ayaklanmalar meydana gelmiştir. II. Murşili tahta geçtikten sonra ilk işi ayaklanmaları bastırmak olmuştur. Yarı göçebe Kaşkalar üzerine sefere çıkan kral kendi dönemine ait metinlerde bu seferleri başarılı bir şekilde gerçekleştirdiğini belirtmiştir. *“Turmitta Ülkesi'nin Kaşka kenti düşmanlık etti ve bana. Sonra ise, Kaşka kenti geldi ve Turmitta Ülkesi'ne saldırmaya başladı. Ve ben, Güneşim ona gittim. Kaşka Kentinin başını (çeken) ülkeler: Halila ve Duduşka kentleri; onlara saldırdım. Ve onları, sivil esir, sığırlar (ve) koyunları ile ganimet olarak aldım ve onları Hattuşa'ya götürdüm. Halila'yı ve Dudduşka'yı ise yakıp yıktım.”*²⁰⁰ Hükümdarlığının ikinci senesinde de Kaşka boylarının yer aldığı topraklarda birden fazla isyanın olduğunu ve kralın

¹⁹⁸ Alp, 2011, 128-134.

¹⁹⁹ Alp, a. g. e. 128.

²⁰⁰ Alparslan, 2006, 53.

isyana katılan Tipiya, Kathaidduwa, Palhaşıya, Kuzaştarina ve Kammama kentlerini hezimete uğrattığını on yıllık annallerinde ifade edilmiştir.²⁰¹

“Sonra da Palhuşsa’dan Hatti’ye geri döndüm. Piyade birliklerini ve savaş arabalarını derledim ve o yıl içinde Arzawa’ya gittim. Uhhaziti’ye haberci gönderdim ve şöyle yazdım: benim topraklarımdan sana gelmiş olan tebaalarımı senden istemiştin ama sen onları bana henüz iade etmedin. Bana çocuk diyerek hakaret ettin. Haydi, şimdi gel! Efendim Fırtına Tanrısı şimdi davamızı halletsin! Ancak yola çıkmış ve Lawaşa Dağı’na gelmiştim ki, efendim güçlü Fırtına Tanrısı ilahi adaletini gösterdi. (oralarda ki) volkanları (Kalmışhana) püskürttü. Volkan ateşini benim askerlerim gözleriyle gördüler, Arzawa ülkesi de onu gözleriyle gördü. Volkan ateşi gitti ve Arzawa’yı vurdu. Uhhaziti’nin kenti Apaşa’yı da vurdu. Uhhaziti diz üstü çöktü ve (korkudan) hastalandı. Uhhaziti hasta olduğundan, bana karşı savaşa gelemeydi. Yerine askerleri ve savaş arabaları eşliğinde oğlu Piyamainara bana karşı yolladı. Walma ülkesinde Aştarpa Irmağı’nın üzerinde bana karşı savaşa geldi ve ben majesteleri onunla savaştım. Hâkimem Arinna’nın Güneş Tanrıçası, efendim güçlü Fırtına Tanrısı, Mezulla ve tüm diğer tanrılar önümden yürüdüler. Uhhaziti’nin oğlu Payamainara’yı askerleri ve savaş arabaları ile birlikte bastırdım ve onları öldürdüm. Onun peşinden gittim. Arzawa ülkesine girdim ve Uhhaziti’nin kenti Apaşa’ya kadar yürüdüm. Uhhaziti bana karşı duramadı. Benden kaçtı, denizin ötesinde bir adaya çekildi ve sürekli orada kaldı. Tüm Arzawa halkı da kaçmıştı. Arinanda Dağı’na çıkan ve Arinanda Dağı’nı tutan Puranda’ya gidip Puranda kentini tutan ve Uhhaziti ilke denizin ötesine giden sivil tutsaklar vardı. Sivil tutsakların peşinden Arinanda Dağı’na çıktım ve Arinanda’ya karşı savaştım. Hakimem Arinna’nın Güneş Tanrıçası, efendim güçlü Fırtına Tanrısı, Mezulla ve tüm diğer tanrılar önümden yürüdüler. Arinanda Dağı’nı işgal ettim. Krallığıma getirdiğim 15.500 sivil tutsak vardı. Beyler, askerler ve savaş arabalarının yakaladıkları ve Hatti’ye getirdikleri sivil esirlerin haddi hesabı yoktu. Arkasında tutsakları Hattuşa’ya gönderdim ve (geri birlikleri) onları oraya sevk ettiler. Ben Arinanda Dağı’nı işgal ettikten sonra Aştarpa Irmağı’na döndüm. Aştarpa Irmağı

²⁰¹ Alparşlan, a. g. e. 54-56.

kenarında müstahkem karargâh kurdum ve Ay Bayramı'nı icra ettim. Tüm bunları bir yıl içinde yaptım."²⁰² Kralın üçüncü yılını anlatan bu metinde anlaşıldığı kadarıyla Arzawa ülkesinde çıkan isyan ve öncesinde gerçekleşen Uhhaziti ile Murşili arasındaki kaçak esir probleminden kaynaklı sorun, genç kral tarafından sonlandırılmak ve Arzawa ülkeleri üzerinde zayıflayan Hitit egemenliği tekrardan güçlendirilmiştir. Ertesi yıl Arzawa sorununa daha kesin bir çözüm getirmek isteyen Murşili, Arzawa ülkesini; Seha Nehri toprakları, Mira ve Kupaliya olmak üzere üç küçük siyasi bölgeye ayırarak daha kontrol edilebilir bir Arzawa ülkesi oluşturmuştur.²⁰³ Murşili, atalarının politikalarına başvurarak Arzawa ülkesinde olabilecek yeni bir isyanın önüne geçmek ve bölgeyi uzun süre güçsüz konumda bırakmak amacıyla büyük miktarda savaş esiri alarak Hattuşa'ya sevk etmiştir. Metinde dikkati çeken bir diğer husus ta volkan patlaması doğa olayının yaşanması ve bunun da Arzawa ülkesi ve kralına zarar verildiğinin belirtilmesidir. Ertesi yıl Uhhaziti'nin oğullarından biri Arzawa ülkesinin hakimiyeti için harekete geçip Puranda ülkesini ele geçirse de Murşili tarafından buna izin verilmediği ve Puranda kentinin yeniden ele geçirildiği görülmektedir.²⁰⁴ Daha sonra Mira ve Masa kentlerinin isyanları bastırıldıktan sonra Kaşka yönetiminde olan ve Hititlerin önemli dini kültlerinden biri olan Nerik kentini, iki yüz yıllık zaman içerisinde ele geçiren ilk Hitit kralı olma unvanını da almıştır.²⁰⁵

Henüz çocuk yaşta ve kendisinden büyük kardeşleri olmasına rağmen tahta çıkan kral II. Murşili, kendisinden önceki kralların da yaptığı gibi dikkatini öncelikle Anadolu'ya vermek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Asurlular tekrardan güçlenerek tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Babası kral I. Şuppiluliuma döneminde Mitannilerden alınıp Hititlere katılan Karkamış kentinde ise Murşili'nin ağabeyi Şarru-Kummuh Hitit temsilcisi olarak kent liderliği yapıyordu. Bu dönemde Asur tehlikesine karşı Murşili güvendiği bir ordu komutanı ve destek birlikle beraber yanında bir direktif ile Karkamış kentine göndermiştir; "*Şarap büyüğü Nuwanza'ya şöyle emrettim. Eğer Asurlu adam gelirse, onunla savaşın! [eğer o gelmezse] ülkenin*

²⁰² Ünal, 2018, 611.

²⁰³ Collins, 2010, 55.

²⁰⁴ Alparslan, 2006, 66.

²⁰⁵ Collins, 2007, 52.

*önünde durun ve ülkeyi [koruyun]. Asurlu adam ise, özellikle (bunları) duyduğu zaman, [“Hatti Ülkesi’nin] orduları ve arabalı savaşçıları geldi”, (o zaman) o (yani Asurlu adam) gelmedi.”*²⁰⁶ Kral bu yolla hem kardeşinden hem de Asurlulardan gelebilecek bir tehlikeye karşı önlem almış oluyordu. Hititlere bağlı Nuhaşşe kralı Tette’nin taraf değiştirip Mısır himayesine geçmesinin ardından Murşili, Tette’yi istemesine rağmen firavun tarafından bu isteğe cevap verilmemiş bunun üzerine Hititler de Mısır tebaasına mensup Zirtaya isimli birini yanlarına çekerek Nuhaşşe ve Kadeş topraklarına girmiştir.²⁰⁷ Suriye topraklarında egemenliğini güçlendirmek isteyen Murşili bu doğrultuda Ugarit kralı Niqmadu ile bir anlaşma imzalamıştır. Anlaşmada: Hitit kralı, Ugarit kralını koruması altına alıp ona kölem diye hitap eder, taraflar arası savaş ve barış zamanında birbirlerine karşı sorumluluklarından, savaş esirlerinden bahsedilirken diğer Hitit anlaşmalarına nazaran Murşili, Hitit ülkesine sığınan bir kaçağı Ugarit’e geri vermeyeceğini çünkü bu durumun kendisine yakışmayacağını ifade eder.²⁰⁸ İki yıl boyunca Nuhaşşe ve Kadeş’te Mısır destekli isyanların bastırılmasından sonra Şarru-Kummuh kral ile görüşmek için gitti Kummani’de ölünce Asurlular, Karkamış kentini ele geçirdi. Bu esnada doğuda Azzi-Hayasa ülkesi de isyan etmişti. Kral, yetenekli komutanı Nuwanza ile birlikte doğu cephesinde başarı sağladıktan sonra Karkamış kentini de Asurlulardan geri aldı ve Halep ile Karkamış kentlerine kendi soyundan liderler atadı.²⁰⁹ Kral, Azzi-Hayasa ve Asur tehlikeleri ile uğraşırken aynı zamanda Hitit sarayında Şuppiluliuma’nın son eşi Tawananna da kendi oğlunu tahta geçirmek için çeşitli entrikalar ile uğraş içinde iken kralın eşinin vefatı üzerine Murşili, Babil sarayına ana kraliçe Tawananna’yı saraydan uzaklaştırmıştır.²¹⁰

²⁰⁶ Alparslan, 2006, 71.

²⁰⁷ Ünal, 2018, 680.

²⁰⁸ Karauğuz, 2018b, 132-138.

²⁰⁹ Collins, 2007, 51.

²¹⁰ Ünal, 2018, 684-691.

A.4.3. II. Muwatalli, III. Murşili (Urhi-Teşup) ve III. Hattuşili Dönemi Hititler (M.Ö. 1310-1250)

Murşili'nin ikinci oğlu olan Muwatalli döneminde meydana gelen Hititler açısından çok önemli iki olgu mevcuttur. Bunlardan ilki yeri henüz kesin olarak belirtilmemiş fakat Hattuşa'ya nazaran daha güneyde yer alan Tarhuntaşşa'nın, Hattuşa yerine başkent olarak seçilmesidir. Bir diğer olay ise dönemin dünya savaşı olarak nitelendirilen Mısır ile Kadeş Savaşı'nın yapılmasıdır. Bu döneme ait yeteri kadar yazılı belge mevcut olmadığından dönemin karanlıkta kalan birçok konusu vardır.

Muwatalli'nin tahta geçmesinden sonra sınırlı kaynakların da olmasından dolayı kendisinden önce taht değişikliklerinde Anadolu'da gelenek haline gelen isyanların daha dar bir alanda olduğunu düşündürmektedir. Nitekim kaynak azlığından da anlaşıldığı kadarıyla özellikle başkent taşınmasından sonra Kuzey Anadolu'da oluşan güç boşluğu Kaşkaların güçlü isyanlarına sebebiyet vermektedir. Kral, tahta geçtikten sonra kardeşini BAŞ MESEDİ ilan ederek,²¹¹ oluşan bu isyanların bastırılması ve Hattuşili'nin tahttan uzaklaştırılması için kuzeydeki Hitit beyliğinin başına yeğeninine yerine geçmiş ve ikili arasında krala değin ulaşan sorunlar yaşanmıştır.²¹² Hattuşili kuzey macerasını kendi otobiyografisinde şu şekilde anlatmaktadır; “*Babam Murşili tanrı olunca kardeşim Muwatalli babasının tahtına oturdu... Yukarı ülkeyi de yönetimime verdi... Benden önce orasını Zida'nın oğlu Arma-Tarhunta yönetiyordu... Kardeşim Muwatalli tanrısının buyruğu üzerine aşağı ülkeye gittiği zaman Hattuşa'yı terk etti... Arkasından bütün Kaşka ülkeleri, Pişhuru ülkesi, Daiştıpaşşa ülkesi isyan etti... ülkenin az sayıda yardımcı askerlerini ve araba savaşçıları aldım, gittim ve düşmanı Hahha kentinde sıkıştırdım ve onunla savaştım... İşhupitta ülkesini, Marişta ülkesini, Hişşaşhapa ülkesini, Katapa ülkesini, Hanhana ülkesini, Durahna ülkesini, Hattena ülkesini, Durmitta ülkesini, Pala ülkesini, Tumanna ülkesini, Gaşşıya ülkesini, Şappa ülkesini, Kırmızı Irmak ülkesini, araba savaşçıları ve altın savaş arabası savaşçıları hepsini ben*

²¹¹ Akurgal, 2014, 89.

²¹² Ünal, 2018, 711-712.

yönettım. Hakpış ülkesını ve İştahhara ülkesını de hizmetıne verdim."²¹³ Kuzey Anadolu'da önemli işlere imza atan Hattuşılı, Kaşka isyanlarına da son vermeyi başarmıştır.

Kral Muwatalli'nin başkenti Hattuşa'dan, Tarhuntaşşa'ya taşınmasının nedenleri arasında sıralanabilecek bazı konu başlıkları mevcuttur. Bunlar arasında Hattuşa'nın sefer bölgelerine uzaklığı, güneyin ticaret yollarına ve sefer bölgelerine yakınlığıdır. Kral Muwatalli döneminin en önemli olayı Kadeş savaşıdır. Hitit-Mısır savaşları Kadeş savaşından daha önce henüz firavun I. Seti ile II. Muwatalli arasında yapılan küçük çaplı bir savaşla başlamış ve bu savaşta Seti bazı Hititli esirler ile Mısır'a dönse²¹⁴ de Kadeş ve Amurru gibi bölgelerin Hitit egemenliğinde kalmasından dolayı firavunun başarılı olduğu söylenemez.

İİ. Ramses babasının tahtına geçtikten sonra Mısır'ın durağanlaşan dış politikasını değiştirip, Suriye topraklarında Hitit varlığını sonlandırmak için orduları ile kuzeye hareket etmiştir. Firavun'a bu nedeni veren olay ise Hitit devletinin vasalı konumunda olan Amurru Beyi Benteşina'nın, taraf değiştirip Mısır Ülkesi himayesini kabul etmesi olmuştur. Amun, Reh, Ptah ve Seth isimlerinde dört tümenle Nil Nehri üzerinden yola çıkan Firavun, Asi Nehri dolaylarında ele geçirdikleri iki Hititli esirden aldıkları yanlış bilgi dolayısıyla Kadeş kentinde Hititlerin tuzağına düşmüş ve Mısır ordusu bozguna uğratılmıştır.²¹⁵ Muwatalli ise savaşa giderken kuzey beyliğine atadığı Hattuşılı'den Kuzeylilerden oluşan ciddi bir ordu ile destek almıştır.²¹⁶ Hititler ani saldırıları sayesinde Mısır ordusunun Amun ve Reh tümenlerini tamamen bozguna uğratılmış ve üstünlük Hititlerin eline geçmiş olsa da arkadan yetişen diğer Mısır tümenleri savaşın seyrini değiştirmiş ve iki taraf da savaştan ağır kayıplar vererek çıkmış olsa da savaş sonucunda Şam'a kadar olan Suriye toprakları Hititlerin denetime girmiştir.²¹⁷ Savaş sonucunda Amurru beyi esir edilmiş ve Hitit topraklarına götürülmüştür. Savaş esnasında yaralanmış ihtimali ile

²¹³ Alp, 2011, 134-141.

²¹⁴ Collins, 2007, 53.

²¹⁵ Akurgal, 2014, 91.

²¹⁶ Alp, 2011, 138.

²¹⁷ Akurgal, 2014, 91 vd.

Muwatalli bu savaştan sonra ölmüştür.²¹⁸ Savaştan sonra Hattuşili Anadolu'ya dönerken farklı bir yol izlemiş Kayseri üzerinden geçen güzergâhı kullanmış ve Lawazantiya kentinde bir Hurri rahibi olan Pentipşarri'nin kızı Puduhepa ile evlenmiştir.²¹⁹

*“Kardeşim (Muwatalli) tanrı olunca, Hattuşa'yı yönettiğimden, bana hâkimiyete [yol aç]ıldı. (Fakat) kardeşime duyduğum (saygıya) sadık olduğumdan hiçbir şey (yapma)dım. Kardeşimin kanuna uygun bir oğlu olmadığından bir harem kadınının oğlu olan Urhi-Teşup'u kaldırdım (yücelttim) ve önce Hatti ülkesinde hâkimiyete (getirdim). Bütün (Hattuşa'yı) onun eline koydum. O, Hatti ülkelerinde büyük kral oldu. Ben ise (yalnız) Hakpiş kralı oldum.”*²²⁰ Otobiyografisinde abisinin ölümünden sonra ona duyduğu saygıdan dolayı yeğeni Urhi-Teup'u tahta geçirdiğini söyleyen Hattuşili'den sonra Hitit tarihinde III. Murşili'nin dönemi başlamıştır. Fakat Hattuşili otobiyografisinde kral ile arasındaki anlaşmazlıkları dile getirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla III. Murşili, amcasının daha fazla güç kazanmasından dolayı kendi geleceğini tehlikede görecekti ki amcasının elinden bazı bölgeleri alarak gücünü kontrol altına almak istemiştir. III. Murşili ile amcası III. Hattuşili arasında geçen mücadelelerden kazanan taraf olarak çıkan Hattuşili yeğenini tahttan indirdikten sonra Nuhaşşe'ye sürgün etmiş ve yerine tahta oturmuştur.²²¹ Kral III. Hattuşili döneminin en önemli siyasi olayı Muwattalli döneminde yapılan savaşın aradan yıllar geçtikten sonra bir barış anlaşması ile karara bağlanmasıdır. Hattuşili tahta geçtikten sonra yeğenini Nuhaşşe'ye sürgüne göndermişti. Fakat eski kralı Urhi-Teşup, tahtı tekrardan ele geçirmek için Mısır'da yeterli desteği bulamamış olacak ki, firavun II. Ramses'in deyişiyle; *“Bak, Urhiteşup hakkında yazdığın şeyleri artık anlamıyorum! Bu kadar söz kalabalığı dinlemeye ne gerek var! (Bana) onu Mısır'a getir diyorsun. Ama ben onun nerede olduğunu (bile) bilmiyorum. O, bir kuş gibi uçup gitti!”* Mısır'dan kaçmış fakat sonra ki durağı da henüz bilinmemektedir.²²² Alıntidan da anlaşılacağı gibi Hattuşili tahtta hakkı bulunan birinin serbest bir şekilde

²¹⁸ Ünal, 2002, 80.

²¹⁹ Ünal, a. g. e. 82.

²²⁰ Alp, 2011, 138-139.

²²¹ Kuhrt, 2013, 339.

²²² Ünal, 2018, 786.

ortalıkta dolanmasından oldukça rahatsız olmuştur. Çünkü yeterli taraftar ve askeri güç bulduktan sonra Urhi-Teşup'un tahttaki hakkını isteyeceğini biliyordu. Hattuşili otobiyografisinde abisinin devlet merkezi yaptığı Tahuntaşşa'da ise küçük yeğeni Kurunta'yı idare merkezine oturtmuştur.²²³ “[Hatti ülkesi] kralı, Büyük [Kral Hattuşili şöyle (söyler): Kral ve kraliçe, Tarhuntaşşa ülkesinde] Kurunta'yı kral yaptığında, [Kral] ve [Kraliçe] tanrının Tımar ve Zeamet vergisini [gözden geçirdi. Ve] tanrının tımar ve zeamet vergisi, onun çekip çevirmesi için, [çok ağırdı. Önceden] Muwatalli, Tarhuntaşşa ülkesi tanrılarını (koruduğundan)ve bizzat kendi [Tahuntaşşa ülkesi tanrılarına] taptığı için, tüm [Hatti ülkeleri onlara] özen gösterdi. [Fakat şimdi kral] ve kraliçe Kurunta'yı Tarhuntaşşa ülkesinde [kral] yaptı. Ve o, [tek başına ülkesinde] tanrının [tımar ve zeamet vergisini] yerine getiremedi. Böylece [Kral ve Kraliçe] senin için [şöyle antlaşma] (tableti) yaptı. [Majestesi, Hatti ülkesinin] tableti olan, [tablet evindeki] Hulai a [Nehri Ülkesinin yaya ve arabalı savaşçılarını] bağışlayıp (muaf tuttu). Ve [gelecekte] sadece [iki yüz(?)] asker Hitit askeri seferine gitsin. Buna ek olarak tablet evi için, [asker ondan] istenmesin. [Bu] askerler tımar, zeamet ve angarya vergileri olarak ondan kaldırıldı. [Kral] (bir kısım kişileri, tapınaktaki) dış avlu temizleyici(liği) görevlerinden [muaf tuttu]. Gelecekte hiç kimse bu karara itiraz etmesin. [Fakat eğer] herhangi bir [kral majestesine karşı ayaklanırsa, sonra Tarhuntaşşa ülkesi kralı] bizzat kendi onun yardımına gelsin. Fakat kesinlikle hiçbir [ordu] ondan [istenmesin]. Ve [eğer] (ona) denk (biri), krala karşı ayaklanırsa, [sonra] Tarhuntaşşa ülkesi kralı bizzat kendi onun yardımına [gelsin]. Fakat[kesinlikle] yaya ve arabalı savaşçılar ondan istenmesin.”²²⁴ Çocuk yaşta olduğu bilinen Kurunta, Tarhuntaşşa ülkesinin başına geçirilerek Hitit geleneği olan valiliklere hanedan üyesi kişilerin atanması sağlanmış vergi ve asker yükünün de hafifletilerek hem tanrılar nezdinde hoşnutluk kazanmak hem de geç valinin merkeze bağlılığının artırılması amaçlanmıştır.

Kral Hattuşili döneminde dikkati çeken bir diğer konu ise; II. Muwatalli döneminde Amurru beyliğinden azledilen Benteşina'nın tekrardan Amurru beyliğine

²²³ Alp, 2011,140.

²²⁴ Karauğuz, 2018b, 66.

getirilmesidir. “Babamdan sonra, kardeşim Muwatalli krallığın tahtına oturdu. Amurru ülkesine kardeşim Muwatalli (üzerine adeta titreyip) öldü. Benteşina, Amurru ülkesinin tahtına oturmuştu. Fakat kardeşim Muwatalli, Amurru ülkesinin tahtından Benteşina’yı uzaklaştırdı. Ve onu, Hatti ülkesine aldı. O zaman ben, kardeşim Muwatalli’den Benteşina’yı istedim. Ve o, bana onu verdi. Ben onu, Hakpiş ülkesine götürdüm. Ona bir ev verdim. O, herhangi bir zorluk çekmedi. Ben, onu korudum.

Büyük kral Muwatalli tanrı (öldüğünde) olduğunda, ben Hattuşili babamın tahtına oturdum. İkinci kez [Amurru ülkesine] Benteşina’yı tayin ettim. Krallığın tahtını ve babasının evini ona tahsis ettim. Biz aramızda dostça ilişkiler [kurduk]. [Ben] Prenses Gaşşulii awii ay’ı, Amurru ülkesine, saraya, Benteşina için zevceliğe [verdiğimde], oğlum Nerikaili de Amurru ülkesi kralı Benteşina’nın kızını zevceliğe alsın. O, Amurru [ülkesinde] Kraliçeliği alsın. Gelecekte, kızımın oğlu ve torunu Amurru ülkesindeki krallığı [alsın].²²⁵ Hattuşili, Hitit-Mısır savaşlarının başlamasına neden olan ve kral abisi tarafından görevinden alınan birini koruması altına aldığı belki de bu günlerin gelebileceğine inanıyordu.

Kral Hattuşili döneminde yukarıda verilen metinlerde de dikkat edileceği gibi kraliçe Puduhepa kendisinden önceki kraliçelere nazaran siyasetin içinde daha çok yer edinmiş, ferman, buyruk ve anlaşmalarda kral ile beraber kendi isminin de eklenmesini sağlamıştır. Öyle ki Mısır firavunu II. Ramses ile birbirlerine gönderdikleri kil tabletler de mevcuttur.²²⁶ Hattuşili dönemi Hititlere bakıldığında genel anlamda söylenecek ifadeler çok fazla savaşın olmadığı genel bir siyasi durağanlığın hakim olduğu, bu dönemde önceki kralların politikalarına nazaran dini olgular daha fazla ön plana çıktığı bir dönem olduğu söylenebilir. Kraliçe Puduhepa’nın da Hurri kökenli olduğu göz önüne alındığında bu dönemde Hatti kökenli tanrıların ve Hatti dininin geri planda kaldığını açıklar.²²⁷

²²⁵ Karauğuz, a. g. e. 151.

²²⁶ Karauğuz, 2019a, 100-108. Kil tabletlerin çevirisi için bkz.

²²⁷ Ünal, 2018, 796 vd.

Kral Hattuşili döneminin en önemli olgusu, tarihte iki süper güç arasında imzalanan ilk barış antlaşmasıdır. Antlaşmaya bakıldığında; genel bir ifade ile iki denk kral arasında imzalanmıştır. Savaş ve isyan zamanlarında devletlerin birbirlerine yardım edeceği, az veya toplu kaçak durumlarında kaçakların iade edilmesi gibi konular işlenmiştir.²²⁸ Hattuşili döneminde Hititlerin güney sınırı aynı kalmıştır. Kadeş savaşı ve öncesinde yapılan Hitit seferleri sayesinde Şam ve Lübnan dağlarına ulaşan Hitit sınırları bu dönemde herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.

A.4.4. IV. Tuthaldiya Dönemi ve Sonrası Ana Hatları ile Hitit Siyasi Tarihi

Hitit imparatorluğunun son büyük kralı olarak bilinen Tuthaldiya tahta geçmeden önce imparatorluğun Nerikkaili isminde *BAŞ MESEDİ*, yani veliaht bir prensi mevcuttu. Fakat bazı ajanlık suçlamaları sonucunda Nerikkaili veliahtlıktan azledilerek yerine Tuthaldiya *BAŞ MESEDİ* olmuştur.²²⁹ Hattuşili'nin Puduhepa'dan önceki eşinden olduğu bilinen kral, veliahtlık zamanlarında Nerik ve Hakpiş'te rahiplik görevleri ile birlikte *MESEDİLİK* görevini de yapmıştır.²³⁰ Bu dönemde krallıkta hem Tuthaldiya'nın üvey kardeşleri hem de Muwattalli soyuna mensup tahtta yasal hakka sahip kişilerce birden fazla isyanın olduğu bilinmektedir. Bu isyanların en önemlisi ise bir dönem Hattuşa'ya dahi hakim olmayı başarmış Muwatalli'nin Tarhuntaşşa kralı olan oğlu Kurunta isyanıdır. Tuthaldiya'nın tahta çıktuktan sonra Kurunta ile yapılmış bir antlaşma metni elimizde mevcuttur. Metinde kral Tuthaldiya henüz bir prens iken Kurunta ile aralarındaki dostluktan, tahta geçtikten sonra birçok isyanın baş göstermesine nazaran Kurunta'nın krala sadık kaldığından, kralın, Tarhuntaşşa krallığının sınırlarını genişlettiğine, Tarhuntaşşa kralının da Karkamış kralı gibi sarayda prensten sonraki en büyük konuma sahip olduğuna, Tarhuntaşşa tanrılarının sunaklarının bizzat Hattuşa tarafından karşılanacağına, Tarhuntaşşa veliaht prensine sadece Kurunta'nın karar vereceğine dair birçok konuya yer verilmiştir.²³¹ Hattuşa'daki isyanlar bastırıldıktan sonra

²²⁸ Karauğuz, 2018b, 188-192. Antlaşmanın çevirisi için bkz.

²²⁹ Ünal, 2018, 847 vd.

²³⁰ Ünal, a. g. e. 848-849.

²³¹ Karauğuz, 2018b, 73-85.

Kurunta, tahtın yasal hakkı olduğunu ileri sürerek Tuthaldiya'ya başkaldırmış ve bir müddet başkent Hattuşa'yı elinde tutmayı başarsa da isyan sonuç vermemiştir.²³²

Hitit devleti son güçlü zamanlarını yaşarken Asur devleti tekrar güçlenmek amacıyla çevresine seferler düzenliyordu. I. Salmanassar ve I. Tikulti-Ninurta genişleme politikası ile Asur sınırlarını Anadolu'nun içine değin genişletmişlerdir. I. Salmanassar dönemine ait bir belgede Doğu Anadolu'nun yüksek dağlarında *Uruatri* adında sekiz ülkeyi ele geçirdiği kaydı mevcuttur.²³³ Mitanni devletine saldıran Salmanassar, bu devletin yok oluşuna engel olmak için gönderilen Hitit ve Ahlamu güçlerini de yenmiştir.²³⁴ Asur tehlikesinin önüne geçmek isteyen Tuthaldiya bir takım tedbirler almaya çalışmıştır. Tuthaldiya ve Amurru kralı Şauşga-muwa arasında imzalanan antlaşmada, Asur devleti ile savaş halinde olduğunu belirterek Asur-Amurru ticaretini kesinlikle yasaklar ve buna ek olarak Ahii awa ülkesinin ticaret gemilerinin de Asur'a gitmemesini ister.²³⁵ Tikulti Ninurta'nın tahta geçmesinden sonra, Asur devletinin dış eyaletlerinde meydana gelen isyan sebebi ile Tikulti Ninurta Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya sefer düzenlemiş ve bu sefer sonucunda Ergani'deki maden bölgesini ve 28.800 Hititli esir ele geçirmiştir.²³⁶ III. Hattuşili döneminde kraliçe Puduhepa'nın Alaşiya ile mektuplaşmalarından anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Kıbrıs hala Hitit devletinin vasalı konumunda olmasına rağmen IV. Tuthaldiya döneminde Alaşiya'nın ele geçirildiği bilgisini veren tablet mevcuttur.²³⁷ Karkamış bu dönemde Kuzey Suriye'de Hitit Devleti adına hüküm sürerken Mısır tabletlerinde ise bu dönem Kuzey Suriye toprakları için Karkamış ülkesi terimi kullanılmıştır.²³⁸

Kral Tuthaldiya'nın ölümünden sonra kısa süreliğine tahta III. Arnuwanda geçse de tahta erkek varis bırakmadığından yerine kardeşi II. Şuppiluliuma geçmiştir.

²³² Ünal, 2018, 855.

²³³ Belli, 1982, 149.

²³⁴ Ünal, 2018, 872.

²³⁵ Karauğuz, 2018b, 154-158.

²³⁶ Taş, 2012, 3017-3018.

²³⁷ Kinal, 1964, 409.

²³⁸ Taş, 2012a, 3031.

Bu kral ile birlikte devletin sonu gelmiş, Hitit siyasi tarihi açısından da bu kraldan sonra Geç Hitit Beylikleri dönemi başlar.

“Dağlı kavimler adlarında birleştiler. Yollara döküldüler ve savaş çığlıkları içinde ülkeleri bir vuruşta paramparça ettiler. Hiçbir ülke onların askerlerine karşı duramadı. Hatti ülkeleri, Qadi, Karkamış, Arzawa ve Alasa [bir vuruşta] sökülüp atılmıştı. Amurru ülkesi’nde bir yerde karargâh kuruldu; onun insanlarını ve topraklarını sanki hiç var olmamış gibi mahvettiler. Önlerinde alevler, Mısır’a geldiler. Müttefikleri arasında Filistler, Sikelern, Sakraslar, Danular ve Wasasalar vardı. Ellerini dünyanın her yerine attılar. Kalplerinde güven ve cesaret vardı; amacımıza ulaşacağız! (diyorlardı).”²³⁹ III. Ramses dönemine ait olan bu yazıtta

Hititlerin sonu olan ve genel olarak *Deniz Kavimleri* ismini verdikleri büyük yıkıcı güçten bahsedilir. Hitit yazıtlarında Deniz Kavimleri’ne ait çok fazla bilgi elde edilememiştir. Bahsi geçen Deniz Kavimleri saldırısından sonra Anadolu’da yazılı kaynaklar belli bir süre suskun kalmıştır. Bütün devletler için yıkılışın sadece tek nedeni olmamıştır. Birbirini takip eden birden fazla neden ile tıpkı kuruluş gibi yıkım da gelişimini tamamlar ve nihayete erer. II. Muwatalli’den sonra Hitit devletinin genişleme ve büyüme eylemleri sekteye uğramış, kendi iç dinamiklerini koruma amacına yönelik bir siyasi tutum sergilenmiştir. Ugarit kralı Ammurapi dönemine ait bir yazıtta bütün askerlerinin Hatti ülkesinde ve gemilerinin de Lukka ülkesinde olduğu ifadesi ve II. Şuppiluliuma dönemine ait bir tablette ise; “... çabucak denize ulaştım, ben, büyük kral Şuppiluliuma. Ve benimle Alaşiya gemileri denizin ortasında üç kez savaşa tutuştular. Gemileri yakalayıp denizin ortasında ateşe vererek, onları yok ettim. Fakat ben kıyıya dönünce, Alaşiya düşmanları sürüler halinde benimle savaşa geldiler ve ben onları yok ettim.”²⁴⁰ Ali Dinçol’a göre bu bilgiler Deniz Kavimleri saldırısının Hitit kaynaklarına yansımalarıdır. Nitekim bu dalgalar halinde gelişen saldırılar hakkında en iyi bilgileri Mısır kaynakları vermektedir. Mısır kaynaklarına göre ilk dalga Firavun Mernaptah zamanında (M.Ö. 1220 veya 1209) olurken ikinci dalga uzun bir süre sonra III. Ramses zamanında (M.Ö. 1176)

²³⁹ Ünal, 2018, 908.

²⁴⁰ Dinçol, 1982, 52-53.

meydana gelmiştir. ²⁴¹ Mısır kaynaklarında sadece bu iki dalgadan söz edilirken çeşitli milletlerden (*Lukka, Şerden, Danuna, Zakala, Filistiler, Tereş, Şekleş, Veşşeş, Ekveş*) meydana gelen büyük bir koalisyon gücü olduklarından söz edilir. ²⁴² Deniz Kavimleri arasında Anadolu'ya geçen Frigler, Hitit devletinin yıkılışına neden olan millettir. ²⁴³

B. Hitit Dini ve Sosyal Hayatı

Hititler gerek devlet oldukları dönem gerekse de Geç Hitit Belikleri dönemine bakıldığında çok uzun bir süre zarfında var olmuş ve hem çevre toplumları etkileyebilmiş ve hem de onlardan etkilenmiş bir medeniyettir. Tevrat'taki Hitit izleri takip edildiği sırada göze çarpan en büyük etkenlerden birisi de inanç ve yöntem benzerliğidir.

*“Ne zaman o ölüm cezasına çarptırılırsa, tek başına ölmez; soyu da ona katılır. Suçu işleyen soyu ile birlikte mahvolacaktır. Eğer suçlu iseniz karılarınız çocuklarınızla birlikte mahvolacaktır.”*²⁴⁴

*“babasının işlediği suçun hesabını çocuklarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan sorarım”*²⁴⁵

Daha sonra detaylandıracağımız bu konuya burada küçük bir giriş yapılarak Hitit Devleti'nin dini ve sosyal yapısına farklı bir bakış açısıyla ele alınmasını amaçladık.

Hitit gücünün yükselmesiyle birlikte, eskiden küçük tarım topluluklarının koruyucuları olan tanrılar, hızla kendilerini sarayın ve büyük bir imparatorluğun bekçileri konumunda buldular. ²⁴⁶ Fakat temel mantık asla değişmedi. İnsanlar her zaman tanrılardan korkar ve onlara karşı görevlerini yapmadıkları zamanlarda hastalık, kıtlık, salgın ve düşman saldırılarına maruz kalma gibi cezaların kendilerini

²⁴¹ Kuhrt, 2013, c. II. 5-6.

²⁴² Kuhrt, a. g. e. 6.

²⁴³ Ünal, 2018, 907.

²⁴⁴ Karauğuz, 2018a, 25.

²⁴⁵ Çıkış, 20/5.

²⁴⁶ Macqueen, 1999, 129.

bekledikleri düşüncesindeydiler. Böylece Hitit toprakları genişledikçe, kralın dini yükümlülükleri de artmaktaydı.²⁴⁷ Hititler, tanrılarını insan gibi düşündükleri için kendileri en çok neyi seviyorlarsa, onları tanrılara sunmaları gerektiğine inanıyorlardı.²⁴⁸ Hititler Anadolu'da daha sonra Helen ve Roma çağlarında gördüğümüz synkretizm yöntemine, yani yabancı dinleri birbirleriyle kaynaştırma tutumuna başvurarak inanç dünyasını federatif bir anlayış içerisinde bütünlüğe ulaştırmanın yolunu bulmuşlardır.²⁴⁹ Nitekim ele geçirdikleri topraklarda dini hoşgörü politikası uygulayıp, bu topraklarda hüküm süren tanrılara saygılı davranarak kendi pantheonlarına dahil etmekle birlikte bu tanrılara ait bayramlara da olabildiğince iştirak etme gayretinde bulundular. Öfkelenen tanrının hastalık ve kıtlık gibi yollarla öfkesini dile getirdiğini daha önce belirttik. Tanrısının öfkesini farkedemeyen insanlar ise çeşitli fal ve kehanetlerle bu öfkenin nedenini anlama çabalarında bulunmuşlardır. Ölümünden sonra hayatın varlığına inanan Hititlerde ölümle birlikte insan bedeni (hit. *tuekka-*, Nİ.TE) yok olurken, ruh (hit. *iştanza(n)-*, ZI) varlığını sürdürmekte ve bundan korkulurken yeraltı tanrılarını da “ikinci dereceden tanrılar” ya da “eski tanrılar” olarak adlandırılmıştır.²⁵⁰

Hititler, toplumun birden fazla olgudan oluştuğunu bildikleri için onları bir arada tutacak nedenler oluşturma çabası içinde olmuşlardır. Bu sebeptendir ki Hitit siyasi liderleri dini olguya çok fazla önem vermişlerdir. Bu amaç doğrultusunda İmparatorluk döneminde başkent Hattuşa'da Yukarı Kent'te 29 adet tapınak inşa edilmiştir.²⁵¹ Tapınaklar toplum içerisinde özerk bir konuma sahip olup kendisine ait bir ekonomik yapıya sahiptirler. “*Büyük Kraliçe Aşmunikal şöyle der: inşa ettiğimiz türbe ve türbeye verdiğimiz kentliler, beyler, rençberler, sığır çobanları ile birlikte verilmiştir. Polislerden alınmıştır ama onların evleri ve kentleri türbeye verilmiştir. Önceden kapıcılar türbeye verilmişti ve onlar tımar ve angarya yükümlülüklerinden muaf olsunlar.*”²⁵² Tapınak, kendi çalışanları, kendi ekonomisi (ziraat arazileri, hayvanlar ve altın, gümüş gibi değerli madenler) ve ayrıca çalışanları ile beraber bir

²⁴⁷ Macqueen, a. g. e. 129.

²⁴⁸ Alp, 2011a, 46.

²⁴⁹ Çolpan, 2008, 48.

²⁵⁰ Sevinç, 2008, 234.

²⁵¹ Demirel, 2014, 3.

²⁵² Karauğuz, 2019b, 139.

vergi muafına dahil tutulurdu. Bu da göstermektedir ki bütün Eskiçağ toplumları gibi Hititler için de din, hayatın her anında var olmakla birlikte hayata yön vermiştir. Bazen Hitit kralları, dini görevlerini yerine getirmek için askeri seferlerini erteledikleri de bilinmektedir.²⁵³ Görüleceği üzere dini inanç devlet yapısı üzerinde oldukça etkilidir.

Ayrıca tapınak görevlileri için de çok iyi korunmuş bir tablet içeriği vardır. Tablet özet olarak temizlik, tanrılara sunu, ayin ve bayramların düzenlenmesi, tapınak hayvanları ve tapınağa ait arazilerin zirai faaliyetleri, tapınak görevlilerinin görevleri, temizlikleri, nöbetleri ve ayrıca tapınak sahasına köpek ve domuzun girmemesi gibi konularda oldukça detaylı bilgiler vermektedir.²⁵⁴ Hitit idaresi tapınakların önemini farkında olup, tapınaklardaki işgücünün tedariki, denetimi ve çalışma düzenleri devletin en üst mercii tarafından yönlendiriliyordu. Oldukça katı kurallar içeren direktif metinleri bizzati krallar tarafından düzenlenirdi. Tapınaklardaki işleyişin devamlı olması için NAMRA denilen savaş esirleri tapınaklardaki işçi gücü devamlı olarak desteklenmeye çalışılmıştır.²⁵⁵ Tapınaklar, belirli kentlerde kurulmuş olanlar var oldukları yerlere göre bir bölgede merkez konumunda olan tapınaklarda devlete ait gelirlerin toplanma merkezi konumunu bir nevi devlet hazinesi görevi de görmüşlerdir.²⁵⁶

Diğer taraftan Hitit dininin yeni tanrıları kabul eden bir karakteri vardı. Bu, özellikle İmparatorluk Devrinde izlenmiş olan akılcı, siyasi bir tutumdur. Hititler, Anadolu'ya geldikleri zaman ve daha sonra savaşarak kazandıkları bölgelere kendi kültürlerini zorla kabul ettirmek yerine onların tanrılarını ve kendilerine uygun gördükleri kültürel özelliklerini benimsemişlerdir.²⁵⁷ Bu nedenle kendilerinden söz ederlerken “*Bin Tanrının İli*” deyimini kullanmışlardır. Tanrıları, dualarda, büyük bayramlarda, büyük antlaşmaların arkasında yazmışlardır. Özellikle antlaşmalarda koruyucu, şahit ve cezalandırıcı olarak tanrıları seçerek tanrıları antlaşmaların garantörü konumunda tutmuşlardır. Merkezdeki pantheonda devletin her bölgesinden

²⁵³ Arıkan, 1998, 280.

²⁵⁴ Karauğuz, 2019b. 168-176. Tablet detayı için bkz.

²⁵⁵ Demirel, 2014, 3.

²⁵⁶ Demirel, a. g. m. 4.

²⁵⁷ Arıkan, 1998, 272.

tanrılara yer verilerek halkın tepkisinden kaçınıp devlete olan bağlılıklarını arttırma ve kendi politik konumlarını koruma amacı güdülmüştür.²⁵⁸ Farklı kültürlerle hükmeden Hititler, siyasi birliği ve merkezi gücü sağlamak amacıyla diğer kültürlerden aldıkları tanrıları kendi panteonlarına dâhil etmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bu yüzden Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya’da yaşayan Hurrilerin, Hitit dini üzerine etkileri yoğun bir şekilde kendisini göstermiştir.²⁵⁹

B.1. Bin Tanrılı Panteon

Hattuşa’da uzun yıllardır devam eden kazılar sonucu otuz bini aşkın tablet elde edilmiştir. Ele geçen tabletlerin çoğu dinsel içerikli olup genel olarak tören, tanrı isimleri ve tapınak gibi yukarıda değindimiz konuları işlemekle birlikte sıradan halkın bu konudaki görüş, yaşayış ve tavrıları açısından bilgi vermemektedir.²⁶⁰ Gelişmiş, her biri kendine ait geleneklere sahip yerel kültlerden meydana gelen Hitit Dini merkezi Hattuşa olmakla birlikte merkezden uzak kırsal kesim inanışlarının da dahil olduğu inançtır.

Hitit Devleti’nin en eski metni olan *Zalpa Efsanesi* olarak bilinen belgede Güneş Tanrısı ve bu devre ait bir başka metinde ise Tanrıça Inara isimleri geçerken, *Anitta Metni*’nde ise Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı, Taht Tanrıçası Halmaşuit’i ve “Bizim Tanrımız” olarak adlandırılan Şiuş-şummiş tanrı isimleri geçmektedir.²⁶¹ Hitit panteonunun baş Tanrıları, *Fırtına Tanrısı* ve *Arinna’nın Güneş Tanrıçası* olup, bu tanrı çiftinin oğulları *Nerik* ve *Zippalanda şehirlerinin fırtına tanrıları*, kızları *Mezzulla*, torunları *Zintuhi* ve *Fırtına Tanrısı*’nın başka bir oğlu olan *Bereket Tanrısı Telipinu* bu tanrı ailesinin üyelerini oluşturmaktadır.²⁶² İmparatorluk döneminde Hurri kökenli bir devlet olan Urartu²⁶³ panteonunda Teşup, Hepat ve Şimige gibi Hurri kökenli tanrılar Hitit Panteonu’nda yerlerini almışlardır.²⁶⁴

Hititler bazı tanrılarını şu şekilde betimlemişlerdir;

²⁵⁸ Arıkan, a. g. m. 272.

²⁵⁹ Demirci, Falay, 2016, 39.

²⁶⁰ Arıkan, 1998, 272.

²⁶¹ Arıkan, a. g. m. 273.

²⁶² Demirci, Falay, 2016, 42.

²⁶³ Mutlu, 2019, 16.

²⁶⁴ Kinal, 1991, 209.

“Göğün Fırtına Tanrısı oturur vaziyette, altınla kaplı bir erkek heykelciği, sağ elinde bir topuz, sol elinde altından bir “Selamet” sembolü taşır. Dağ şeklinde ve gümüş ile kaplı iki adamın üzerinde durur. Altında gümüşten bir kaide durur; iki adet gümüş ritonu vardır.”²⁶⁵

”Ülke; yer, gök ve insanlarıyla Fırtına Tanrısına aittir.”²⁶⁶

Bu ifadeler Fırtına Tanrısının betimlemesini yapmış ve Panteonda ilk sırada yer alan tanrı olduğunu göstermektedir. Geniş bir tanrı listesine sahip olan Hitit dini panteonun ikinci sırasında Arinna'nın Güneş Tanrıçası yer almaktadır. Panteon'un kraliçesi konumunda olan ve listedeki en çok sıfatı bünyesinde bulunduran ve Hattiler de “Urunzimu/Urunşemu isimleri ile bilinen Arinna Kenti'nin Güneş Tanrıçası'nın tanımlanması ise şu ifadelerle yapılmıştır;

“ Arinna kentinin Güneş Tanrıçası sen saygın bir tanrıçasın. Senin adın isimler arasında saygındır. Tanrıça, tanrılar arasında onurludur. Arinna kentinin Güneş Tanrıçası, sen, tanrılar arasında saygınlıkta önde gelensin. Sen Arinna kentinin Güneş Tanrıçası (kadar) diğer tanrılar onurda önde değillerdir.”²⁶⁷

Arinna kentinin Güneş tanrıçası ismine birçok anlaşma ve anallarda rastlamak ta tanrıçanın Panteonun önemli tanrılarından sayıldığını göstermektedir. Akad kökenli olan²⁶⁸ tanrıça İştar ise şu şekilde tasvir edilmiştir;

“İştar, oturan (bir heykelcik), omzundan [kanatlar çıkmakta]. Sağ elinde altından bir kase [tutar]. [Sol elindeyse] bir “selamet” sembolü tutar. Altında altınla kaplı bir kaide, kaidenin [altında] [gene] altınla kaplı bir arslan, arslanın kanatlarının sağında ve solunda (ise) gümüşten yapılmış ve gözleri altınla kaplı Ninatta ve Kulitta (yer alır). Arslanın altında ahşap bir kaide durur.”²⁶⁹

600 civarı tanrıdan oluştuğu sanılan Hitit panteonu, son çalışmalarla birlikte 1000 tanrı ve tanrıça ismine ulaşılmış ve bir anlaşma metninde geçen “Biz şimdi bin

²⁶⁵ Ünal, 2003, 83.

²⁶⁶ Karauğuz, 2020, 70.

²⁶⁷ Karauğuz, a. g. e. 70.

²⁶⁸ Karauğuz, a. g. e. 41.

²⁶⁹ Ünal, 2003, 83.

tanrıyı bu yemin için meclise çağırdık." İfadesi de kanıtlanmıştır.²⁷⁰ Bu panteon, yerel kültlerin birleşmeleri sayesinde 'gelişmiş, karmaşık bir sisteme kavuştuğunun en belirgin açıklaması, Hitit kralının vasal krallar ya da diğer yabancı ülke krallarıyla yapmış olduğu antlaşmalara düzenli bir şekilde şahit olarak çağrılan ve "Hatti ülkesinin bin tanrısı" diye bilinen tanrılar listesidir. Bu tanrılar Hatti, Hitit, Luwi, Hint-Avrupa, Sami etnik kökene ait olup; Bu tanrılardan *Taru-Wuruşema, Telipinu, Hatepinu, Mezzulla, Zintuhi, Şulinkatte, Wurunkatte, Katahzipuri, Lelvani, İşduştaya, Papaya* Hatti kökenli; *Teşup, Hepat, Şarruma, Şauşga Hurri* kökenli; *İştar, Damkina, Şamaş, Aya, Sin, Ningal Sümer* kökenli; *Şiu, Halki, Pirwa, Şiwat, İşpant Hitit* kökenli; *İndra, Mitra, Varuna, Nasatya* Hitit kökenli tanrılar iken Luwi kökenli tanrılar çoğunlukla Hattuşa dışındaki merkezlerde tapınım gören ve adları genellikle sihir ve büyü törenlerinde geçen tanrılardır.²⁷¹ Ayrıca Hannahanna, Kamruşepa, Yabanıl Hayvanların Hanımı Teteşhapi, Halmaşuitta, Tanrı Kurunta, yeraltı tanrıları olan Lelvani, İşduştaya, Papaya, Ateş Tanrısı Akni, Aşk tanrıçası ve kehanet uygulamalarının koruyucusu İşhara, Tanrı Kumarbi, bir Luwi tanrısı olan Santas, Pınar Tanrıçası Hatepuna gibi tanrılar da panteonda yer alan diğer tanrılardır.²⁷² Devletlerarasında yapılan antlaşmalarda ilahi onayın sağlanması amacıyla antlaşmaların sonuna konan yemin şahidi tanrılarının listeleri diğer tanrılarının isimlerini içermektedir.²⁷³

Hitit imparatorluk devrinde panteonunun genişlemesinin nedenlerinin başında Şuppiluliuma'nın Kuzey Suriye ve Kizzuatna'da gerçekleştirdiği başarılı seferler gelmektedir. Suppiluliuma'nın Hayaşa'lı Hukkana ile yapmış olduğu antlaşmada tanık olarak gösterilen tanrılar arasında Marduk yani Luwili tanrı Şanta, Hurri-Mezopotamya kökenli Uda Şehrinin Tanrıça Hepat'ı Kizzuvatna'nın tanrıça Hepat'ı, tanrı Ea, Ninive şehrinin İştar'ı, Ninatta-Kulitta, Allatum ve Mitanni'li Şattivaza ve

²⁷⁰ Karauğuz, 2020, 35-68.

²⁷¹ Demirci, Falay, a. g. m. 42.

²⁷² Demirci, Falay, a. g. m. 42.

²⁷³ Akdoğan, 2010, 101.

Nuhaşşe'li Tette ile yaptığı antlaşmalarda Luwi kökenli Veba ve Savaş tanrısı Iyarri görülmektedir.²⁷⁴

B.2. Hititlerin Dini Ritüelleri

Elimizde bulunan Hitit metinleri genel anlamda resmi otoriteye ait olduğundan, normal halkın inancı ve inançlarının yaşayış biçimleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Elde bulunan metinlerde ise bayramlar, bayramların nasıl kutlanması gerektiğine dair bilgiler, tapınaklar ve tapınaklara ait bilgiler mevcuttur.

Hititler gibi kalabalık bir panteona sahip toplumlarda din ve dinin gereklilikleri de çok önemlidir. Hititlerde, metinlerden elde edildiği kadarıyla hepsi hakkında detaylı bilgilere sahip olmazsak ta 160 tane bayram ismi geçmektedir.²⁷⁵ Tanrılara karşı yerine getirilmesi gereken sorumluluklardan biri olan ve yılın belirli zamanlarında kutlanarak tanrıların himayesinin sağlandığı bayram törenleri genellikle tapınaklarda veya kutsal kabul edilen akarsu ve dağ gibi alanlarda yapılırdı. Bu törenlere kral ve kraliçenin yanında devletin üst düzey yetkilileri, yabancı ülkelerin temsilcileri, kralın özel hizmetkârları ve rahipler katılmıştır.²⁷⁶ Hitit Bayramlarını anlatan metinler; Hititçe, Hattice, Palaca, Luwice, Hurrice ve Babil dilinde yazılmışlardır.²⁷⁷

İlkbaharda kutlanılan AN.TAH.ŞUMSAR bitkisi bayramı “Nebat Bayramı” otuz sekiz gün devam etmektedir.²⁷⁸ Hititler yılı dört mevsime ayırmış ve ilk mevsimleri de İlk Bahar olup, bu bayramın ilk sekiz gününü Başkent Hattuşa’da bir dizi ayinlere katılarak geçirirlerdi.²⁷⁹ İlkbaharda kutlanılan bir başka büyük bayram ise her bir tabletin bir günü anlattığı otuz iki tablete yazılmış olan Purulli Bayramıdır.²⁸⁰ Sonbaharda kutlanan Nuntarriyashas Bayramı birkaç hafta sürüyordu.²⁸¹ Bunlar dışında KI’LAM Pazaryeri Bayramı; en az üç gün sürer, ilk iki

²⁷⁴ Arıkan, 1998, 273.

²⁷⁵ Balcıoğlu, 1990, 5.

²⁷⁶ Demirci, Falay, 2016, 47.

²⁷⁷ Demirci, Falay, a. g. m. 47.

²⁷⁸ Karauğuz, 2015, 95.

²⁷⁹ Ardzinba, 2010, 17, vd.

²⁸⁰ Arıkan, 1998, 279.

²⁸¹ Eğilmez, 2005, 21.

günü Hattuşa'da, üçüncü gün Arinna'da ve devamının da Zippalanda'da kutlandığı, tam olarak ne amaçla kutlandığı bilinmese de saray erkânından, halktan, askerlerden ve tapınaktan insanların katılımıyla kutlanırdı.²⁸² Ayrıca 13. yy'da kraliçe Puduhepa tarafından Hitit dini protokolüne sokulan, Hurri kökenli ve dokuz gün süren Isuwa/Hisuwa Bayramı da mevcuttur.²⁸³

Bu bayramlar dışında Hititlerde; “Tahıl Yığımı Bayramı”, “Orman Bayramı”, “Tarla Sürülmesi Bayramı”, “Bağbozumu Bayramı”, “Meyve Toplama Bayramı”, “Orak Bayramı”, “Harman Bayramı”, “Yıkanma Bayramı”, “Dağa Götürme Bayramı”, “Yaşlı Adamların Bayramı”, “Temiz Rahibin Bayramı”, “Uzak Yerlerdeki İnsanların Bayramı”, “Geyik Bayramı”, “Upati Adamlarının Bayramları”, “Çoğunluğun Bayramları”, “Riton Bayramı”, “Süt Bayramı”, “Kap Bayramı”, “Rozet Bayramı”, “Kutsal Rahip Bayramları”, “Yatağa Götürme Bayramı”, “Barış, Sakinleşme, Yatışma Bayramı”, “Yukarı Yerleştirme”, “Hediye Verme Bayramı” gibi bayramlar bulunmaktadır.²⁸⁴

Bayramlar dışında Hitit Dini'nde büyü, fal ve kehanetler de dini ritüel olarak Kabul edilir ve Hitit dinsel yaşamında önemli bir konuma sahip olmuştur. Bayramlar Tanrıların öfkesini uzaklaştırmak ve sevgilerini kazanmak amacıyla yapılırken, büyü ve fal gibi ritüeller kişiye özgü olup genellikle; tanrıların öfkesini başka yerlere veya kişi ve kişilere yönlendirmek, gelecekleri hakkında bilgi edinmek veya savaş gib i önem arz eden durumların kendileri için nasıl sonuçlanacağını tanrılardan öğrenmek için yapılırdı.²⁸⁵ Katılımcıların istek, yakarış ve dualarına müzik ve dinî şarkılar eşlik ederken ritüelleri deneyimli kişilerce düzenlenirdi.²⁸⁶ Tedavi yapan kişiler hem büyü, hem de şifalı bitki karışımlarını yapabilen okuryazar insanlar iken Hekimler ile doğum yaptıran kişiler olan “haşava” unvanlı kadınlar, çoğu zaman kâhin, falcı, büyücü ve büyücü rahiplerle birlikte çalışıyorlardı.²⁸⁷ Büyü ritüelleri yerleşim yerlerinden uzak temiz yerlerde yapılırken, malzemeler kurban sahibince karşılanır

²⁸² Ünal, 2016, 138-156.

²⁸³ Ünal, a. g. e. 156.

²⁸⁴ Demirci, Falay, 2016, 49.

²⁸⁵ Ünal, 2003, 127.

²⁸⁶ Alkan, 2015, 21.

²⁸⁷ Alkan, a. g. m. 21.

ve sahne sonunda ritüel sahibini temsil eden nesne ritüel sahibinin günahlarını üstlendiğinden dolayı mekandan ve kişiden uzaklaştırılır, ritüel sonunda ise kurban sahibi yıkanıp temizlendikten sonra okunmuş yağlarla kutsanırdı.²⁸⁸ Savaş esirleri arasında veba gibi salgın hastalıklar baş gösterdiğinde ise esirlerden bir erkek ve bir kadın tanrıya sunulurdu. Ritüellerin genel özellikleri arasında; yıkama, merhem sürme, tarama, su serpmeye, suni bir kapıdan geçirme, iplerle bağlama, kuş uçurma, kulakları yünle tıkama, giydirilen elbiseleri yırtma ve kurban sunma sayılabilir.²⁸⁹

Hititler’de büyüün dışında fal ve kehanet ritüelleri de mevcuttur. Kehanet (hit. şagai=GIŠKIM), tanrılardan gelen işaretlerle, hayvanların iç organlarının incelenirken, fal ise insanların kendileri adına tanrıların aldıkları kararları önceden öğrenmek için uyguladıkları yöntemler ve işaretlerin yorumlanmasıdır.²⁹⁰ Fal ve Kehanet; saray entrikaları, askeri ve siyasi eylemler gibi birçok alanda kullanılmıştır. KİN (talih falı), MUŠEN (kuşların uçuş falı), KUŠ (et falı), MUŠEN HURRI (kızıl keklik falı), MUŠ (su yılanı falı) gibi olumlu ve olumsuz cevaba sahip fal türleri mevcuttur.²⁹¹

Hitit mezarlarında ele geçen hediyeler ise ölümden sonraki bir hayata inandıklarını gösterirken, sıradan insanlar öldükten sonra yeraltına giderken krallar öldükten sonra tanrılaşarak gökyüzüne çıkmaktadır. Hititlerde hem inhüstasyon(yakmadan gömme) hem de kremasyon(yakarak gömme) gelenekleri mevcuttur.²⁹² Hitit kralı I. Hattuşili’nin vasiyetnamesinde yer alan “*Uygun bir şekilde bedenimi yıkayın, bağrınıza basın ve toprağa gömün.*” ifadeleri Eski Hitit Dönemi’nde ölümlerin yakılmadan gömüldüğünü gösterirken, İmparatorluk Dönemi’nde M.Ö. 14. yy’da ise Hitit ölü kultü belgeleri aracılığıyla Hititlerin ölümlerini yaktığı bilinmektedir.²⁹³

²⁸⁸ Demirci, Falay, 2016, 49.

²⁸⁹ Ünal, 1980, 487.

²⁹⁰ Demirci, Falay, 2016, 51.

²⁹¹ Dinçol, 1979, 7.

²⁹² Dinçol, 1982, 94.

²⁹³ Demirci, Falay, 2016, 55.

C. Geç Hitit Beylikleri

Yaptığımız çalışma nazarında kronolojik açıdan Tevrat'ın Hititler'i ile çağdaş olan Hititler'in, Geç Hitit Beylikleri'nin olduğunu gördük. Bu kısımda Geç Hitit beyliklerinin yaşadıkları coğrafyayı belirterek İsrail oğulları ile nasıl bir iletişimlerinin olduklarını göstermeye çalışacağız.

III. Hattuşili'nin ölümüyle yerine Tuthaliya Kral olur ve annesi Puduhepa ile birlikte ülkeyi yönetirler. Puduhepa'nın ölümünün ardından ülkede büyük bir kıtlık başlar ve kral Tuthaliya, Mısır Firavunu Merentpah'tan erzak yardımı talebinde bulunur. Talebe olumlu cevap veren firavun, kendi ülkesinin tapınaklarına bunu konuyu şu şekilde yazdırır: “Hatti ülkesini yaşatmak için, Asyalılara gemilerle tahıl gönderdim”. Bu arada Asur tehlikesi gittikçe güç kazanırken, bağlı krallıklar da başına buyruk hale gelmeye başlar ve bu sıkıntılar içinde Arnuvanda tahta geçer.²⁹⁴

Arnuvanda'nın kısa sürelik krallığından sonra yerine kardeşi II. Şuppilulima tahta daha önce de değindiğimiz gibi bu dönemde nereden geldikleri bilinmeyen Deniz Kavimleri saldırısı ve Asur gibi tehlikelere çok fazla dayanamayan Hitit merkezi otoritesi çok büyük ölçekte güç kaybına uğramıştır. Halk ve saray arasında kardeşini öldürerek başa geçtiği için karmaşaya neden olan II. Şuppilulima artık sonu gelmez akınlara karşı bağlı kentleri bir araya getiremez.²⁹⁵ Toplanan Panku meclisinden çıkan karara göre; türlü zorluklarla kurulan devlet, önce taht kavgaları, sonra imparatorluk dönemi, daha sonra ise veba ve kıtlık Hitit halkının güneye göçmeleri yönünde olmuştur.²⁹⁶ M.Ö. 1200'e dek varlığını sürdüren Hitit Devleti başkaldırılar, kıtlık, deniz kavimlerinin gelişi gibi nedenlerden dolayı yıkılmış ancak tamamen ortadan kalkmayarak bu yıkımın ardından güneydoğuda “Geç Hitit Devletleri” olarak adlandırılan Hurri, Luwi, Arami kökenli küçük devletçikler olarak varlığını devam ettirmiştir.²⁹⁷ Geç Hitit Beylikleri hakkında edindiğimiz bilgilerin çoğunluğu Asur kaynaklarındandır. Hititler, göçlerini Luwi nüfusunun yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu ve Aram nüfusunun yoğun olduğu Kuzey Suriye topraklarına doğru yapmıştır. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucu kesintisiz iskân ve hiyeroglif

²⁹⁴ Eğilmez, 2001, 10-11.

²⁹⁵ Eğilmez, a. g. e. 10-11.

²⁹⁶ Eğilmez, a. g. e. 10-11.

²⁹⁷ Demirci, Falay, 2016, 39.

yazıtlarda geçen Labarna, Uşpilulume, Qatazili ve Mutallu gibi Hitit isimleri hem bu bölgenin M.Ö. 1200-800 yılları arasında aralıksız iskân edildiği hem de burada yaşayan halkın Hititlerin devamı olduğu anlaşılmıştır.²⁹⁸ Geç Hitit Devletleri olarak da adlandırılan krallıklar şunlardır: Gaziantep'te Kargamış; Antakya ve Amuk Ovası dolaylarında Pattin (Unqi); Gaziantep ve güneyinde Sam'al; Kahramanmaraş ve dolaylarında Gurgum; Malatya ve çevresinde Melid; Adıyaman dolaylarında Kummu; Çukurova ve kuzeyinde Que ve Hilakku; Kayseri ve dolayları Tabal'dır.²⁹⁹ Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye M.Ö. X. Yüzyıldan itibaren kozmopolit bir yapıya bürünmüş ve I. Tiglatplaser'den itibaren Asurlular bu bölgeyi tarif ederken Hatti ve Arami terimlerini kullanmışlardır.³⁰⁰

C.1. Tabal

Hititler, Herodot'un Tibaren dediği imparatorluk çağından itibaren "Tabal" olarak adlandırmış ve daha sonraları Kapadokya adını alan Tabal ülkesinin, Asur kaynaklarından öğrenildiğine göre, sınırları doğuda Melid/Malatya ve Til-Garimmu/Gürün, güneyde ise Hilakku/Dağlık Kilikya ve Que/Ovalık Kilikya'da birleşmektedir.³⁰¹ Tabal bölgesi, kuzey ve kuzeydoğu yönünde Kayseri'den Sivas'a doğru Kızılırmak boyunca Sultanhanı ve Kululu'ya; doğuda Gürün'e; kuzeybatıda yine Kızılırmak boyunca Acıgöl (Topada) ve Gökçetoprak (Suvasa) dâhil olmak üzere; batıda Aksaray, Tuz Gölü, güneybatıda Ereğli; güneyde de Bolkar Dağları, Aladağlar ve bunlardan kuzeydoğuya doğru devam eden Toroslar'a dâhil sıradağlarla sınırlanmıştır.³⁰² Asur kralı III.Salmanassar döneminde Tabal bölgesine yapılan seferi anlatan bir yazıtta bu bölgeden 20 kralın egemenliğine girdiği yazılır.³⁰³ Bünyesinde bu denli yüksek sayıda vasal krallık bulunması Tabal Beyliğinin sınırlarının oldukça geniş olduğunu göstermektedir. Hititler döneminde Tabal, klasik dönemden günümüze kadar ise Kapadokya olarak adlandırılan bölgenin sınırları, takriben bugünkü Kayseri, Aksaray, Kırşehir ve Niğde'nin etrafını çevrelediği,

²⁹⁸ Dinçol, 1982, 123.

²⁹⁹ Alparslan, 2009, 138.

³⁰⁰ Üngör, 2011, 140.

³⁰¹ Hawkins, 2000, 625.

³⁰² Yüksel, 2014, 22.

³⁰³ Dinçol, 1982, 131.

Nevşehir ve çevresidir. II. Sargon döneminde M.Ö. 706 yılında Tabal topraklarına bir sefer düzenlendiği bilinmekle birlikte, takip eden dönemde 667 yılında Milidia kralı Mukallu'nun kendisini Tabal kralı ilan ettiği bilinmektedir.³⁰⁴

C.2. Gurgum

Assurlular tarafından Marqasi adı verilen Gurgum'un coğrafi konumu kısaca bugünkü Kahramanmaraş ve çevresi olarak tanımlanabilmektedir. M.Ö. 858 yılında, adı geçen Assur Kralına, o dönemde Gurgum'un yönetimini elinde tutan Mutallu gönüllü olarak haraç verenler arasında gösterilmektedir.³⁰⁵ III. Tiglatpileser Dönemi'nde ise, Tarhulara adlı Gurgum Kralı'nın, Urartu Kralı II. Sardur'un vasalı olduğu anlaşılma ile birlikte, Gurgum'un olasılıkla M.Ö. 711 yılında II. Sargon Dönemi'nde bir Assur Eyaleti olduğu bilinmektedir.³⁰⁶ Gurgum'da kazı yapılmamış, Eserler dağınık olarak bulunmuş, Maraş Kalesinde bulunan aslan tasvirinin dışında bulunan eserlerin hepsi stel olup, bulunan stellerin çoğu çeşitli şahısları ve aileleri gösteren anı stelleridir ve ilgili steller Geç Hitit Dönemi'nden sonraki dönemde başka yerlerde hemen hemen tanınmamaktadır, sadece Aramilerce kopyalarının yapıldıkları bilinmektedir.³⁰⁷

Gurgum adının M.Ö. 3. Binyıl Anadolu'sunda yaşamış olan Luwi kavminden geldiği öne sürülmekte ve ayrıca I. Şuppiluliuma dönemine ait olan bir metinde Uru Kar-kum-ma sözcüğü olarak karşımıza çıkar ve bu sözcüğün zaman içerisinde değişerek ya da Asur dili ile etkileşerek Gurgum şekline gelmiş olabileceği düşünülmektedir.³⁰⁸

Gurgum Krallığı batıda Que (Adanawa), doğuda Kummuh (Adıyaman), güneydoğuda Karkamış (Gaziantep), güneyde Sam'al (İslahiye-Zincirli) krallıklarıyla komşu olup Anadolu, Kuzey Suriye ve Akdeniz bölgelerinin birbirlerine bağlandıkları yolların kesişme noktasında bulunduğu için konumu itibarıyla de ayrıca önem taşımaktadır. Diğer Geç Hitit Şehir Devletleri'nde olduğu gibi Gurgum

³⁰⁴ Dinçol, a. g. e. 131.

³⁰⁵ Hawkins, 2000, 509.

³⁰⁶ Dinçol, 1982, 127.

³⁰⁷ Hawkins, 2000, 509.

³⁰⁸ Zoroğlu, 2005, 303.

Krallığına ait bilgilere de Asur ve Urartu yazılı kaynaklarından ulaşmak mümkündür.³⁰⁹ Ayrıca bölgede ele geçirilen yazıt, stel ve kabartmalardan da Gurgum Krallığı hakkında bilgi edinilebilir. Kahramanmaraş'ın yakın çevresinde bulunan yazıt ve steller, Asur vesikaları ile Urartu kaynaklarının işaret ettiği Gurgum Krallığı'nın Kahramanmaraş merkezli olduğunu doğrulamakla birlikte Gurgum adı, yazılı kaynaklarda bazen bir şehir, bazen de bir bölgeyi işaret etmek için kullanılır.³¹⁰

C.3. Kargamış

Karkamış kenti henüz Hitit imparatorluk döneminde bile büyük bir öneme sahip Hanigalbat ülkesi içinde önemli bir stratejik nokta iken ele geçirilmiş ve bu önemden dolayı da genellikle Hitit hanedan üyelerince yönetilirdi. Kargamış Şehri'nin kalıntılarını, ilk kez M.S. 1699'da, Henry Maundrell fark edilmiş, 18. yy'da ise, Halep'teki İngiliz konsolosu Alexander Drummund tarafından şehir planı çizilmiştir.³¹¹ 19. yy'ın sonlarında, bölgede British Museum adına araştırmalar yapan George Smith ve Konsolos W. H. Skene, kalıntıların Kargamış Şehri'ne ait olabileceğini ilk kez öne sürmüşler ve Kargamış'ta bilimsel kazılar 1911'de başlamıştır.³¹²

Hitit İmparatoru I. Şuppiluliuma (1380–1345) döneminde Karkamış, Hattuşa'ya bağlı olmakla birlikte Şuppiluliuma'nın oğlu Şarri Kuşuh tarafından idare edilmekteydi. Şarri Kuşuh soyundan gelen krallar Karkamış'ta yaklaşık yüz elli yıl hüküm sürmüşlerdir. Karkamış Kralları kendilerini “Büyük Kral” adı ile anmışlardır. Bunun sebebi soylarının Hatti Büyük Kralı'na dayanıyor olmasıdır. Hitit İmparatoru I. Şuppiluliuma'nın emri ile kurulan Karkamış Krallığı M.Ö. 1200 yıllarında Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Hitit Kültürel ve politik mirasının M.Ö. I. Binyıla taşınmasına vesile olmuştur.³¹³ Karkamış şehrinin ismi M.Ö. III. binyıldan itibaren bilinmektedir. Mari, Alalah, Boğazköy, Ugarit, Asur ve Luwi Hiyeroglif

³⁰⁹ Bryce, 2012, 125.

³¹⁰ Bryce, a. g. e. 125.

³¹¹ Alparslan, 2009, 139.

³¹² Alparslan, a. g. e. 139.

³¹³ Peker, 2005, 38-39.

kaynaklarında Karkamış adından sıklıkla bahsedilir.³¹⁴ Asur kralı II. Assurnasipal'ın bir Suriye seferi sırasında Karkamış'ı vergiye tabi tuttuğu ve devamında III. Salmanassar döneminde ise bir kısım Karkamış toprağının Asur hâkimiyetine girdiği bilinmektedir.³¹⁵

C.4. Pattin/Unqi

Pattin Krallığı, genel hatları ile Antakya ve Amik Ovalarında kurulmuş ve daha çok Asur kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre başkenti Kunalua olan Pattin/Unqi krallığına ait ilk bilgiler; M.Ö. 870'de Asurhanipal, batı seferi sırasında Pattin Ülkesi'ne girerek kralı Lubarna'dan vergi aldığı vesikadan gelir.³¹⁶ Devam eden süreçte M.Ö. 858 dolaylarında Asur Kralı Salmanassar'ın Kuzey Suriye seferi sonucunda Pattin Krallığı'nın bir kısmını ele geçirmiş ve daha sonraki yıllarda M.Ö. 829'da Asur belgeleri Pattin Ülkesi'nde taht kavgaları olduğundan bahseder.³¹⁷

Asur krallığında III. Salmanassar dönemine ait bir yazıtta şu ifadeler mevcuttur: *“Alişir şehrinden batı denizine doğru hareket ettim. Silahlarımı denizde yıkadım. İlahlarıma kurbanlar sundum. Devasa heykelimi yaptırđım. Ve bu heykelin üzerine Asur'u metheden övgü dolu sözler yazdırdım. Benim yüce efendim Hatti ülkesinde güçlü fetihler yapmamızı sağlayan. Ben bu heykeli deniz kenarına diktirdim. Denizden dönerken Amanos bölgesine doğru çıktım. Sedir ve ardıç kütükleri kestirdim. Atalur dağına çıktım ve Anum-hirbi'nin resminin olduğu yere doğru devam ettim. Onun resmi ile birlikte kendi resmimi diktirdim. Pattin'e bağlı olan büyük iki şehri Taiia ve Hazazu şehirlerini ele geçirdim. Birçoğunu katlettim 4.600 insanı esir aldım. Hazazu'dan hareket edip Pattin Kralı Lubarna'nın müstahkem şehri Urumi'ye yaklaştım. Bu şehri yaktım, yıktım, yerle bir ettim. Oraya bir yazılı stel diktim.”*³¹⁸ Salmanassar'ın bu başarısı ile birlikte Pattin koaliyonuna mensup krallar Asur için vergi vermeyi kabul ederlerken, Pattin kralı II.

³¹⁴ Peker, a. g. m. 6.

³¹⁵ Dinçol, 1982, 125.

³¹⁶ Alparslan, 2009, 145.

³¹⁷ Alparslan, a. g. e. 145.

³¹⁸ Yüksel, 2014, 59.

Şuppiluliuma ve I. Labarna tarih sahnesinden silinmiştir.³¹⁹ Salmanassar dönemi yıllıklarına göre Pattin tahtına sırasıyla Halparuntiya'ya, II. Surri'yi, Sasi'den sonra Pattin Krallığı hakkında tarihi kaynaklar yaklaşık yüz yıl kesintiye uğradıktan sonra M.Ö. 738 yılında Pattin Krallığı'nın başına III. Tiglat-pileser'in çağdaşı Tutammu geçmiştir.³²⁰

C.5. Kummuh

Sınırları bugün Adıyaman il sınırları ile ötüşen Kummuh krallığının başkenti ise Atatürk barajının altında kalan Samsat höyüktür.³²¹ Kummuh Kralı Qatazilu'nun ismi hem II. Assurnasirpal hem de III. Salmanassar'a ait belgelerde Asur'a vergi ödeyen krallar arasında geçer.³²² Urartu kralı II. Sardur dönemine ait bir yazıtta bu krallığın yenilgiye uğratıldığı yazılırken Asur kralı III. Tiglatpilaser dönemine ait bir yazıtta ise Kummuh kralı Şuppilulima'nın Urartu kralı II. Sardur ile ittifak yaparak kendisine karşı geldiği belirtilmiştir.³²³ Asur Kralı II. Sargon, Kummuh'u ele geçirir ve halkı Güney Mezopotamya'ya göndererek, bu bölgeye yerleşmelerini şart koşar. Onların yerine Kummuh'a da güneyden Babilleri yerleştirir.³²⁴

C.6. Que ve Hilakku

Birbirine komşu aynı bölgede yer alan iki Geç Hitit Beyliğidir. Que Ovalık Kiliykya'da yer alırken Hilakku Kilikya'nın dağlık kesiminde olup Kizzuwatna olarak bilinen bu bölge Asur belgelerinde Que ve Hilakku olarak adlandırılmıştır.³²⁵ Que ve Hilakku, III. Salmeneser'e karşı M.Ö. 858'de Kuzey Suriye kralları tarafından kurulan koalisyon içinde Que Kralı Kate ve Hilakku Kralı Pihirim'in adları geçmektedir.³²⁶ Que'nin başkenti Adana Tepebağ höyüğü, Hilakku ülkesinin

³¹⁹ Anaz, 2018, 113.

³²⁰ Yüksel, 2014, 60 vd.

³²¹ Alparslan, 2009, 146.

³²² Dinçol, 1982, 129.

³²³ Dinçol, a. g. e. 129.

³²⁴ Alparslan, 2009, 146.

³²⁵ Pınarcık, 2018, 385.

³²⁶ Dinçol, 1982, 130.

başkenti ise Tarsus Gözlükule şehridir.³²⁷ Tevrat'ta ise Hz. Süleyman döneminde; “Süleyman'ın atları Mısır ve Keve'den getirilirdi. Kralın tüccarları atları Keve'den satın alırdı. Mısır'dan bir savaş arabası altı yüz, bir at yüz elli şekel gümüşe getirilirdi. Bunları bütün Hitit ve Aram krallarına satarlardı.”³²⁸ Hz. Süleyman (M.Ö. 965-931) döneminde QWH (Coa) olarak bilinen Geç Hitit Beyliklerinden Que ile ticari ilişkileri vardı.³²⁹

Diğer Geç Hitit Krallıkları gibi Que ve Hilakku'nun da Asur kaynakların-da geçmektedir. III. Salmanassar dönemine ait bir yazıtta Que ismi şu şekilde geçmektedir; “Amanos Dağları'ndan... Pattin'li Sapalulme'nin şehri Alişir'e ulaştım. Sapalulme hayatını kurtarmak için ordusuna Bit-Adinili Ahuni'yi, Kargamışlı Sangara'yı, Sam'allı Haianu'yu, Queli Kate'yi, Hilakkulu Pihirim'i... Beyim Tanrı Assur'un emriyle onların birleşik kuvvetlerini darmadağın ettim. Kenti kuşattım, teslim aldım (ve) değerli savaş ganimetlerini, sayısız savaş arabalarını (ve) koşum atlarını ülkeme taşıdım.”³³⁰ Başka bir Asur belgesinde ise Que Krallığının, bazı kentlerini ele geçirdiğini ve vergiye bağladığını yazar: “Saltanatımın yirminci yılında Fırat Nehri'ni yirminci kez geçtim. Kendi (birliklerimle) birlikte tüm Hatti Ülkesi'nin krallarını da teftiş ettim (...) Hamanu Dağı'nı (Amanos) geçtim... Aşağıya, Que (kralı) Kate'nin yerleşim yerlerine indim. Lusanda, Abarna-ni, Kizuatni (Kizzuwatna) ve başından sonuna kadar birçok yerleşim yerini müstahkem yerlerle birlikte ele geçirdim. Oralarda çok kan akıttım (...) Savaş tutsaklarını alıp götürdüm... Zafer ve gücümü Que üzerine yerleştirdim.”³³¹ Hilakku ile Tarsus bölgesinde yer alan bazı kentlerin, Asur Devleti'ne karşı ayaklandığı da yine yazılı belgelerde yer alır ve nihayetinde Asur Kralı Asurhanipal zamanında (M.Ö.669–631) Hilakku Krallığı, Asur egemenliğini kabule zorlanmıştır.³³² V. Salmanassar döneminde Asur krallığına katıldığı bazı tarihçiler arasında kabul görülür.³³³

³²⁷ Pınarcık, 2018, 385.

³²⁸ I. Krallar, 10/28-29.

³²⁹ Ünal, 2006, 69.

³³⁰ Pınarcık, 2018, 387.

³³¹ Pınarcık, a. g. m. 388.

³³² Alparslan, 2009, 148.

³³³ Pınarcık, 2018, 391.

C.7. Sam'al

Sam'al, yönetim merkezi Gaziantep'in güneyinde, İslahiye merkezli Zincirli Höyüğü olan Sam'al ya da Salmaneser döneminden sonra Arami adı olan Bit Gabbar Devleti, M.Ö. 858'de adı geçen Asur Kralı'na vergi ödemek zorunda bırakılmıştır.³³⁴

Kazılar sonucu Zincirli'de ele geçmiş olan Asarhadon (M.Ö. 681–669) steli, Asur egemenliğinin bir belirtisi olmakla beraber, Sam'al Krallığı'nın Asur etkisine ne zaman girdiği tam olarak bilinmemektedir.³³⁵

Sam'al Krallığı'nın eskiçağlardaki komşularının arasında kuzeyde Gurgum Krallığı, doğuda Karkamış Krallığı, güney batıda Que Krallığı güneyde ise Pattin Krallığı sayılabilir. Gabbar tarafından kurulan Arami Hanedanlığı, Bmh, Hayanu, Şail, Kilamuwa, Kral, I. Panamuwa, Barşur, II. Panamuwa ve Barrakab ile devam etmiş ve M.Ö. 920'li yıllardan itibaren Aramilerin nüfuzu altına girmiş olmalıdır.³³⁶

Samice konuşan yeni krallar, Geç Hitit ikonografisini ve süsleme tarzını hızlı bir şekilde özümsemeleri, Hititler'e ait etkili kültürün diğer Geç Hitit Beyliklerinde olduğu gibi Sam'al'da da devam ettiğini göstermektedir.³³⁷ 1888 yılında Zincirli Höyük'te ilk kazılar başlatılmış, bu kazıları Alman Arkeologlar Felix Von Luschan ve Robert Koldeway tarafından yürütülmüş ve kazılar neticesinde bölgenin M.Ö. 3. Binyıldan beri iskân edildiği ortaya çıkmış fakat siyasi bir irade olarak Sam'al M.Ö. 10. ve 7. yüzyıllar arası (Geç Hitit Dönemi) varlık gösterebilmiştir.³³⁸

Bu beyliğin ismine ise Asur kaynaklarında III. Salmanassar döneminde şu ifadelerle rastlanmaktadır:

“Gurgum'dan ayrılarak Sam'al'lı Haianu'nun tahkimli kenti Lutibu kentine ulaştım. Sam'al'lı Haianu, Patina'lı Sapalulme, Bit-Adini'li adam Ahuni ve Karkamış'lı Sangara birbirlerine güvendiler ve savaşa hazırlandılar. Onlar bana savaş açtılar. Efendim Assur'un verdiği sözle benden önce giden korkunç silahlarım ve kutsanmış yüce gücümle onlarla savaştım ve onları yendim. Savaşçılarını kılıçla

³³⁴ Dinçol, 1982, 126.

³³⁵ Alparslan, 2009, 147.

³³⁶ Üngör, 2011, 141.

³³⁷ Üngör, a. g. m. 141.

³³⁸ Yüksel, 2014, 48-49.

yere serdim, yağmur gibi üzerlerine yağdım Tanrı Adad gibi, vücutlarını hendeklere yığdım, büyük ovayı savaşçıların cesetleriyle doldurdum ve kanlarıyla dağları kırmızı yün gibi kırmızıya boyadım. Onlardan sayısız savaş arabası ve koşumlu atlar aldım. Kentin önüne başlardan oluşan bir kule diktirdim ve kentlerini yaktım, yıktım ve yok ettim. Aynı kentte, Dabigu'da kalırken Unki'li Halparunda'dan, Gurgum'lu Utallu'dan, Sam'al'lı Haianu'dan ve Bit-Agusi'li adam Aramu'dan haraç aldım: gümüş, altın, kalay, demir, kırmızı-mor yün, fildişi renkli elbiseler, keten giysiler, öküz, koyun, şarap ve ördekler (işşuru rabatu).”³³⁹

Bu krallığın en önemli özelliklerinden birinin de daha yukarıda değindiğimiz gibi Geç Hitit Beyliği olarak sayılması ve sanatında Hitit izlerinin olması, kral isimlerinin ise Sami olması ve bundan dolayı Arami bir beylik de olması ve diğer en önemli özellik ise kral Kilamuwa yazıtı dilinin Fenikece olması ve bunun da bu alanda ilk örneği teşkil etmesidir.³⁴⁰

C.8. Milidia (Melid)

Günümüz Malatya kenti bölgesinde olan bu yerleşim yerinin Hitit dilindeki ismi ise Maldiya olup isim kökeni bakımından M.Ö. II. bin yıla değin uzanan bir geçmişe sahiptir.³⁴¹ İsmi ilk olarak I. Tiglatpilaser dönemi yazıtlarında karşımıza çıkmakta ve I. Tilatpilaser, II. Assurnasirpal ve II. Salmanassar dönemlerinde Asur'a vergi veren ülkeler arasındadırlar.³⁴² III. Tiglatpilaser döneminde Urartu kralı II. Sardur ile ittifak edip Asurlular'a karşı savaşan ülkeler arasında ismi geçmektedir; “*Kummuh Kralı Kuştaspi, Que Kralı Urikki, Hama Kralı Eniilu, Kargamış Kralı Pisiris, Sam'al Kralı Panammu, Melid Kralı Sulumal, Gurgum Kralı Tarhulara, Kaşkaların Kralı Dadi-ilu ve Tabal Kralı Wassurme, Tuna kralı Uşitti (...) haraç olarak altın, gümüş, kurşun, demir, fil postu, mor (yün), yünlü kumaşlar (...) ve her türlü atlar, katırlar, büyükbaş hayvanlar, küçükbaş hayvanlar, develer, dişi develer ve yavru develer aldım.*”³⁴³ Beylik, Urartu kralı Menua döneminde bahsi geçen

³³⁹ Üngör, 2011, 142.

³⁴⁰ Üngör, a. g. m. 142.

³⁴¹ Alparslan, 2009, 140.

³⁴² Dinçol, 1982, 128.

³⁴³ Pınarcık, 2018, 389.

devlete vergi vermek yükümlülüğüne sokulmuş ve I. Arğıti ve II. Sardur dönemlerinde de Urartulara vergi vermişlerdir.³⁴⁴ Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 711 yılında yaptığı bir sefer sonrası bu beyliğe son verilmiştir.³⁴⁵

Yaşadıkları coğrafya ve siyasi güçleri göz önüne alındığında İsrail Oğulları ile çağdaş olan Geç Hitit Beylikleri, daha çok Asur egemenlikleri altında kalmakla birlikte Hz. Süleyman döneminde ise Hititler ile ticari ilişkiler kurulmuştur. Fakat yeterli siyasi güce sahip olmadıklarından siyaset alanında dönemin güçleri karşısında aktif rol alamamışlardır.

³⁴⁴ Dinçol, 1982, 127.

³⁴⁵ Alparslan, 2009, 141. Dinçol, a. g. e. 127.

İİ. BÖLÜM

A.Tevrat'ın Tanımı, Açıklaması ve Tevrat'ta Hitit Adının geçişi

Yasa, şeriat, kanun ve emir gibi anlamlara gelen Tevrat'ın İbranice karşılığı Tora olup, Hristiyanların eski anlaşma dediği Tanah üç bölümden oluşur:

“**Tora(Tevrat)**; Musa'ya Sina Dağı'nda indirilen Yaratılış, Çıkış, Levliler, Çölde Sayım ve Tesniye'nin dahil olduğu ilk beş kitaptır.

Neviim(Peygamberler); Yeşu, Hakimler, I. Samuel, II. Samuel, I. Krallar, II. Krallar, Yeşeya, Yeremya, Hezekiel, Hoşéal, Yoel, Amos, Obadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Tsefanya, Hagay, Zekeriya ve Malakki toplam 21 kitaptan oluşur. İlk ve son peygamberler kitapları da denir.

Ketuvim(Yazılar); Diğer on üç kitap olan Zebur, Süleyman'ın Özdeyişleri, Eyüp, Ezgiler Ezgisi, Rut, Yeremya'nın Mersiyeleri, Vaiz, Ester, Daniel, Ezra, Nehemya, I. Tarihler ve II. Tarihler kitaplarından oluşur.”³⁴⁶

Kitabı Mukaddes, kitaplar mecmuası olmadan önce, fikir alışverişlerin temel unsuru olan beşer hafızasından başka dayanağı olmayan, makamlarla okunan bir halk rivayeti idi. Yahudi inancına göre ilk beş bölümün Hz. Musa'ya indirilen kitap olduğuna inanılan Tevrat, M.Ö. 13. Yüzyıldan sonra geleneklerin korunup geleceğe intikal etmesi amacıyla yazılmış olsa bile, RAB'e izafe edilen on emir çıkış ve tesniye bölümlerinde ruhu aynı olmasına nazaran farklı söylemlerle kaleme alınmıştır. Bu derece mühim bir mesele olan bu emirler dahi sonradan kaleme alındığı için Tevrat'ta kendi içerisinde söylem değişikliğine uğramıştır. Eski Ahit, yani Müslümanların bildiği anlamda Tevrat ve Zebur (Mezmurlar) 39 ayrı kitabın bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır. Temelini sözlü edebiyattan alan Eski Ahit,

³⁴⁶Kaynak, 2007, 204.

birbirlerine zamansal olarak oldukça uzak dönemlerde geniş bir zaman yelpazesi içinde kaleme alınmış eserler topluluğudur.³⁴⁷

İlk beş bölümünü oluşturan kitapların Hz. Musa dönemine ait olup muhtemel yazılma dönemleri ise M.Ö. 11. yy'dır. Yaratılış'ta, dünyanın yaratılması, Hz. Adem, Hz. İbrahim ve çocukları ile Hz. Yakup ve Hz. Yusuf dönemlerini anlatır. Çıkışı, Lewliler, Çölde Sayım ve Yasanın Tekrarı kitapları Hz. Musa dönemine ait olup; İsrail halkının Mısır esaretinden kurtulması ve vaat edilen topraklara yolcularından ve RAB'in emirlerinden söz eder. Bu kitaplar Hz. Musa dönemine ait olup bu dönemden söz eder. Diğer 34 kitap ise kendi dönemlerini ve içeriklerini yansıtır. Yahvist metni, M.Ö. 10. yy'da, Elohist metni M.Ö. 8. yy'ın ortalarında, M.Ö. 721'de İsrail Krallığı'nın yok olması ve yerini Yahuda Krallığı'nın aldığı dönemde Yahvist ve Elohist metinleri birleştirilerek Tevrat meydana getirilmiştir.³⁴⁸ Hezekiel, Babil sürgünü öncesi ve sonrasında yaşamış ve Babil sürgününden sonra yani M.Ö. 538'den sonra oluşmuş ve günümüz şeklini ise varisleri olan kâtipler tarafından kaleme alınmıştır. Hezekiel'den sonra gelen kâtipler Yahvist ve Elohist'te ek olarak Sacerdotal'i de ekleyerek iki kitaptan oluşan Tevrat'ı üç kitaptan oluşur hale getirdiler.³⁴⁹ Babil sürgününden sonra Zekeriya, M.Ö. 5. yy.'da Eyüp, 3. yy.'da ise Qohelet, I. ve II. Tarihler Kitapları, 2. yy.'da ise Siracide, 1. yy.'da ise Süleyman'ın Hikmetleri Kitabı ve 2. Maccabees Kitapları yazılmış, Eski Ahit Metinleri'nin günümüz şeklini alması ancak M.S. 1. yy'a tekabül eder.³⁵⁰ Tevrat, günümüze ulaşana değin M.Ö. 10. yy.'dan başlayıp, M.S. 1. yy.'a kadar uzunca bir süre zarfı içerisinde değişime ve düzenlemelere maruz kalmış ancak yazıya geçirilmiştir. Bu kadar uzun bir süre zarfında kaleme alınmış bir kitabın değişime uğraması kaçınılmaz bir sondur. Daha sonra uzunca üzerinde duracağımız konularda da görülecektir ki; Tevrat kaleme alınırken birçok değişime uğramakla birlikte, bu değişim sadece Yahudi kaynaklı olmayıp dönemin dünya hafızasında kalan medeniyetlerden şaşırtıcı derecede tesiri altında kalmıştır.

³⁴⁷ Bucaille, 2005, 43.

³⁴⁸ Bucaille, a. g. e. 43.

³⁴⁹ Doğansoy, 2008, 37

³⁵⁰ Bucaille, 2005, 45 vd.

Genel anlamıyla Tevrat'ta Hitit ismi Hitit ve Hititli diye iki şekilde geçer. Hz. İbrahim ve çocukları, Hz. Musa ve sonrasında gelen bölümlerde Hitit ve Hititli isimleri çok sık zikredilmektedir. Hitit ve Hititli olarak Tevrat'ta toplamda 60 defa³⁵¹ zikredilen bu isim Hz. İbrahim döneminde genel olarak aile mezarlığının Hititli'den alınması konusu etrafında, Hz. Yakup döneminde Hititli kızlarla evlenme, Hz. Musa ve Yeşu dönemlerinde vaat edilmiş topraklar olarak, Hz. Davut ve Hz. Süleyman dönemlerinde ise İsrail halkı arasında yaşayan Hititliler'den bahsedilir. Hititlerin keşfi konusuna da kısaca değinilecek olursa: Mısır'da El Amarna'da firavun Akhenaton ve III. Amenofis dönemlerine ait dili farklı iki tablet bulunmuştu. Bu tabletleri incelen Norveçli bilim adamı Knudtzon 1902 yılında bu tabletlerin dilinin Hint-Avrupa kökenli olduğunu belirtmişti fakat o dönemde yeteri kadar taraftar bulamamıştı. 1906 yılında Boğazköy'de aynı dili barındıran çok fazla tabletin gün yüzüne çıkartılmasıyla araştırmacıların ilgi odağı olabiliyordu ve ilk zamanlarda bu dile Arzavaca denilirdi.³⁵² Ve en sonunda Çek dil bilimci B. Hrozný 1915 yılında bu dilin gerçekten de Hint-Avrupa kökenli olduğunu ve ayrıca günümüze kalan en eski Hint-Avrupa dil ailesine mensup dil olduğunu bilim dünyasına iletmiştir. 1876 yılında A. H. Sayce, Halep ve Hama'da bulunan hiyeroglif yazısının ve o bölgelerdeki kaya kabartmalarının o dönemde ismi sadece Tevrat, Mısır ve Asur kaynaklarında geçen Hititlere ait olduğunu öne sürmüştür.³⁵³

B. Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İshak ve Hz. Yakup Dönemi Zamanı Hititler

Birçok eski çağ halkı gibi Hitit ismi de Tevrat'ta sık sık zikredilir. Daha çok vaadedilen topraklarda oturduklarından bahsetse de üzerinde çalışılacak kadar bilgi vermektedir. Burada bilimsel eserlerden elde ettiğimiz bilgilerle Tevradî verileri karşılaştırarak bir sonuca gitmeye çalışılacaktır.

³⁵¹ Karauğuz, 2019b, 21.

³⁵² Macqueen, 1999, 23.

³⁵³ Macqueen, a. g. e. 24.

Tevrat'ta Hitit isminin geçtiği yerleri kesit kesit verip daha sonra değerlendirme yapılacaktır.

“Kenan ilk oğlu olan Sidon'nun babası ve Hititler'in, Yevuslular'ın, Amurlular'ın, Girgaşlılar'ın, Hivliler'in, Arklılar'ın, Sinlilerin, Avratlılar'ın Semarlular'ın, Hamalılar'ın atasıydı. Kenan boyları daha sonra dağıldı.”³⁵⁴

“O gün Rab Avram'la anlaşma yaparak ona şöyle dedi: “Mısır ırmağından Büyük Fırat ırmağına kadar uzanan bu toprakları –Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus topraklarını senin soyuna vereceğim.”³⁵⁵

Burada genel olarak Hitit topraklarının nerede olduğundan kabaca bahsedilmiştir. Bu bilgilere göre Hititler kabaca bir tanımla Nil nehri ile Fırat Nehri arasında kalan geniş bir coğrafyanın bir bölgesinde yaşayan bir halktır.

“Sara yüz yirmi yedi yıl yaşadı. Ömrü bu kadardı. Kenan ülkesinde, bugün Hevron denilen Kiryat-Arba'da öldü. İbrahim yas tutmak ağlamak için Sara'nın ölüsünün başına gitti.

Sonra karısının ölüsünün başından kalkıp Hititler'e gitti. Ben aranızda konuk ve yabancıyım dedi. Bana mezar yapacağım bir toprak satın ölümü kaldırıp gömeyim.

Hititler, efendim bizi dinle diye yanıtladılar. Sen aramızda önemli bir beysin. Ölünü mezarlarımızın en iyisine göm. Ölünü gömmen için kimse senden mezarını esirgemez.

İbrahim ülke halkı olan Hititler'in önünde eğilerek, eğer ölümü gömmemi istiyorsanız benim için Sahor oğlu Efrona ricada bulunun dedi. Tarlasının dibindeki

³⁵⁴Yaratılış, 10\15-18.

³⁵⁵Yaratılış, 15\18-21.

Makpela Mağarasını bana satsın. Fiyatı neyse huzurunuzda eksiksiz ödeyip orayı mezarlık yapacağım.

Hititli Efron halkının arasında oturuyordu. Kent kapısında toplanan herkesin duyacağı biçimde hayır efendim diye karşılık verdi. Beni dinle mağara ile birlikte tarlayı da sana veriyorum. Halkımın huzurunda onu sana veriyorum. Ölünü göm.

İbrahim ülke halkının önünde eğildi. Herkesin duyacağı biçimde Efron'a lütfen beni dinle dedi. Tarlanın parasını ödeyeyim. Parayı kabul et ki ölümü oraya gömeyim.

Efron efendim beni dinle diye karşılık verdi. Aramızda dört yüz şekel gümüşün sözü mü olur? Ölünü göm.

İbrahim Efron'un önerisini kabul etti. Efron'un Hititler'in önünde sözünü ettiği dört yüz şekel gümüşü tüccarların ağırlık ölçülerine göre tarttı.

Böylece Efron'un Namre yakınında Makpela'daki tarlası, çevresindeki bütün ağaçlarla ve içindeki mağarayla birlikte, kent kapısında toplanan Hititler'in huzurunda İbrahim'in mülkü kabul edildi.

İbrahim karısı Sara'yı Kenan ülkesinde Namre'ye –Hevron'a yakın Makpela tarlasındaki mağaraya gömdü. Hititler tarlayı içindeki mağarayla birlikte İbrahim'in mezarlık yeri olarak onayladılar.³⁵⁶

Bu kısım da öncelikle Hz İbrahim'in yaşadığı zaman dilimini belirleyip daha sonra bahsi geçen yerler şu şekildedir: Araştırmacılara göre Hz. İbrahim'in yaşadığı zaman dilimi kesin olarak belirlenmemekle beraber birbirlerine yakın dönemlerden bahsedilir. Mısırdan çıkışın M.Ö. 1447 tarihi baz alınarak yapılan hesaplamalara göre Hz. İbrahim M.Ö. 2167-1192 yılları arasında, Mısırdan çıkışın M.Ö. 1270 tarihi baz

³⁵⁶Yaratılış, 23\1-20.

alınarak yapılan hesaplamalara göre ise Hz. İbrahim M.Ö. 1990-1800 yılları arasında yaşamıştır.³⁵⁷ Prof. Dr. Maurice Buca ille ise daha ortalama bir tarih olarak M.Ö. 1850 yılını vermiştir.³⁵⁸ Prof. Dr. Güngör Karauğuz ise Hz. İbrahim'in Babilli Hamurabi ile I. Hattuşili arasında yaşadığını söylemiştir.³⁵⁹ Yani M.Ö. 1792 ile 1650 yılları arasında yaşamıştır.

Kiryat-Arba (dörtlerin kenti) Beer-Şava ile Yeruşalim arasında bulunan yüksek bir kenttir ve Nemra olarak ta bilinir.³⁶⁰ Makpela; Kiryat-Arba'nın doğusunda Hevron bölgesinde, günümüzde ise El Halil'de bulunur ve mağara ölçüleri ise 60 x 34 m. büyüklüğündedir.³⁶¹

İsmi geçen yer adlarının bugünkü konumlarına bakıldığında, bu kentler günümüzde Filistin topraklarına dahildir. Yani Anadolu'ya oldukça uzak bir konumda yer alıyorlar. Ayrıca Hz. İbrahim'in yaşadığı dönem ile ilgili bilgilere de bakıldığında; genel bir yorum yapacak olursak Hititler bu dönemde her ne kadar yazı ile pek tanışmamış olsalar bile Anadolu'da bir Hitit varlığından söz edilebilir. Fakat Anadolu'ya göç yoluyla gelmiş olan Hititlerin henüz buralara kadar yayılmadıklarını da biliyoruz. O halde bu dönemde bahsi geçen Hititler kimdir? *“Eski Antlaşma'da Hitit adı iki ayrı halkı tanımlar. Biri İsrail'in Kenan topraklarını işgalinden önce burada yaşamış halktır. Yaratılış 10. Bölümde yer verilen uluslar tablosunda Kenan Hititlerin atası olarak geçer. Öbürü ise merkezi Anadolu'da olan Hitit İmparatorluğudur. Hitit ülkesi, Hitit kralları büyük olasılıkla geç Hitit dönemi Krallıklarını kast eder.*

Eski Antlaşma'da geçen Efron, Zohar, Ahimelek, Uriya gibi Hititliler aslında Hitit değil, Sami isimleri taşırlar gerçekten Hitit veya Geç Hitit ulusundan geliyorlarsa, o dönemin egemen kültürü olan Sami kültürüne karışmış olmalıdırlar. Öte yandan yazılı kaynaklarda geçen Ahimelek ve Uriya, Yehuda Krallığında Asur

³⁵⁷ Lawrence, 2008, 8.

³⁵⁸ Bucaille, 2005, 76.

³⁵⁹ Karauğuz, 2017, 147.

³⁶⁰ Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, 2016, 370.

³⁶¹ Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, a. g. e. 438.

hâkimiyetinin henüz başlamadığı dönemde yaşamışlardır.”³⁶² Ahimelek ve Uriya isimleri ikinci Hitit dönemi denilen geç Hitit beylikler dönemine aittir.

“İbrahim yüz yetmiş beş yıl yaşadı. Ömrü bu kadardı. Kocamış, yaşama doymuş, iyice yaşlanmış olarak son soluğunu verdi. Ölüp atalarına kavuştu. Oğulları İshak ile İsmail onu Hititli Sohar oğlu Efron’un Namre’ye yakın Makpela mağarasında gömdüler. İbrahim o tarlayı Hititlerden satın almıştı.”³⁶³

“böylece İshak Gerar’da kaldı”³⁶⁴

Gerar: Filistin’in güneyinde Gaza’ya yakın bir kent ve bölge adı.³⁶⁵

“ Esav, kırk yaşında Hititli Beeri ’nin kızı Yudit ve Hititli Elon ’un kızı Basemat ’la evlendi.”³⁶⁶

*“Sonra İshak’a, bu Hititli kadınlar yüzünden canımdan bezdim dedi. Eğer Yakup ta bu ülkenin kızlarıyla, Hitit kızlarıyla evlenirse nasıl yaşarım?”*³⁶⁷

*“Esav’ın yani Edom’un öyküsü: Esav şu Kenanlı kızlarla evlendi: Hititli Elon’un kızı Ada; Hivli Sivon’un torunu, Ana’nın kızı Ohalivama;”*³⁶⁸

“Sonra Yakup oğullarına şu buyrukları verdi. Ben ölmek halkıma kavuşmak üzereyim. Beni Kenan Ülkesinde atalarımın yanına, Namre yakınlarında Hititli Efron’un tarlasındaki mağaraya, Makpela tarlasındaki mağaraya gömün. İbrahim o mağarayı mezar yapmak üzere Hititli Efron’dan tarlasıyla birlikte satın almıştı.

³⁶² Konutgan, Kırnan, Özbek, Yıldırım, 2016, 286.

³⁶³ Yaratılış, 25\7-10.

³⁶⁴ Yaratılış, 26\6.

³⁶⁵ Konutgan, Kırnan, Özbek, Yıldırım, 2016, 226.

³⁶⁶ Yaratılış, 26\34.

³⁶⁷ Yaratılış, 26\46.

³⁶⁸ Yaratılış, 36\1-2

İbrahim'le karısı Sara, İshak'la karısı Rebeka oraya gömüldüler. Lea'yı da ben oraya gömdüm. Tarla ile içindeki mağara Hititliler'den satın alındı."³⁶⁹

"Yakup'un oğulları, babalarının vermiş olduğu buyruğu tam tamına yerine getirdiler. Onu Kenan ülkesine götürüp Namre yakınlarında Makpela tarlasındaki mağaraya gömdüler. O mağarayı mezar yapmak üzere tarlayla birlikte Hititli Efron'dan İbrahim satın almıştı."³⁷⁰

Bu dönemde bahsi geçen kent isimlerinin hepsi Filistin civarında yer alıyordu. Ve daha önce de belirttiğimiz gibi Hz. İbrahim ortalama bir tarih vermek gerekirse M.Ö. 1800 yıllarında yaşamıştır. Bu dönemde henüz Hitit devleti kurulmamış ve dolayısıyla da bu bölgelere yayılmamıştır. Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve Hz. İshak ile Hz. Yakup peygamber de birbiri ardınca devam eden üç kuşak olmuştur. Hz. İbrahim'i I. Hattuşili ile Hamurabi arasında bir zaman diliminde yaşadığını belirtmiştik. I. Hattuşili döneminde Hititlerin inebildikleri en güney sınır Fırat Nehri'nin doğusu ile Halep yakınları olmuştu ki kendisinin ölümünden sonra o bölge ve hatta Hattuşa dışında hemen hemen hiçbir yerde Hitit varlığı kalmamış bütün yerler elden çıkmıştı. I. Murşili döneminde ise Halep ele geçirilmiş ve hatta çok daha güneye inilerek Babil şehrine başarılı bir yağma seferi düzenlenmişti. Fakat bu sefer sadece geçici olmuş Babil'de Hititlerin herhangi bir kalıcılıkları olmamıştır. Ve Halep şehri ise bahsi geçen topraklara biraz uzak kalmaktadır. I. Murşili döneminden sonra ise Hitit tarihinde kara bir leke olan Gasıp Krallar Dönemi başlamıştı ve Hititlerin herhangi bir yayılması olmamıştır.

Diğer önemli bir husus ise Hz. Yakup'un ben artık atalarım kavuşuyorum ifadesidir. İlginçtir ki bazı Hitit krallarının da vasiyetlerine ben artık tanrı olacağım gibi ifadeler kullanmışlardır. Birbirlerine benzer olan bu ifadeler Hititlerin Tevrat'a yansıyan başka bir noktası olabilir.

³⁶⁹Yaratılış, 49\29-32.

³⁷⁰Yaratılış, 50\12-13.

C. Hz. Musa ve Yeşu Dönemi Hititler ve Mısır'dan Çıkış

Mısır kaynaklarında “İsrail oğulları” hakkındaki ilk bilgiye firavun II. Ramses’in oğlu Merneptah döneminde rastlanmaktadır. M.Ö. 1208 ilkbaharında Şekeleş, Luka (Likyalılar) ve Turşa gibi Karadeniz bölgesinden gelen deniz halkaları Libya kabileleriyle birleşerek Mısır’a ortak bir saldırı düzenlerler. Kral Merneptah’ın generalleri 8000 kişinin öldüğü belirtilen çarpışmada galibiyet elde ederler. Bu zaferin anısına dikilen “İsrail Anıttaşı”nda Mısır’ın egemen olduğu bölge ve halklar arasında; Kenan, Askalon ve Gezer’in yanı sıra ilk kez “İsrail” diye bir kabilenin adı geçer.³⁷¹ Dolayısıyla İsrail oğullarıyla ilgili dönemsel bilgilere Kutsal metinler dışında da somut olarak rastlamak mümkündür.

Mısır’dan çıkış konusu üzerine genel olarak iki tarih üzerinde durulmaktadır. Bu tarihler M.Ö. 1447 ile M.Ö. 1270 tarihleridir. Genel kanı ise Hz. Musa’nın M.Ö. 13. yy ’da yaşadığıdır. Ve çıkışın Ramses kentinde başlaması da 1270 tarihini daha kabul gösterir. Firavun Merneptah’a ait bir dikili taş üzerinde Kenan’nın kuzeyinde Mısırlı askerlerin İsrail adında bir halkla karşılaştığı hikayesi³⁷² de bu olayın tarihi açısından bilgi verir.

*“ Bu yüzden onları Mısırlılar’ın elinden kurtarmak için geldim. O ülkeden çıkarıp geniş ve verimli topraklara, süt ve bal akan ülkeye, Kenan, Hitit, Amor, Periz, Hiv, ve Yevus topraklarına götüreceğim. ”*³⁷³

*“ Söz verdim, sizi Mısır’da çektiğiniz sıkıntılardan kurtaracağım; Kenan, Hitit, Amor, Periz, Hiv ve Yevus topraklarına, süt ve bal akan ülkeye götüreceğim. ”*³⁷⁴

*“Rab sizi Kenan, Hitit, Amor, Hiv ve Yevus topraklarına, atalarınıza vereceğine ant içtiği süt ve bal akan ülkeye götürdüğü zaman bu ay şu törelere uyacaksınız. ”*³⁷⁵

³⁷¹ Hornung, 2004, 120.

³⁷² Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, 2016, 466.

³⁷³ Çıkış, 3/8.

³⁷⁴ Çıkış, 3/ 17.

Vadedişmiş topraklar konusu ise Kur'an'da; *Ey halkım haydi Allah'ın size yazdığı mukaddes yere girin ve arkanıza dönmeyin ki sonra kaybedip berbat olursunuz.*(Maide , 21.) *Ey Musa orada hepsi zorba olan bir toplum var, biz girmeyiz eğer çıkarlarsa bizde gireriz dediler. (Maide, 22.) “Meleğim önünüzden gidecek, sizi Amor, Hitit, Periz, Kenan, Hiv ve Yevus topraklarına götüreceğim, onları yok edeceğim. Dehşetimi önünüzden gönderecek, karşılaşacağınız bütün halkları şaşkına çevireceğim. Düşmanlarınız önünüzden kaçacak. Hivlileri, Kenanlıları, Hititlileri önünüzden kovmaları için önünüz sıra eşekarısı göndereceğim.”*³⁷⁶ Kur'an'ı Kerim ile de örtüşen bu bilgiler araştırmacıların içini biraz daha rahat ettirmektedir. Eşekarısı terimi anlatılmak istenen yüksek ihtimalle kıtlık veya salgın hastalık gibi toplumun genelini etkileyen bir olay olmalıdır. Nitekim 13. yy'da olduğu öngörülen Mısır'dan çıkış olayı her ne kadar direkt olarak devletlerden kalan kitabelerde yer bulmasa da bu konu ile ilgili ipuçları bulunuyor. *“(Siz) tanrılar, efendilerim Hatti üzerinde salgınlar oldu. Hatti ülkesi salgın yüzünden baskı altında tutuldu. O, çok sıkıştırıldı. Yirmi yıldan beri Hatti Ülkesi çok (sayıda kayıplarla) ölüme sürüklendiğinden aklıma Tuthaliya'nın oğlu genç Tuthaliya konusu geldi.”*³⁷⁷ II. Murşili döneminde yazılmış olan bu tablet 13. yy'ın başlarına denk gelmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla uzun bir süre devam eden kıtlık halk arasında ve dahi sarayda kırgınlığa neden olmuştur. Toplumda yarattığı tahribat nedeniyle “eşekarısı” tabirini açıklıyor olabilir. Nitekim 13. yy'da Suriye ve Filistin topraklarının Hitit egemenliğinde olduğunu daha önce belirtmiştik.

Antik Mısır tarihinin belki de en önemli firavunu olan II. Ramses, Mısır tarihinin Yeni Krallık hanedanlığı döneminde uzun yıllar tahtta kalarak Eski Mısır tarihine damgasını vurmuştur.³⁷⁸ Böylece Mısırlılar İsraililer'in başına onları ağır işlere koşacak angaryacılar atadılar. İsraililer Firavun için Pitom ve Ramses adında ambarlı kentler yaptılar. Ama Mısırlılar baskı yaptıkça İsraililer daha da çoğalarak bölgeye yayıldılar. Her türlü tarla işi harç ve kerpiç yapımı gibi ağır işlerle yaşamı

³⁷⁵ Çıkış, 13/5.

³⁷⁶ Çıkış, 23/23-27-28.

³⁷⁷ Alp, 2011, 128.

³⁷⁸ Seslenir, 2011, 6.

onlara zehir ettiler. Bütün işlerde onları amansızca kullandılar.³⁷⁹ Yaratılış 47/11 de yani Hz. Yusuf döneminde Ramses ismi geçmesine karşın bu ismin Tevrat'a sonradan dahil olduğu düşünülmektedir. Yusuf babasıyla kardeşlerini Mısır'a yerleştirdi; firavunun buyruğu uyarınca onlara ülkenin en iyi yerinde, Ramses bölgesinde mülk verdi.³⁸⁰ Her iki Mısır'dan çıkış tarihlerine göre de bu dönemde Ramses isminin bu dönemde kullanılması oldukça yanlış bir durumdur. Çünkü Ramses kenti ismini 19. ve 20. Mısır hanedanlıklarının 11. Firavunu II. Ramses'ten (1279-1213) alır. Muhtemelen bu isim Tevrat'a sonradan dahil olmuştur. Fakat Çıkış kitabında Ramses kentinin yapımı, tarihi bir kronoloji oluşturabilmek adına önem arz etmektedir. Bu durumda ikinci Mısır'dan çıkış teorisi (1270) tarihi kronoloji açısından daha akla yatkın gelmektedir.

Tarihsel verilere göre, M.Ö. 13. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Hz. Musa'nın doğduğu dönemde iktidarda olan Mısır Firavunu, ülkedeki İbranilerin sayılarının artmasını tehlike olarak görmüş ve onların herhangi bir savaş esnasında düşmanla işbirliği yaparak ülkesinin denetimini ele geçirecekleri kaygısına kapılmıştır. Bunun için de İsrail erkeklerinin sayısını azaltmaya karar vermiş ve bu amaçla ebelere, İbrani kadınların dünyaya getirdiği erkek çocukları öldürmelerini emretmiştir.³⁸¹ Yahudi Kutsal Kitabındaki anlatımlara göre Musa'nın annesi bu ebelerin haberi olmaksızın bebeğini dünyaya getirmiş ve üç ay boyunca bir erkek bebek doğurduğunu gizlemiştir. Fakat bu bebeği daha fazla gizleyemeyeceğini anlayınca, bebeğinin hayatını kurtarabileceği düşüncesiyle, onu bir sepete koyarak, Nil Irmağına bırakmıştır. Firavun'un kızı, sepet içerisinde ırmağa bırakılmış olan bebeği görmüş ve bir İbrani çocuğu olduğunu anlamasına rağmen, onu saraya alarak bir Mısırlı gibi yetiştirmiştir. Böylece gelecekte Firavun'un en büyük düşmanı olacak bu bebek, onun sarayında ve himayesinde büyümüştür.³⁸²

Musa kırk yaşına gelinceye dek sarayda yaşar. Bir gün bir Mısırlının kendi halkından olan birini dövdüğünü görür. Etrafta kimseyi görmeyen Musa Mısırlı'yı

³⁷⁹ Çıkış, 1/11-14.

³⁸⁰ Yaratılış, 47/11.

³⁸¹ Çıkış, 12/37.

³⁸² Çıkış, 2. bap

öldürür ve cesedini kuma gömer. Ertesi gün iki soydaşını kavga ederlerken görür ve onları ayırmaya çalışır. İçlerinden biri, Musa'nın önceki gün bir Mısırlı'yı öldürdüğünü zaten bilmektedir. Bunu Firavun'un da bilebileceğini anlayan Musa, Mısır'ı terk etmenin akıllıca olacağını düşünür. Bugünkü Akabe Körfezi'nde bulunan ve Kızıldeniz'in doğudaki kolunun karşılıklı iki kıyısını kaplayan Midyan'a kaçar.³⁸³

II. Ramses ile Hz. Musa arasında geçen mücadele hem genel tarihin hem de dinler tarihinin en tartışmalı konusu olagelmıştır. Bu konuların başında da Hz. Musa ve İsrailoğulları kavmini kovalarken Kızıldeniz'de boğulan firavunun II. Ramses olup olmadığı konusu gelmektedir. Müslüman dünyasında Kur'an-ı Kerim ve Tevrat'ta söz edilen firavunun II. Ramses olduğuna dair yaygın bir kanı vardır. Bu görüşün sahipleri, kanaatlerine El-A'râf, Tâhâ, El-Kasas surelerinin ayetlerini delil olarak göstermektedirler. Hatta bu fikrin savunucuları, Nil kıyılarında bir tepelikte secdeye durmuş halde bulunan ve bugün British Museum'da sergilenen mumyanın, İİ. Ramses'e ait olduğunu; II. Ramses'in Kızıldeniz mucizesini gördükten sonra ölmeden kısa bir süre önce secde ederek imana geldiğini ve Allah'ın, 'ibreti âlem olsun' diye Ramses'in cesedinin secde halinde duran mumyasını koruduğunu ileri sürmekte ve buna delil olarak da Yunus Suresi'ni göstermektedirler.³⁸⁴

“ Musa, İsraili kardeşleriniz savaşa giderken siz burada mı kalacaksınız? diye karşılık verdi. Rab'in kendilerine vereceği ülkeye giden İsraililer'in neden cesaretini kırıyorsunuz? Ülkeyi araştırınlar diye Kadeş-Bernea'dan gönderdiğim babalarınız da aynı şeyi yaptılar. Eşkol vadisine kadar gidip ülkeyi gördükten sonra, rab'bin kendilerine vereceği ülkeye gitmemeleri için İsraililer'in gözünü korkuttular. O gün Rab öfkelenerek şöyle ant içti: Madem bütün yükleriyle ardımca yürümediler, Mısır'dan çıkanlardan yirmi ve daha yukarı yaştakilerin hiçbiri İbrahime, İshak'a ve Yakup'a ant içerek söz verdiğim ülkeyi görmeyecek. İsraililer'e öfkelenen Rab, gözünde kötülük yapan o kuşak büsbütün yok oluncaya dek kırk yıl onları çölde dolaştırdı.”³⁸⁵ Bu bilgi Kur'an'ı Kerim'de de teyit edilmiştir. Allah buyurdu ki artık orası onlara kırk yıl yasaklandı. Oldukları yerde serser serser

³⁸³ Lawrence, 2008, 33.

³⁸⁴ Seslenir, 2011, 9-10.

³⁸⁵ Sayım, 32/6-13.

dönüp duracaklardır.(Maide, 26) Peygamberlerin yaşları Tevrat'ta genel olarak yüz ile iki yüz yıl arasında verilmiştir. Normalden daha uzun yaşamış olarak gösterilmesi tarihi bir kronoloji oluşturma bağlamında zorluk yaşatmıştır. Fakat buradan da anlaşılıyor ki bu dönemde bir insanın ortalama ömrü 60 yıl civarında veya daha azıdır. Günümüz insan ömrünün 1/3'ü civarındadır.³⁸⁶ Bahsi geçen Eşkol vadisi ise Hevron'un kuzeyinde bulunuyordu.³⁸⁷

Musa'nın ardından İsrailoğulları'na Efrayim aşiretinden Yeşu liderlik etmiştir.³⁸⁸ Yeşu, İsrailoğulları'na vaat edildiği düşünülen ve Tevrat'ta geçen topraklara yönelerek Ölü Deniz'in kuzeybatısındaki alanları ele geçirmiştir.³⁸⁹ Yeşu'nun önderliğinde İsrailoğulları, gerçekleştirdikleri fetihlerle, güneyde günümüzde Negev ve Gazze dolaylarına, kuzeyde ise Lübnan sınırlarına kadar olan bölgenin büyük bir bölümünü elde etmişlerdir.³⁹⁰ Fakat bölgede yaşayan bazı kabileler üzerinde hâkimiyet kuramadıklarından dolayı onlarla iç içe yaşamak mecburiyetinde kalmışlardır.³⁹¹

*“ Rab, kulu Musa'nın ölümünden sonra onun yardımcısı Nun oğlu Yeşu'ya şöyle seslendi: Kulum Musa öldü. Şimdi kalk, bütün halkla birlikte Şeria ırmağını geç. Size, İsrail halkına vereceğim ülkeye girin. Musa'ya söylediğim gibi, ayak basacağınız her yeri size veriyorum. Sınırlarınız çölden Lübnan'a büyük Fırat ırmağından bütün Hitit ülkesi dâhil batıdaki Akdeniz'e kadar uzanacak.”*³⁹² Kral Yeşu döneminde İsrailoğulları genel olarak vadeliden toprakların büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Ve bu dönemde Şeria ırmağının batısına geçmişlerdir. Ve yukarıda bahsi geçen ulusların da Şeria Irmağı'nın batısında bulunduğu bilgisi verilmiştir. *“Şeria Irmağı'nın ötesinde, dağlık bölgede, Şefela'da ve Lübnan'a kadar uzanan Akdeniz kıyısındaki bütün krallar Hitit, Amor, Kenan, Periz, Hiv ve Yevus kralları olup bitenleri duyunca, Yeşu'ya ve İsrail halkına karşı hep birlikte savaşmak*

³⁸⁶ Ünal, 2018, 349.

³⁸⁷ Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, 2016, 183.

³⁸⁸ Johnson, 2000, 45.

³⁸⁹ Bkz. Yeşu, 5/13-15, 6/1-20; Yeşu, 8. bap

³⁹⁰ Yeşu, 12.

³⁹¹ Yeşu, 15/63.

³⁹² Yeşu, 1/1-4.

*için bir araya geldiler.*³⁹³ Hitit siyasi tarihine baktığımızda Filistin bölgesine Şuppiluliuma döneminde seferler düzenlenmiş ve IV. Tuthaldiya dönemine değin bu topraklarda Hitit egemenliği olmuştur. Musa'nın ardından İsrailoğulları'na Efrayim aşiretinden Yeşu liderlik etmiştir.³⁹⁴ Yeşu, İsrailoğulları'na vaat edildiği düşünülen ve Tevrat'ta geçen topraklara yönelerek Ölü Deniz'in kuzeybatısındaki alanları ele geçirmiştir.³⁹⁵ Yeşu'nun önderliğinde İsrailoğulları, gerçekleştirdikleri fetihlerle, güneyde günümüzde Negev ve Gazze dolaylarına, kuzeyde ise Lübnan sınırlarına kadar olan bölgenin büyük bir bölümünü elde etmişlerdir.³⁹⁶ Fakat bölgede yaşayan bazı kabileler üzerinde hâkimiyet kuramadıklarından dolayı onlarla iç içe yaşamak mecburiyetinde kalmışlardır.³⁹⁷

Yeşu, İsrail oğullarını vaat edilen topraklara götüren hakimdir. Tevrat'ın bu bölümünde bahsi geçen topraklarda Mısır egemenliğine rastlanmaması dikkate şayandır. Genel kanya göre bu toprakların ele geçirilmesi 15. Yy'da gerçekleşmiş bir olaydır.³⁹⁸ Fakat bu dönemde arkeolojik veriler III. Tutmohsis döneminde, Kenan topraklarının Mısır'a ait olduğunu bitirmektedir. Hitit siyasi tarihine bakıldığı zaman, Suriye topraklarındaki Hitit egemenliği, yerel halkın taraf değiştirmesi, Mısır'ın bu toprakları ele geçirmek için çabaları ve son olarak ta Deniz Kavimleri saldırısı dışında tehdit edilmemiştir. Nitekim Deniz Kavimleri saldırısı ile de son bulmuştur.

İsrailoğulları'nda liderlik anlayışı döneme özgü olmuştur. İsrailoğulları'nda bir düşman tehdidi karşısında tüm halkı birleştiren, tehlikenin ortadan kalkmasıyla birlikte liderlik görevi de sona eren bu liderlik tipine "hâkim" adı verilmektedir.³⁹⁹ Hatta Tevrat'ta Kenan topraklarının ele geçirildiği dönem ile İsrail Krallığı'nın kurulduğu tarih arasında kalan düzensiz dönemin olaylarını yansıtan, "Hâkimler" olarak adlandırılan halk önderlerinden oluşan kahramanların yaptıklarını anlatan, aynı isimle bir bölüm bulunmaktadır.⁴⁰⁰ Bu dönemde genel olarak Hititler diğer yedi

³⁹³ Yeşu, 9/1-2.

³⁹⁴ Johnson, 2000, 45.

³⁹⁵ Bkz. Yeşu, 5/13-15, 6/1-20; Yeşu, 8. bap

³⁹⁶ Yeşu, Bap 12.

³⁹⁷ Yeşu, 15/63.

³⁹⁸ Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, 2016, 845.

³⁹⁹ Akkaya, 2013, 7.

⁴⁰⁰ Hakimler, Giriş

büyük ulus ile birlikte anılmakta ve toprakları İsrail oğullarının eline geçtiğinden söz edilir. Nitekim İsrail oğullarının Filistin topraklarına sahip olması 13. yy'ın son çeyreğine denk gelmektedir.⁴⁰¹

C.1. Hitit Yasalarının Tevrat Kanunları ile Benzerlikleri

Hititler M.Ö. yaklaşık 1650-1200 yılları arasında Anadolu'da yaşamış büyük bir devlettir. Devletin sona erme tarihi 1200'lü yıllar olsa bile uzunca bir süre güçlü bir devlet olarak hüküm sürmeleri neticesinde Anadolu'daki etkileri bir süre daha devam etmiştir. Hitit kanunlarının ilk olarak hangi kral tarafından yazdırıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Hititler kanunları yaparken, bir düzene sokmanın beraberinde getirdiği tutuculuktan kaçınılmış ve değişen ihtiyaçlara göre yenilenmiştir.⁴⁰²

Toplamda 200 maddeden oluşan Hitit kanunlarının ilk 100 maddesi “eğer bir adam” ile başlar ve cürümler ile alakalı olup diğer 100 maddesi ise “eğer bir bağ” ile başlar, tarım ve hayvancılığa yöneliktir.⁴⁰³ Hitit kanunları, gerek kanunların yazılı olduğu tabletlerde kullanılan yazı karakterleri ile yazım ve dilbilgisi kurallarındaki yeniliklerden, gerekse pek çok kanun hükmünde rastlanan “eskiden” ve “şimdi” kelimeleri ile belirtilmiş reformlara göre, dört aşamadan geçmiş olup: 1-İlk önce geleneksel düzenlemeler toplanmış, 2-Sonra işkence cezaları yerine tazminat olarak hayvan kurbanları konulmuş, 3-Ardından ölüm cezaları kısıtlanmış ve maddi cezalar arttırılmış, 4-Sonunda para cezalarının miktarında indirimlere gidilmiş ve bu aşamalar, I. Murşili döneminden IV. Tuthaliya dönemleri arasındaki zaman zarfında gerçekleştirilmiştir.⁴⁰⁴

Tevrat yasaları kısasa kısas uygulamaları ve diğer bazı maddeler açısından Mezopotamya yasalarına benzemekle birlikte şekil ve suçun tasarlanıp maddeleştirilmesi noktalarında Hitit yasalarıyla örtüşmektedir. Bu bağlamda Çıkış,

⁴⁰¹Kocabaş, 1987, 9.

⁴⁰²Orhun, 2010, 36.

⁴⁰³Ünal, 2005, 113.

⁴⁰⁴Orhun, a. g. m. 37.

Levilliler ve Tesniye bölümlerine serpiştirilmiş olan bu Tevrat yasalarını ana başlıklar altında toplayıp benzerlikleri ortaya koyabiliriz.⁴⁰⁵

C.1.1. Çocuk Düşürme

Hitit kanunlarının 17. maddesi çocuk düşürme olayı ile alakadar olup şu şekilde maddeleştirilmiştir: “ *Eğer herhangi biri hür bir kadının rahmine her ne şekilde zarar verip doğmamış bebeğin düşmesine sebep olursa ...* ”⁴⁰⁶ Maddenin devamında ceza hamilelik süresine göre değişkenlik gösterirken devamında gelen madde ise olaya karışan hamile kadının köle olmasına yöneliktir.

Aynı olay Tevrat'ta şu şekilde maddeleştirilmiştir: “ *İki kişi kavga ederken gebe bir kadına çarpar, kadın erken doğum yapar ama başka bir zarar görmezse, saldırgan, kadının kocasının istediği ve yargıçların onayladığı miktarda para cezasına çarptırılacaktır.* ”⁴⁰⁷ Erken doğum dışında başka bir zarar ortaya çıkarsa ve özellikle kadın da bu zarar sebebiyle ölürse kısasa kısas uygulanmakta⁴⁰⁸ ve devamında yasa bu şekilde devam eder: “ *Ama başka bir zarar varsa, cana karşılık can, göze karşılık göz, dişe karşılık diş, ele karşılık el, ayağa karşılık ayak, yanığa karşılık yanık, yaraya karşılık yara, bereye karşılık bere ödenecektir.* ”⁴⁰⁹

C.1.2. Adam Yaralama

Hitit kanunlarının 8. maddesi erkek ya da kadın kölenin biri tarafından dışının kırılması ya da kör edilmesi ile alakadar olup şu ifadelerle maddeleştirilmiştir: “ *Eğer bir adam erkek kölesini ya da cariyesini kör ederse ya da (dişini) kırarsa on segel gümüş verir. (Böylece yaptığı kötülüğü) evinden kaldırır.* ”⁴¹⁰ Daha önce de belirttiğimiz gibi Hititlerde Tanrının hoşnutluğunu kazanmak önemli bir işti ve burada yaptığı kötülüğü evinden kaldırır ifadesi ile de tanrının öfkesini üzerinden uzaklaştırmaktır. Bu durum Tevrat'ta şu ifadelerle belirtilmektedir: “ *Eğer bir adam erkek ya da kadın kölesinin gözüne vurarak kör ederse, gözüne karşılık onu özgür*

⁴⁰⁵ Karauğuz, 2018a, 61.

⁴⁰⁶ Karauğuz, a. g. e. 72.

⁴⁰⁷ Çıkış, 21/22.

⁴⁰⁸ Savaş, 2011, 251.

⁴⁰⁹ Çıkış, 21/23-25.

⁴¹⁰ Karauğuz, 2018a, 71.

birakacaktır. Eğer erkek ya da kadın kölesinin dişini kırarsa, dişine karşılık onu özgür bırakacaktır."⁴¹¹ Tevrat'ta ise RAB, sürekli olarak Hitit inancına benzer bir şekilde, ahiret inancı olmasına rağmen bu dünyada cezayı veren ve cezayı sadece şahsa değil de ailesine ve kendisinden sonra gelecek nesline bile çektirecek şekilde tasvir edilir.

C.1.3. Hırsızlık

Hitit kanununun 57. ve 59. maddesi sığır ve koyun çalınması ile alakadar olup şu şekilde ifade edilmiştir: *"Eğer herhangi biri bir besili boğa çalarsa, ... önceden otuz öküz verirlerdi. Şimdi 5'I iki yaşında, 5'I bir yaşında, 5'I süttten kesilmiş 15 öküz verir. Evine salıverilir. Eğer herhangi biri bir koç çalarsa, eskiden otuz koyun verirlerdi. Şimdi, 5'i anaç, 5'i koç, 5'i iki yaşında 15 koyun verilir. Evine salıverilir."*⁴¹² Tevrat'ta ise şu şekilde ifade edilmiştir: *"Eğer bir adam öküz ya da davar çalıp boğazlar ya da satarsa, bir öküze karşılık beş öküz, bir koyuna karşılık dört koyun ödeyecektir."*⁴¹³ Şeklinde ifade edilmiştir. Görüldüğü üzere yasaların maddeleştirilmesi birbirinden kopya edilmişçesine benzerlik göstermektedir.

C.1.4. Hayvanların Başkasının Tarlasına Girmesi

Hitit yasasının 79. maddesi ise hayvanların başkalarının tarlasına girmesi ile alakalı olup şu şekilde ifade edilmiştir: *"Eğer öküzler, ekili bir tarlaya girerse, tarlanın sahibi onları tarlasında bulursa, bir ay boyunduruğa koşabilir."*⁴¹⁴ Suç ve cezası sabit olarak maddeleştirilmiştir. Bu durum Tevrat'ta ise şu şekilde ifade edilmiştir: *"Tarlada ya da bağda hayvanlarını otlatan bir adam, hayvanlarının başkasının tarlasında otlamasına izin verirse, zararı kendi tarlası ya da bağının en iyi ürünleriyle ödeyecektir."*⁴¹⁵ Burada da dikkati çeken husus Hitit Kanunları ile Tevrat yasalarındaki kalıpların benzeşmesidir.

⁴¹¹ Çıkış, 21/26-27.

⁴¹² Karauğuz, 2018a, 79.

⁴¹³ Çıkış, 22/1.

⁴¹⁴ Karauğuz, 2018a, 82.

⁴¹⁵ Çıkış, 22/5.

C.1.5. Kundaklama

Hitit kanunlarının 106. maddesi de başkasının tarlasının ateşe verilmesi ile alakalı olup şu şekilde ifade edilmiştir: *“Eğer herhangi biri onun tarlasına ateş taşır ve tarlasını yakarsa ve ekili alana ateşi bırakıp yayar ve tarla yanarsa her kim yakmışsa tarlanın yanmış bölümünü yakan alır. Ateşin ulaşmadığı tarlanın iyi kısmını tarlanın sahibine verir. Tarlanın ekinini o biçer.”*⁴¹⁶ Hitit yasası, tazminat olarak yanan tarlayı yakana, buna karşılık daha iyi bir tarlayı da tarlası yanana, yakan tarafından ödettirmektedir.⁴¹⁷ Tevrat'ta ise bu konu ile alakalı yasa şu şekilde ifade edilir: *“Birinin yaktığı ateş dikenlere sıçrar, ekin demetleri, tarladaki ekin ya da tarla yanarsa yangın çıkaran kişi zararı ödeyecektir.”*⁴¹⁸ Tevrat'ta suçun cezası daha genel ifade ile açıklansa da kurgu cümle kalıbı açısından Hitit kanunlarına olan benzerlik dikkatimizi çekmektedir.

C.1.6. Hayvanlarla Cinsel İlişkiler

Hitit kanunlarının 187,188, 199. ve 200. maddeleri hayvanlarla ilişki ile ilgili olup şu şekilde ifade edilmiştir. *“Eğer bir adam sığır ile günah işlerse, lanet edilecek bir durumdur, ölsün. Onu kralın kapısına götürürler. Kral öldürür, yaşatır. Kralın huzuruna çıkmasın. Eğer bir adam koyunla günah işlerse, lanet edilecek bir durumdur, ölsün. Onu kralın kapısına götürürler. Kral öldürür, yaşatır. Kralın huzuruna çıkmasın. Eğer herhangi biri domuz ya da köpekle günah işlerse, ölsün. Sarayın kapısına onları götürsün. Kral ya öldürür ya da yaşatır. Kralın huzuruna çıkmasın. Eğer bir öküz adamın üzerine atlarsa, öküz ölsün ama adam ölmesin. Bir koyun adamın yerine alınıp boğazlansın. Eğer bir domuz adamın üzerine atlarsa suç değildir. Eğer bir adam at ya da katırla günah işlerse, suç değildir ama o kralın karşısına çıkmasın. Rahip olamasın.”*⁴¹⁹

⁴¹⁶ Karauğuz, 2018a, 88-89.

⁴¹⁷ Karauğuz, 2017, 226.

⁴¹⁸ Çıkış, 22/6.

⁴¹⁹ Karauğuz, 2018a, 98-100.

Hayvanlarla cinsel münasebeti içeren bu maddelerde Hititçe bir kelime olan “hurkil” sözcüğü geçer ve bu sözcüğün Tevrat’taki karşılığı “rezalet” kelimesidir.⁴²⁰ Bu da Hitit kanunları ve Tevrat yasaları arasındaki benzerliğe bir başka örnektir. Bu günahı işleyenler saray kapısına götürülür ve kralın huzuruna çıkarılmadan kendileri hakkında açık olarak yazılmış olan hüküm gereğince cezalandırılırlardı. 200. maddede ise katır veya atla girilen ilişkinin “hurkil” kabul edilmediği, dolayısıyla ölüm cezasını gerektirecek bir suç olmadığı anlaşılmakta ise de bu kişilerin kralın önüne çıkmaması ve din adamı olamaması yapılan eylemin yine de kötü ve kirletici bir eylem olduğunu göstermektedir.⁴²¹ Yukarıda belirttiğimiz gibi Hititlerde domuz ve köpek kirli hayvanlar olarak kabul edilir ve dahi bunların tapınak bahçelerine girmeleri durumunda, tapınak görevlileri cezalandırılırlardı. Hitit kanunlarının son maddesinde: *Eğer bir domuz adamın üzerine atlarsa suç değildir.* Maddesi bu konuda kafa karıştıra bilmektedir. Fakat *“Domuz çatal turnaklıdır ama geviş getirmez. Sizin için kirli sayılır.”*⁴²² İfadesi bu konuda bizde bir fikrin oluşması açısından yardım edebilir. Hitit kanunlarında adamın üzerine atlayan bir boğa olursa hemen kesilir ve hatta adam da diyet olarak bir koyun kurban etmeliydi. Ama bu durum domuz için geçerli değildi. Çünkü temiz hayvan olan boğadaki bu durum normal karşılanmaz, diyet ile de temizlenmesi gerekti. Çünkü temiz olan boğadan beklenen bir durum değildi ve hayvan suç işlemiş sayılırdı. Domuz ise zaten kendisinden beklenen bir şeyi yapmış olduğu için suç sayılmazdı. Çünkü temiz bir hayvan değildi.

Tevrat’ta ise bu konu ile alakalı bilgiler şu şekilde verilmiştir: *“Hayvanlarla cinsel ilişki kuran herkes öldürülecektir.”*⁴²³ *“Bir hayvanla cinsel ilişki kurmayacaksın. Kendini kirletmiş olursun. Kadınlar cinsel ilişki kurmak amacıyla bir hayvana yaklaşmayacak. Sapıklıktır bu.”*⁴²⁴ *“Bir hayvanla cinsel ilişki kuran adam kesinlikle öldürülecek, hayvansa kesilecektir. Bir kadın cinsel ilişki kurmak amacıyla bir hayvana yaklaşırsa, kadını da hayvanı da kesinlikle öldüreceksiniz. Ölümü hak*

⁴²⁰ Karauğuz, 2017, 227.

⁴²¹ Savaş, 2011, 259.

⁴²² Yasanın tekrarı, 14/8.

⁴²³ Çıkış, 22/19.

⁴²⁴ Levililer, 18/23.

etmişlerdir.”⁴²⁵ “Herhangi bir hayvanla cinsel ilişki kurana lanet olsun.”⁴²⁶ Hem kanunların maddeleştirilmesi ve hem de madde kurgusu bakımından benzerlik göstermesinin yanı sıra suçun cezasının da tartışmasız ölüm olması her iki taraf açısından etkileşmenin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

C.1.7 Yakın Akrabalarla Cinsel İlişkiler

Hitit kanununun 189. maddesi yakın akrabalar arası ensest ilişkileri konu edinmiş ve şu şekilde ifade edilmiştir: “Eğer bir adam bizzat kendi öz annesi ile günah işlerse, lanet edilecek bir durumdur. Eğer bir adam kızıyla günah işlerse, lanet edilecek bir durumdur. Eğer bir adam oğluyula günah işlerse, lanet edilecek bir durumdur.”⁴²⁷

Bu durumun Tevrat yasalarındaki karşılığı ise şu şekilde ifade edilmiştir:

“Babasının karısı ile yatana lanet olsun. Çünkü o babasının evlilik yatağına leke
⁴²⁵
⁴²⁶ 428 sürmü Annesinden ya da babasından olan kız kardeşiyle yatana lanet olsun!
⁴²⁹ Kadınla yatar gibi erkekle yatma. Bu iğrençtir.”⁴³⁰ Amcasının karısıyla cinsel ilişki kuran adam, amcasının namusuna leke sürmüş olur. İkisi de günahlarının cezasını çekecek ve çocuk sahibi olmadan öleceklerdir. Kardeşinin karısıyla evlenen adam rezillik etmiş olur. Kardeşinin namusunu lekelemiştir. Çocuk sahibi olmayacaklardır.”⁴³¹

C.1.8. Büyü Yapmak

Hitit kanunları ve Tevrat yasalarının benzerlik gösterdiği bir diğer konu ise büyü yapmadır. Hitit kanunlarının 111 ve 170’inci maddeleri bu konu ile alakadar olup şu şekilde ifade edilmiştir: “Eğer herhangi biri, kilden (büyücülükte kullanılan) bir figürü ele geçirirse, bu büyüdür. Kişinin yargılanması kralın mahkemesini

⁴²⁵ Levilliler, 20/15-16.

⁴²⁶ Yasanın Tekrarı, 27/21.

⁴²⁷ Karauğuz, 2018a, 98.

⁴²⁸ Yasanın Tekrarı, 27/20.

⁴²⁹ Yasanın Tekrarı, 27/22.

⁴³⁰ Levilliler, 18/22.

⁴³¹ Levilliler, 20/21.

ilgilendiren bir konudur. Eğer hür bir adam, yılanı öldürürken başka birinin adını söylerse, bu büyüdür. 1 MA,NA gümüş versin. Eğer köle ise ölsün.”⁴³² Büyücülerin bizzat kral mahkemesinde yargılanması büyüculüğün ne kadar ağır bir suç olduğunu göstermektedir.⁴³³ Bu durum Tevrat’ta çok daha kesin bir ifade ile şu şekilde geçmektedir: “Büyücü kadını yaşatmayacaksınız.”⁴³⁴

C.1.9. Şahitlik yapma

Hitit kanunlarının 22, maddesi bu konu ile alakadar olup şu şekilde ifade edilmiştir: “Eğer erkek bir köle. Kaçar ve onu herhangi biri geri getirir ve yakın bir yerde yakalanmışsa, kölenin beyi yakalayana ayakkabısını verir. Eğer nehrin bu yakasında yakalanmışsa kölenin beyi, yakalayana 2 şekel gümüş, nehrin öte tarafında yakalanmışsa 3 şekel gümüş verir.”⁴³⁵ Güngör Karauğuz: “Eğer muhafız askeri bir adak yerine getirirse mızrağı yan kapıdan aşağı götürür. Kapıcı onun bir hatasını yakalarsa çarığını onun için çıkarır (yani bu olayın doruluğuna şahitlik eder).”⁴³⁶ Askeri talimatnameye dayanarak çarığını çıkarmak tabirini şahitlik yapmak olarak değerlendirmiştir. Nitekim bu olay Tevrat’ta: “Eskiden İsrail’de akrabalık görevinin yerine getirildiği ve mülk alım satımının onaylandığını göstermek için taraflardan biri çarığını çıkarıp ötekine verirdi. Alışverişi yasallaştırmanın yolu buydu.”⁴³⁷ Her iki toplum arasında da böyle bir benzerliğin olması Tevrat’ın sonradan yazıya geçirildiği göz önüne alındığında, Tevrat yazarlarının Hitit toplumunu ne kadar iyi bildiklerini göstermektedir.

C.1.10. İnanç ve Yöntem Benzerliği

Tevrat’ta bazı sunu yöntem ve anlamları ile Hitit sunu yöntemleri ve anlamları arasında da benzerlikler mevcuttur. Hitit yasalarında suçun ferdi olmayıp gelecek nesli ve tüm soyu etkilemesidir. Bununla ilgili Hitit yasalarında şu ifade geçmektedir: “Ne zaman o ölüm cezasına çarptırılırsa, tek başına ölmez; soyu da

⁴³² Karauğuz, 2018a, 89 ve 95.

⁴³³ Savaş, 2011, 261.

⁴³⁴ Çıkış, 22/18.

⁴³⁵ Karauğuz,2018a, 73.

⁴³⁶ Karauğuz, 2019b, 27.

⁴³⁷ Rut, 4/7.

ona katılır. Suçu işleyen soyu ile birlikte mahvolacaktır. Eğer suçlu iseniz karılarınız çocuklarınızla birlikte mahvolacaktır.”⁴³⁸ Tevrat’ta ise “babasının işlediği suçun hesabını çocuklarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan sorarım”⁴³⁹ ifadesi neredeyse Hitit yasalarıyla bire bir aynıdır. Dikkate şayan diğer bir husus ise hem Hitit inancında hem de Tevrat’ta çok açık bir şekilde ifade edilir ki tanrı karşısında suçlu olanlar ölümden sonra yaşam inancının hâkim olmasına rağmen suçlarının cezalarını bu dünyada çekmektedirler. “Eğer kuzu alacak gücü yoksa suçuna karşılık biri günah sunusu, öbürü yakmalık sunu olmak üzere RAB’be iki kumru ya da iki güvercin sunmalı. Bunları kâhine getirmeli. Kâhin önce günah sunusu sunacak. Kuşun boynunu kırmalı, ama başını koparmamalı. Sunağın kanından birazını sunağın yan yüzüne serpmeli. Arta kalan kan sunağın dibine akıtılmalı.”⁴⁴⁰ Hititlerde de genel olarak yeraltı tanrılarına olmak üzere kuşların kurban edildiği bilinmektedir. Kader tanrılarını yatıştırmak, onlardan temizlik ve sağlık istemek için genellikle kuş kurbanları yapılır. “Ve yatıştırma ve temizlik için tüm çukurlara kuşları libasyon yapar. ;O, dokuz çukuru kana bular. Sonra dokuz çukur için dokuz kuş ve bir kuzu vardır.”⁴⁴¹ Hem bizzati kuşların kurban olarak sunulması hem sayının belirtilmesi ve hem de kurban ritüelinin kutsal mekânlarda yapılması Tevrat ve Hititler arasındaki bir başka benzerliktir. Telepinu Fermanı’nda ve daha birçok Hitit tabletinde benzer bir şekilde geçen; “ben kral Lawazantiya’ya gelince, Lahha bana karşı düşmanlık yaptı ve Lawazantiya’yı karıştırdı. Tanrılar onu elime verdiler.”⁴⁴² Tanrıların işe bizzati dahil olduğu ifadesi mevcuttur. Tevrat’ta ise; “RAB Musa’ya, Firavun’a ne yapacağımı şimdi göreceksin dedi. Güçlü elimden ötürü İsrail halkını salıverecek, güçlü elimden ötürü onları ülkesinden kovacak.”⁴⁴³ Bezer kalıplara dökülmüş bir ifade ile karşılığını vermektedir.

Kutsal Kitap, insanın öyküsünü anlatmakla birlikte konunun odağında Tanrı vardır. Her şeyi yaratan, günahlıyı yargılayıp cezalandıran, halkına yardım ve

⁴³⁸ Karauğuz, 2018a, 25.

⁴³⁹ Çıkış, 20/5.

⁴⁴⁰ Lewliler, 5/7-8-9.

⁴⁴¹ Reyhan, 2016, 23.

⁴⁴² Alp, 2011, 61.

⁴⁴³ Çıkış, 6/1.

öncülük eden hep O'dur.⁴⁴⁴ Benzer bir duruma Hitit yasalarında da görülmektedir. Nitekim siyasi antlaşmalar ve yasaların odağında Tanrıların gazabına uğramamak, Tanrıların koruyuculuğuna sığınmak, Onları hoşnut etmek yer almaktadır. Yasalar çiğnendiği, antlaşmalara uyulmadığı takdirde ilgili metinlerden Tanrıların büyük cezalarına maruz kalılabileceği anlaşılmaktadır. Yani Hitit antlaşmalarında Tanrıların garantörlüğü vadır ve yapılan antlaşmalar kişiler arasında yapılmasına rağmen antlaşmayı bozanın Tanrılara karşı hatta ettiği söylenerek bir nevi antlaşma Tanrılar ve insanlar arasında yapılmış olmaktadır. Tevrat'ta ise RAB ve İsrail oğulları arasında imzalanan bir antlaşma mevcuttur. Hatta Hitit siyasi antlaşmalarının birçok bölümünde geçen şu ifadeler bunu desteklemektedir:

*“Gelecekte sadece Kurunta'nın nesli Tarhuntaşşa ülkesi krallığını tutsun. Her kim ona zorluk çıkartırsa, ondan onu alırsa, bu yemin tanrıları nesliyle birlikte onu mahvetsin.”*⁴⁴⁵

*“Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası ve Hatti şehrinin Fırtına Tanrısı onun Hatti ülkesi üzerindeki krallığını elinden alsınlar.”*⁴⁴⁶

*“Bin Tanrı seni, karını, çocuklarını, ülkeni, evini, harman yerini, meyve bahçelerini, tarlalarını, sığır ve koyunlarını tüm malınla birlikte mahvetsin.”*⁴⁴⁷

*“Eğer sen bu sözlere uyarsan, tanrılar seni karılarınla, oğullarınla, torunlarınla, şehirlerinle, harman yerinle, üzüm bağlarınla, tarlalarınla, sığırlarınla, koyunlarınla, mal ve mülkünle birlikte iyi bir şekilde korusun.”*⁴⁴⁸

Tevrat'ın Çıkış, Lewliler ve Yasanın tekrarı bölümlerinde yer alan yasalar ile Hitit kanunları arasında müthiş benzerlikler mevcuttur. Yukarıda da belirtildiği üzere Tevrat ve Hititler arasında ilginç benzerlikler mevcuttur. Kanımızca bu benzerlikler Tevrat'ın yazarlarının Hititler hakkında çok detaylı bilgilere sahip olduklarının göstergesidir.

⁴⁴⁴Yaratılış, Giriş

⁴⁴⁵Karauğuz, 2018a, 84.

⁴⁴⁶Karauğuz, a. g. e. 82.

⁴⁴⁷Karauğuz, a. g. e. 71.

⁴⁴⁸Karauğuz, a. g. e. 92.

D. Kenan Diyarı'nda Hititler

Hititler'in, Anadolu topraklarından ilk kez çıkması I. Hattuşili dönemine denk gelmektedir. Kendi deyimiyle ondan önce kimse Fırat Nehri'ni geçememişti. Kendisinden sonra tahta geçen veliahtı I. Murşili ise Selefinin mirasına sahip çıkmış devlet sınırlarını genişletmiş ve dahi Halep (Halpa) kentini ele geçirdikten sonra Kassitler ile birlikte Babil ülkesine kadar girmişti. Fakat Murşili'nin Babil seferi ancak yağma amaçlı olarak kalmış ve topraklarda herhangi bir Hitit kalıcılığı olamamıştır. Genel bir ifade ile M.Ö. 16. Yy'ın başında yaşanan bu olaylardan sonra Hititler uzunca bir süre Anadolu içlerinde yaşadıkdan sonra 13. Yy'da Kuzey Suriye ve Filistin topraklarında Mısır'a karşı üstünlük elde ederek yaklaşık olarak yüz yıl gibi bir süre bölge hâkimiyetinde söz sahibi oldular. I. Tuthaldiya döneminde yani 15. Yy'ın ikinci yarısında Mısır ile Hitit arasında soruna neden olan göçebelerin Mısır himayesinde bulunan topraklara geçmesi ile alakalı Kuruştama antlaşması yapılmıştır.⁴⁴⁹ Bu antlaşma ile I. Murşili'den sonra Suriye içlerine giren Hitit himayesinde yaşayan ilk halk olmuştur. Nitekim kimi araştırmacılar bu göçü Filistin topraklarına yerleşen halk akını olarak değerlendirir.⁴⁵⁰ Kuruştama göçlerinden sonra Hamath'ta daha önce Hitit yerleşkesi olmamasına karşın Hitit mimari tarzı, Luwi hiyeroglif yazısı ve Hitit ölü gömme geleneklerinin olması yeni bir Hitit merkezi kurulduğunu göstermektedir.⁴⁵¹ I. Şuppiluliuma dönemi itibari ile de Suriye ve Filistin topraklarındaki Hitit varlığı gittikçe artmış ve uzunca bir süre de bu bölgede Mısır'a karşı üstünlük elde etmişlerdir. II. Muwatalli döneminde meşhur Kadeş Savaşı ile bu bölgedeki Hitit egemenliği pekişmiş, III. Hattuşili döneminde imzalanan Kadeş Antlaşması ile de resmîyet kazanmıştır. Bu bilgiler yukarıda verildiği için detaylandırmakta fayda görülmemektedir.

Hangi devlet, hangi millet olursa olsun yeni yerleştiği topraklara mutlaka kendisinden bir şeyler katar. Burada yapmak istediğimiz Kenan toprakları olarak bilinen alanın belli bir süre Hitit hâkimiyetinde kalmasından dolayı bu topraklarda

⁴⁴⁹ Ünal, 2018, 503.

⁴⁵⁰ Collins, 2007, 214.

⁴⁵¹ Collins, a. g. e. 215.

Hitit varlığını gösteren maddi unsurları anlatmaktır. Yapılan çalışmalar sonucu elle tutulur bulguların çoğu Hitit ile Mısır arasında barış dönemi diye bilinen 13. yy'a ait daha çok diplomatik bulgulardır. Diplomatik bulguların bulunmasındaki en büyük neden ise Filistin topraklarının, Hitit ve Mısır devletleri arasında mecburi geçiş güzergâhı konumunda olmasıdır.

Megiddo'da dört adet silindir mühür bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi de Tel-Nami'deki mezarlıkta gömülü bir erkeğin elinde bulunmuştur.⁴⁵² Mısır geçiş yolunda olan Megiddo'da görev yapmış bir Hitit rütbelisine ait mühür baskısı, Zazuwa ve Ana adında bir çifte ait mühür ve Tel Nami mzarlığında Hitit rahibine ait birçok süs eşyası ele geçirilmiştir.⁴⁵³ Filistin topraklarında Megiddo, Tel Nami, Tel Zeror ve Tel el Farah gibi bölgelerde Hititler'de ve çevre medeniyetlerde olan fakat o döneme değin henüz Filistin topraklarında görülmeyen İnhumasyon ölü gömme geleneğine rastlanmıştır.⁴⁵⁴ Bu ölü gömme geleneği tek başına Kenan'daki Hitit varlığına kanıt olamayabilir. Çünkü İnhumasyon, yani yakarak ölü gömme geleneği Anadolu, Suriye ve Mezopotamya topraklarında genel bir ifade ile sadece bir topluma mal edilemeyecek kadar geniş bir coğrafyada hakim bir gelenektir. Megiddo sarayında ele geçirilen fildişi, tamamen Hitit sanatına ait olup ilahi varlıkları sembolize etmek için kullanılırdı.⁴⁵⁵ Ayrıca Kenan'da Mısır yönetimi dönemine ait olan Ahpek-Antipatris'te ele geçirilen Hitit kraliyet mührü, Ugarit valisi Takuhlinu tarafından Mısır valisi Haya'ya gönderilen, iki devlet arasındaki ticareti belgeleyen buğday ticareti mektubu da bu konunun aydınlatılması için kullanılan envaterler arasında yeini alır.⁴⁵⁶ Bunlar dışında Tacanach ve Cenin'de boğa ve aslan figürlerine rastlanmış ve Hitit esintisi gözü ile bakılmıştır.⁴⁵⁷

Hititler'in Kanan'daki varlığı konusu genel olarak bir kaç teori çevresinde gelişmektedir: ilk teori Hitit-Mısır barış çağı, bu dönem yaklaşık olarak bir asır

⁴⁵² Gilan, 2013, 42.

⁴⁵³ Gilan, a. g. m. 42.

⁴⁵⁴ Collins, 2007, 215.

⁴⁵⁵ Collins, a. g. e. 217.

⁴⁵⁶ Gilan, 2013, 43.

⁴⁵⁷ Gilan, a. g. m. 48 vd.

sürmüş ve bu döneme ait bulgular genel olarak devlet diplomasisi arasında olan yazışmalar ve Hititler'in elinde olan topraklarda devlete ait bina, görevli ve mühürlerdir. İkinci teori ise Deniz kavimleri saldırısı sonucu dağılan Hitit halkının zorunlu göçe tabi olmaları sonucu Hitit geleneklerinin de Suriye ve Filistin topraklarına taşınmasıdır. Nitekim Deniz Kavimleri arasında Filistlilerin de olması bu geleneklerin mevzu olan topraklara taşınması konusunda yardımcı olabilir. Bir diğer teori ise Tevrat'ı kaynak göstererek Hz. Süleyman döneminde bir Hitit Geç Beyliği olan Que ile at ticareti yapılmıştır.⁴⁵⁸ Hz. Süleyman dönemine bakıldığında geniş bir coğrafyada, gelişmiş bir ticaret ağına sahip olduğu görülmekte ve bu durumunda kültürel kaynaşmayı sağlayabileceği ve bu yollar ile Tevrat ve Hititlerin yakın bir ilişki içersinde oldukları kanısındayız.

Nitekim B. J. Collins ise bu konuda Tevrat'ta bahsi geçen Hititler konusunda bu fikirlerin hiçbirine katılmayarak farklı bir tez savunarak; M.Ö. 8.yy Tevrat yazarlarının Hezekiel bap.16'daki *"De ki egemen RAB Yerus̄alim'e şöyle diyor: kökenin ve doğumun açısından Kenan Ülkesindensin; baban Amorlu, annense Hititli'ydi. Doğduğun gün göbek bağın kesilmedi, temizlemek için seni yıkamadılar, tuzla ovalamadılar, kundağa sarmadılar. Kimse bunlardan birini yapacak kadar sana acımadı, sevecenlik göstermedi. Senden tiksindikleri için doğduğun gün seni kıra attılar."*⁴⁵⁹ cümlelerinin kaynağı olarak Asur kralı II. Sargon'un yazıtlarında Hititlerden kötü Hititler diye söz ederek ötekileştirmesi ve işgallerini haklı bir temele dayandırma söylemlerinden esinlenerek yazdıklarını dile getirerek, Tevrat'ta birden fazla yerde geçen sizden daha büyük yedi ulusu kovacaksınız tabirinin aynı çizgide olduğunu ifade ederek İsraililer için Kenan topraklarının işgaline haklılık kazandıran gerekçe olarak Hitit tabirinin Tevrat'a girdiğini belirtmiş ve Filistin topraklarında Hititlilerin yaşamadıklarını söylemektedir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Bkz. I. Krallar, 10/28-29, Ünal, 2006, 69.

⁴⁵⁹ Hezekiel, 16, 3-5.

⁴⁶⁰ Collins, 2011, 7.

E. Sizden Daha Büyük Yedi Ulusu Kovacaksınız (Tevrat'ta Yedi Büyük Ulus ve Siyasi Alanları)

İsrail halkı vaadedilmiş topraklar için birçok devletle mücadele etmiştir. Yasanın Tekrarı 7:1'de "Tanrınız RAB mülk edinmek üzere gideceğiniz ülkeye sizi götürdüğünde, önünüzden birçok ulusu -Hititler'i, Girgaşlılar'ı, Amurlular'ı, Kenanlılar'ı, Perizliler'i, Hivliler'i, Yevuslular'ı, sizden daha büyük ve daha güçlü yedi ulusu- kovacak" ve Yeşu 1:4'de "Sınırlarınız çölden Lübnan'a, büyük Fırat Irmağı'ndan -bütün Hitit ülkesi dahil- batıdaki Akdeniz'e kadar uzanacak." ifadeleri geçmektedir. Kenan, Hitit ve Amurlular'da her zaman farklı sıralarda fakat her zaman ilk üç sırada sayılmışlardır. Bu her üç halkın denk sayılabilecek büyüklükte olduklarını göstermektedir. Kısıtlı kaynaklar ışığında söylenebilir ki bahsi geçen halkların siyasi yaşam alanları Filistin ve Suriye toprakları olmuştur. Aşağıda bahsi geçen yedi ulusa değinilecektir.

Kenanlılar (Fenikeliler)

Lübnan dağları ile Akdeniz arasındaki Suriye sahil kesimi topraklarına Fenike denilir. Bu bölge, ticaretin kazandırdığı önem sayesinde tarih sahnesinde her zaman özel bir konuma sahip olmuştur. Bu bölge ile sıkı ticari faaliyetler içerisinde olan Sümer ve Mısır kaynaklarına göre, M.Ö. II. binyılda genel olarak şehir devletleri şeklinde birlikten yoksun bir bölgedir.⁴⁶¹ Ancak Mısır ve Hitit kaynaklarında bu bölgede yaşayan halk için Amurlular denilmiştir. Daha sonraları Yunan kaynaklarında bu halka bizimde kullandığımız Fenikeliler adının verilmiştir. Yine Amarna mektuplarında da onlara Kinnahhi ya da Kinahhu yani Kenanlılar adının verildiğini görüyoruz.⁴⁶² Kenan, Fenike toprakları için kullanılan yerel bir terim olup, kullandıkları tek ad olmadığı kesindir. Örneğin onlar oturdukları şehirlere göre kendilerine Sidonlular (Saydahılar) ya da Tirliler gibi adlar vermişlerdir.⁴⁶³ Hatta Sidon adı, Kutsal Kitap'ta Nuh'un torunu Kenan onun da oğlu Sidon olarak geçmektedir.

⁴⁶¹ Deniz, 2009, 44.

⁴⁶² Deniz, a. g. e. 44.

⁴⁶³ Deniz, a. g. e. 44.

“Kenan ilk oğlu olan Sidon’un babası ve Hititler’in, Yevuslular’ın, Amorlular’ın, Girgaşlılar’ın, Hivliler’in, Arklular’ın, Sinliler’in, Arvatlılar’ın, Semarlılar’ın, Hamahlılar’ın atasıydı. Kenan boyları daha sonra dağıldı. Ve Kenânlinin hududu Saydadan Gerare giderken, Gazaya kadar; Sodoma ve Gomorraya, ve Admaya, ve Tseboime giderken, Laşaya kadar uzanıyordu.”⁴⁶⁴

Görüleceği üzere Nuh’un torunu Kenan, Tevrat’ta geçen kavimlerin atası olarak kabul edilmekte ve metinde Kenanlıların hâkim olduğu hudutlara işaret edilmektedir. Dolayısıyla bu kavimlerin hepsi için Kenanlı kavim ifadesinin kullanılması yanlış olmaz. İşaret edilen bölgenin bugünkü Lübnan, İsrail’in güneyi, Filistin’in Gazze şehri ve Ürdün Ölü Deniz dolaylarını kapsadığı düşünülmektedir.⁴⁶⁵

Amorlular

Kenan topraklarının halklarından biri olan Amorlular, İsrail’in düşmanları arasında yer alan Hititler ve Perizlilerle birlikte sıralanmıştır. Amor, terimsel olarak; “Batı” anlamı taşımakla birlikte Mezopotamya topraklarının batısını tanımlamak ve aynı dili konuşan Amorit halkı için etnik ve kültürel bir terimdir.⁴⁶⁶ Amor, Kenan topraklarında yaşayanlar için kullanılan genel bir terim olup, Amorlular ise Şeria Irmağı’nın her iki yanında bulunan dağlık bölgede yaşıyorlardı.⁴⁶⁷ İ.Ö. 3. Bin yılın ikinci yarısına ait Sümer ve Akad yazıtları Amorluları buğdayları, evleri, kentleri ve yönetimleriyle uygar bir halk olarak tanımlamıştır.⁴⁶⁸ M.Ö. 1500’lü yıllarda Suriye’nin Hamaht vadisinde Tire, Arvad, Şumur, Byblos ve Sidon şehirlerinde kurulmuştur.⁴⁶⁹ Amorri krallığı vasal bir devlet konumunda olup daha yukarıda da değindiğimiz gibi Kadeş Savaşına değin Mısır ve Hitit egemenlikleri arasında gel gitler yaşayan Amorit kralları, bu savaştan sonra Hitit İmparatorluğu yıkılana

⁴⁶⁴Yaratılış, 10/15-19

⁴⁶⁵Bkz. Cengiz Tomar, “Sayda”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 36, s. 209; Yaratılış, 26/17; Tony Alamo, “Sodom ve Gomora”, Dünya Bülteni, Cilt: 21200, s. 2

⁴⁶⁶Collins, 2007a, 156.

⁴⁶⁷Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, 2016, 26-27.

⁴⁶⁸Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, a. g. e. 26-27.

⁴⁶⁹Collins 2007a, 156.

değin Hitit egemenliğinde kalmış fakat Asur kralı II. Sargon'un 722 yılında Hamaht şehrini yok etmesiyle tarih sahnesinden tamamen silinmiştir.⁴⁷⁰

Girgaşlılar

Kenan'ın beşinci oğlunun soyunun oluşturduğu bir boydur. Girgaşlılar, İsraililer gelmeden önce Kenan topraklarının ilk sahiplerindendir⁴⁷¹ ve Hivlilerin geniş ailesine dahildiler. Girgaşlıların coğrafi konumları tam olarak bilinmemekle birlikte Kenan topraklarının batısında merkezi bir bölgede yaşadıkları düşünülmektedir.⁴⁷²

Perizliler

Özellikle tepelik/dağlık yörelerde yaşadığı anlaşılan bir halkın yaşadığı bölgeye verilen isimdir. Kutsal Kitap'ta Kenan topraklarında yaşayan diğer halklar sıralanırken sözü geçen Periz halkı 1)Yevuslularla; 2)Beytel'deki, Şekem yakınlarındaki ve Yahuda dağlarındaki Kenanlılarla; 3)Refalılarla; 4)Hivlilerle birlikte anılmış ve Kenan'ın soyu sıralanırken Perizliler'in adının geçmemesi bu halkın kökeninin aslında belirsiz göçebelerden oluştuğu kanısını güçlendirir.⁴⁷³ Maalesef Tevrat'ta sözü edilen yedi büyük uluslardan sayılan Girgaşlılar ve Perizliler ile ilgili elimizdeki tek kaynak Tevrat'tır.

Hivliler

Suriye ve Filist bölgesinde ilk yaşayan halklardan biriydi. Lübnan Dağlık bölgesinde yaşıyorlardı.⁴⁷⁴ Kral Süleyman'ın başka ulusların yanı sıra Hivlileri de

⁴⁷⁰ Collins, a. g. m. 157.

⁴⁷¹ Yararılış, 15/18-21.

⁴⁷² Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, 2016, 230.

⁴⁷³ Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, a. g. e. 562.

⁴⁷⁴ Hakimler, 3/3.

angarya işlerine koştuğu görülür ve bir kısmı da Şekem’de yaşamıştır.⁴⁷⁵ İsrail oğullarının kuzeyinde yer alan topraklarda yaşadıkları bilinmektedir.⁴⁷⁶

Yevuslular

Yeruşalim’i (Kudüs) çevreleyen dağlık bölgede Amorlularla birlikte yaşayan bir Kenan halkı kökleri çok eskiye dayanan ve kökleri Kenan’ın soyundan olduğu bilinen bu halk Hititlerle de akrabadır.⁴⁷⁷ Yeruşalim’in eski adlarından birinin Yevus olduğu bilinmektedir.⁴⁷⁸ Kudus krallarından olan Abdu-Hepa Hurri kökenli bir isim olup ayrıca devlet adamlarının da isim kökeni Hurri⁴⁷⁹ olup bu yöre halkının tamamı olmazsa bile devlet erkanı ve halkın bir kısmı için Hurri’dirler diyebiliriz. Ayrıca Mari kaynaklarında bir mektupta Yabusium isminde bir Amorit kabilesinden bahsedilmekte ve isim Tevrat’ta ismi geçen Yevuslular halkı ile ilişkilendirilmektedir.⁴⁸⁰

Bu milletlerin çok fazla bir arada tekrar edilmeleri birbirlerine yakın coğrafyada yaşadıklarını göstermektedir. Nitekim bahsi geçen uluslar genel olarak bakıldığında günümüz Filistin, Lübnan dağları ve Doğu ve Güneydoğu Akdeniz kıyılarında yaşamaktadırlar.

F. Hz. Davut ve Hz. Süleyman Dönemi Hititler

F.1. Hz. Davut Dönemi Hititler

*“Böylece İsraililer Kenan, Hitit, Amor, Periz, Hiv ve Yevus halkları arasında yaşadılar. Onlardan kız aldılar, kızlarını onların oğullarına verdiler ve onların ilahlarına taptılar.”*⁴⁸¹ Görüleceği üzere Hititlerin egemenliğine son verilmiş fakat bu topraklarda yaşamalarına izin verilmiştir. Kudüs’te M.Ö. 1004-965 yılları

⁴⁷⁵ Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, 2016, 286.

⁴⁷⁶ Collins, 2007a, 154.

⁴⁷⁷ Yaratılış, 10/15-18.

⁴⁷⁸ Konutgan, Kıran, Özbek, Yıldırım, 2016, 848.

⁴⁷⁹ Collins, 2007a, 155.

⁴⁸⁰ Collins, a. g. m. 155.

⁴⁸¹ Hakimler, 3/5-6.

arasında krallık yapan Hz. Davut döneminde Tevrat'a göre bu topraklarda Hititler hala yaşamlarına devam etmektedirler. *“O zaman Davut, Hititli Ahimelek ile Yoav'ın kardeşi, Seruyaoğlu Avişay'a, Kim benimle gelecek? diye sordu.”*⁴⁸²

Devamında ise; Davut Hititli Uriya'nın karısını yıkanırken görür ve onu sarayına davet eder. Davut'tan hamile kalan Bat-Şeva bunu Davut'ta haber edince, Davut kocasının ölmesi için onu savaşın en yoğun olduğu cepheye göndererek ölmesini sağladı. Uriya'nın ölümünden sonra Bat-Şeva Davut'un sarayına yerleştirildi ve ona erkek bir oğul doğurdu.⁴⁸³ Yani Hititli Uriya Hz. Süleyman'ın üvey babası konumundadır.

F.2. Hz. Süleyman Dönemi Hititler

Hz. Süleyman iktidara gelmesinde oldukça etkili olan babası Hz. Davut'un vefatının ardından M.Ö. 965-930 yılları arasında ülkenin tek hâkimi olmuştur. Hz. Süleyman, Fırat nehrinden Filist'e, oradan Mısır sınırına, barıda Akdeniz'e, doğuda ise Arap çöllerine kadar olan topraklara sahipti. Tahta geçişinden itibaren öncelikle dıştan gelebilecek tehlikelere karşı ülke sınırını korumuş, içte ise kendisine muhalif güçlerle mücadele etmiştir.⁴⁸⁴ İçeriden ve dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı durumunu iyice güçlendirdikten sonra ise komşu ülkelerle dostane ilişkiler geliştirmeye dikkat etmiş, ekonomik ve ticari faaliyetlerle ülkesini refaha ve bolluğa kavuşturmuş ve böylece Süleyman'ın ülkesi, barışın, huzurun, refahın ve bolluğun hâkim olduğu bir ülke haline gelmiştir.⁴⁸⁵

Hz. Süleyman döneminde Hititler şu şekilde geçmektedir:

⁴⁸² I. Samuel, 26/6.

⁴⁸³ II. Samuel, 11. Ve 12. Baplar.

⁴⁸⁴ I. Krallar, 4/21; II. Tarihler, 9/26

⁴⁸⁵ Akkaya, 2013, 43.

“İsrail halkından olmayan Amorlular, Hititliler, Perizliler, Hivliler ve Yevuslular’dan arta kalanlara gelince, Süleyman İsrail halkının tamamen yok edemediği bu insanların soyundan gelip ülkede kalanları angaryaya koştı.”⁴⁸⁶

“ Mısır’dan bir savaş arabası altı yüz şekel, bir at yüz elli şekel gümüşe getirilirdi. Bunları bütün Hitit ve Aram krallarına satardı.”⁴⁸⁷

“ Kral Süleyman firavun kızının yanı sıra Moavlı, Ammonlu, Saydalı ve Hititli birçok yabancı kadın sevdi.”⁴⁸⁸

Hz. Süleyman dönemine bakıldığında, Hititler ve yedi büyük ulus yok edilememiş, hala Filistin topraklarında yaşamaktadırlar. Geç Hitit beylikleri dönemine denk gelen bir dönem olup Tevrat’ın verdiği bilgilere bakıldığında, Hititler varlıklarını sürdürmekle birlikte aynı zamanda siyasi bir kimliğe sahip olacaklar ki Hz. Süleyman’dan krallık olarak at satın alabilmektedirler. Üvey babası bir Hitit olan Hz. Süleyman’ın Hititli eşi veya eşleri de vardır.

Ayrıca Ezra kitabında; *“ Bütün bunlardan sonra, önderler yanıma gelerek şöyle dediler: İsrail halkı kahinlerle Lewliler dahil, çevredeki halkların Kenanlılar’ın, Hititliler’in, Perizliler’in, Yevuslular’ın, Ammonlular’ın Moavlar’ın, Mısırlular’ın Amorlular’ın iğrenç alışkanlıklarından kendilerini ayrı tutmadı. Kendilerine ve oğullarına bu halklardan kız aldılar.”⁴⁸⁹*

“De ki egemen RAB Yeruslaim’e şöyle diyor: kökenin ve doğumun açısından Kenan ülkesindensin; baban Amorlu annen ise Hititliydi.⁴⁹⁰ Sen kocasından ve çocuklarından tiksinen annenın kızısın; kocalarından ve çocuklarından tiksinen kız kardeşlerinin kız kardeşisin. Annen Hititli baban Amorlu’ydu.”⁴⁹¹

⁴⁸⁶ I. Krallar, 9/20-21. II. Tarihler, 8/7.

⁴⁸⁷ I. Krallar, 10/29.

⁴⁸⁸ I. Krallar, 11/1.

⁴⁸⁹ Ezra, 9/1-2.

⁴⁹⁰ Hezekiel, 16/3.

⁴⁹¹ Hezekiel, 16/45.

Hezeikel'in Babil sürgünü (M.Ö. 586) dönemlerinde yaşadığı bilgisi kitabın giriş kısmında geçmekle birlikte⁴⁹² bu dönemde Hitit isminin bilinen dünya tarafından da unutulmaya yüz tuttuğunu da bilmekteyiz. Fakat Tevrat'ın daha önceki kısımlarında Hitit isminin; İsrail halkı arasında yaşadıkları ve dahi onlarla akrabalık ilişkileri kurup onları kendi inançlarına yaklaştırdıkları şeklinde geçmektedir. Bu konu daha sonra daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

⁴⁹² Hezeikel, giriş.

Sonuç

Hint-Avrupa kökenli Hititler II. bin yılın başlarında Anadolu'ya gelmiş ve Asur Ticaret kolonileri çağında küçük yerleşimler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Asur Ticaret Kolonilerinin Anadolu'daki varlıklarının sona ermesinden sonra diğer Anadolu halkları gibi siyasi alanlarını genişletmek amacıyla savaflara başlamış, bu yolda başarılı politikalar sayesinde Anadolu'da ilk siyasi birliği oluşturan halk olmuşlardır. Kendi dönemine göre değerlendirildiğinde ileri düzeyde politikalarla başarıya ulaşarak kısa bir sürede Halep ve dahi Babil'e kadar ulaşacak seferler düzenlemişlerdir. Kral I. Şuppiluliuma'dan itibaren Suriye topraklarında güçlü bir varlık göstermiş ve Mısır egemenliğinde olan toprakların bir kısmını uzunca bir müddet himayeleri altına almışlardır. Kadeş'e değin uzanan sınırlara sahip olan Hititler'in Filistin topraklarında bir müddet hâkimiyet sürdürdüğü bilinmektedir.

Hititler, Eski Çağ alanında önemli bir kaynak konumunda bulunan Tevrat'ta kendisine yer bulmuş diğer birçok Eski Çağ Medeniyetleri'nden biridir. Tevrat'a yansımalarını incelediğimiz bu çalışmada görülüyor ki Hititler birkaç alanda Tevrat'a yansımıştır. Bu alanları yukarıda detaylı bir şekilde incelerken, indirildikten sonra kademeler halinde bir tek kitap altında yazıya geçirilmesi 11 asrı bulan Tevrat'ın yazılması esnasında, Hititler'den dikkate şayan bir şekilde faydalandığı görülmüştür. Gerek Hitit Kanunları'nın maddeleştirilmiş bir şekilde Tevrat'a yansması, gerek suç ve cezaların benzerliği, gerek inanç yöntemleri ve mentalitesinin benzerliği, Tanrı olgusunun ve Tanrı'ya hizmet mantığının benzerliği gibi birçok alanda Tevrat kaleme alınırken Hititler'in yansması görülmektedir. Sadece bu benzerliklerle yetinmeyerek Filistin topraklarındaki Hitit kalıntılarını arayarak da Tevrat'taki Hitit yansımalarına arkeolojik destekler bulmaya çalıştık. Hitit-Mısır barış çağında Tevrat'ın indirildiği ve konu edindiği Filistin topraklarında

Hitit kalıntıları olarak mektuplar, mühür baskıları, ilahi sembolik taşıyan fildişi ve devlet erkânına ait saraylar gibi diplomasi verilere ulaşılmıştır.

Deniz Kavimleri saldırısı sonucu Anadolu'dan göç eden halklarla birlikte Suriye ve Filistin topraklarına inhumasyon ölü gömme geleneği gibi kültür unsurları taşınmıştır. Tevrat'taki Hititler'i hem arkeolojik veriler hem de Tevrad'i veriler ile anlatmaya çalıştık. Sonuç olarak diyebiliriz ki Tevrat yazarları Hititler'e araştırmacı edasıyla hâkim kişiler olup ve Tevrat yazımında da birçok Hitit kanun ve geleneğini kullanmışlardır. Ayrıca Tevrat'ta, Hititler'in Filistin topraklarında gösterilmesinden dolayı arkeolojik verilere başvurarak, bahsi geçen topraklarda Hitit varlığının zayıf olduğu kanısına vardık.

Çalışmamızı yaparken aralarda belirttiğimiz kronolojiyi özet olarak bir arada vermenin fayda sağlayacağını düşündük. Çalışmamızda kronoloji oluşturma adına çıkış noktası olarak Hz. Musa'nın Mısır'dan Çıkış tarihini baz aldık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hz. İbrahim için bir birine yakın birkaç görüş vererek Hz. İbrahim'in yaşadığı dönem için M.Ö. 18. yy tarihinde karar kıldık. Hititler'in Suriye-Filistin topraklarındaki egemenliğinin kanıtı olan Kadeş Savaşı'nın ise M.Ö. 1274 tarihinde gerçekleştiğini bilmekteyiz. İsrail isminin Mısır kaynaklarında ismen ilk kez zikir edilmeleri ise Firavun Merenptah döneminde M.Ö. 1208 yılında bir stele "*İsrail terk edilmiş, artık tohumları yok.*"⁴⁹³ şeklinde yazıldığını belirtmiştik. Mısır firavununun İsrail Oğulları'nın peşinden Kızıl denizde öldüğü Kur'an'ı Kerim'de de teyit edilen bir bilgidir. Ramses kentinin inşasında çalışan İsrail Oğulları'nın Mısır'dan çıkması 40 yıllık çöldeki sürgün ile birlikte M.Ö. 1270 ile 1208 yılları arasındadır. Nitekim Tevrad'i bir terim olan "eşek arısı" ifadesi için salgın gibi toplumsal kıyım anlamlarına gelmekle birlikte, M.Ö. 1200-1150 yılları arasında gerçekleşen ve Hitit Devleti'nin de sonu olan Deniz Kavimleri saldırısı olabilir. Deniz Kavimleri saldırısı ile birlikte vaad edilen topraklarda yaşanan siyasi boşluktan faydalanan İsrail Oğulları da işgallerine bu tarihten sonra başlamıştır.

⁴⁹³Lawrence, 2008, 37.

KAYNAKÇA

Akdoğan, R. (2010). Hitit Devlet Antlaşmaları, Devletin Dili. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 94-103.

Akkaya, E. (2013). Kitabı Mukaddes ve Kur'an'ı Kerim Çerçevesinde Hz. Süleyman. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Akurgal, E. (1995). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.

Akurgal, E. (2014). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: Phoenix Yayınları.

Alamo, T. (2015). *www.alamoministries.com*. Kasım 9, 2019 tarihinde *www.google.com*:
<http://www.alamoministries.com/content/Turk/21200Turk.pdf> adresinden alındı

Albayrak, İ. (2000). Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler. *III. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 37-42.

Alkan, N. (2015). *Anadolu'nun İlk Kütüphaneleri*. *www.ayk.gov.tr*:
<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ALKAN-Nazl%C4%B1-ANADOLU%E2%80%99NUN-%C4%B0LK-K%C3%9CT%C3%9CPHANELER%C4%B0.pdf>, adresinden alınmıştır

Alp, S. (2011). *Hitit Çağında Anadolu Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar* (7. Basım b.). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Alp, S. (2011a). *Hitit Güneşi* (5. Basım b.). Ankara: Tubitak Popüler Bilim Kitapları.

Alparslan, M. (2006). II. Muşşili ve Dönemi . İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- Alparslan, M. (2009). *Hitotolojiye Giriş*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Alpman, A. (1981). Hurriler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 14(s. 25), 283-313.
- Anaz, E. (2018). Geç Hitit Beylikleri Döneminde Kilikya'daki Fenikelilerin Varlığı. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ardzimba, V. (2010). *Eski Çağda Anadolu Ayinleri ve Mitleri*. (O. Uravelli, Çev.) Ankara: Kalkan Matbaacılık.
- Arıkan, Y. (1998). Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 271-286.
- Balcıoğlu, B. (1990). Bir Hitit Bayramı (Ezen Hadauri) Hakkında Bazı İzlenimler. *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5-10.
- Behnan Konutgan, L. K. (2016). *Kutsal Kitap Sözlüğü*. İstanbul: Acar Basın .
- Belli, O. (1982). *Anadolu Ansiklopedisi*. İstanbul: Görsel Anadolu Yayınları.
- Bilgiç, E. (1948). Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Anahatlarıyla Rekonstrüksiyonu (Siyasi-İdari ve İktisadi-İçtimai Bakımlarından). *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.6(s.5), 489-516.
- Birgit Brandau, H. S. (2011). *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu* (3. Baskı b.). (N. Mertoğlu, Çev.) Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Blasweiler, j. (2019). Who Ruled Before The Grandfather Of Hattusili I. *Anatolia in the Bronze Age*. (Arnhem) 2.
- Bryce, T. (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms A Political and Military History*. New York: Oxford Universty Press.
- Bryce, T. R. (2011). Tarih. H. C. Melchert içinde, *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı* (Ç. Ç. Barış Baysal, Çev., s. 41-116.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

- Bucaille, M. (2005). *Tevrat, İnciller Kur'an-ı Kerim ve Bilim* (3. Baskı b.). (S. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Işık Yayınları.
- Collins, B. J. (2007). The Bible The Hittites and The Construction of The Other. M. G. Groddek içinde, *Hethitologische Beiträge Silvin Kořak zum 65. Geburtstag* (s. 153-161.). Wiesbaden : Tabularia Hethaeorum.
- Collins, B. J. (2007). *The Hitites and Their Word*. Atalanta: Archaeology and Biblical.
- collins, b. j. (2010). Studien zu den Boğazköy-Texten. *Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 51*, 54-66.
- Collins, B. J. (2011). www.academia.edu. Ekim 25, 2019 tarihinde www.google.com:
https://www.academia.edu/1555544/Hittitology_Importance_for_Biblical_Interpretation adresinden alındı
- Çolpan, N. (2008). Hititler'in Anadolu'ya Göçü ve Çevre Kültürlerle Etkileşimi. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Demirel, S. (2012). Hitit Devleti'nin Kuzey Komşusu Pala Halkı ve Bu Halkın Hititlerle olan İlişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(s. 33), 231-236.
- Demirel, S. (2013). Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranılan Bazı Sorular. *Akademik Bakış Dergisi, c. 6*(s. 12), 193-203.
- Demirel, S. (2014). Hitit İdari Sistemi İçerisinde Tapınakların Konumu . *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-8.
- Deniz, Ö. (2009). Tevrat'ta Geçen Kavim Adları ve Bunların Eski Çağ Tarihindeki Rolü . Afyonkarahisar: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dinçol, A. (1982). *Anadolu Ansiklopedisi*. İstanbul: Görsel Anadolu Yayınları.

- Dinçol, A. M. (1982). *Görsel Anadolu Ansiklopedisi, Anadolu Uygarlıkları I.* İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Dinçol, B. (1979). Hititlerde Fal ve Kehanet. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 6-10.
- Doğansoy, A. (2008). *Tevrat-İnciller Kur'an ve İlim-Beşeri İlimlerin İlahi İlimlere Tanıklığı.* Ankara: TDV Yayın Matbaacılık .
- Duran, Y. (2003). Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyasının İncelenmesinde Yeni Bir Yaklaşım. Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- E. Zangger, S. M. (2016). Luwiler, Bir Anadolu Uygarlığı ile ilgili. *İDİL Dergisi*, 1036-1078.
- Eğilmez, M. (2001). *Anitta'nın Laneti.* İstanbul: Om Yayınevi.
- Eğilmez, M. (2005). *Hitit Ekonomisi.* İstanbul: Ege Yayınları.
- Erol, H. (2012). Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletleri'nin İdari Yapısı. *ICANAS*, 1305-1315.
- Gavaz, Ö. S. (2007). Hitit İmparatorluğu'nun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hakimiyet Politikası. *ICANAS*, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* , 2819-2837.
- Gavaz, Ö. S. (2007a). I. Şuppiluliuma Döneminde Suriye ve Mezopotamya ile İlişkiler. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gilan, A. (2013). Hitites in Canaan? The Archaeological Evidence. *Biblical Notes* , 39-53.
- Gülen, N. K. (2010). *Anadolu'nun Bin Tanrılı Kralı Şuppiluliuma.* İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım.
- Günbattı, C. (1997). Kültepeden Akad'lı Sargon'a ait bir Tablet. *Archivum Anatolicum Dergisi*(s. 3), 131-151.

- Günbattı, C. (2017). *Kültepe-Kaniş (Anadolu'da İlk Yazılı Belgeler)* (2. Basım b.). Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Hasdemir, H. K. (2016). Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Ankuwa Üzerine bir DEğerlendirme. *Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 65-69.
- Hawkins, J. D. (2000). Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscription. *Incriptions of The Iron Age. Incriptions of The Iron Age. Text, Amuq, Aleppo, Hama, Tabal, Asur Lefters, Miscellaneous, Seals, Indices, Part II. (vol. I.)*. Berlin: De Gruyter.
- Hawkins, J. D. (2011). Yazılar ve Metinler. H. C. Melchert içinde, *Luviler, Anadolu'nun Gizemli Halkı* (Ç. Ç. Barış Baysal, Çev., s. 121-153). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Hornung, E. (2004). *Mısır Tarihi*. (Z. A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Hout, T. P. (2019). Hitit Krallığı ve Hitit İmparatorluğunun Kısa Tarihi. M. A. Meltem Doğan Alparslan içinde, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 11-30). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Johnson, P. (2000). *Yahudi Tarihi*. (F. Orman, Çev.) İstanbul: Pozitif Yayıncılık.
- Karauğuz, G. (2005). *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında M.Ö. II. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Karauğuz, G. (2015a). *Ötüken'de Elli Beş Gün Bilge Kağan Hazinesinin Keşif Hikayesi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Karauğuz, G. (2015b). *Hitit Mitolojisi* (2. Baskı b.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Karauğuz, G. (2017). *Ademin Çocukları çivi yazılı kaynaklar, Tevrat, İnciller ve Kur'an'a göre* (3. Baskı b.). konya: çizgi kitabevi.
- Karauğuz, G. (2018a). *Hitit Yasaları*. konya: Çizgi Kitabevi.

- Karauğuz, G. (2018b). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Karauğuz, G. (2019a). *Hititlerde Haberleşme Diplomatik Muhaberat ve Diğer Kil Mektuplar*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Karauğuz, G. (2019b). *Hitit Tarihi ve İdari Kil Kitaplar yaşam hikayesi, ferman, vasiyetname, bağış belgesi, talimatname ve kral icraatları*. konya: çizgi Kitabevi.
- Karauğuz, G. (2020). *Hitit Duaları Kil Kitapları (Bin Tanrı için İlahi ve münacatlar)*. Konya: Çizgi Kitapevi.
- Kaynak, M. (2007). *Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'an'dan Gözlemler*. İstanbul: Yay Matbaacılık.
- Kınal, F. (1964). İlk Çağlarda Kıbrıs. *Belleten*, 28(111), 383-418.
- Kınal, F. (1967). Yamhad Krallığı. *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, c. 5(s. 9), 193-211.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basın Evi.
- Kitabı Mukaddes Şirketi. (2008). *Tevrat (Tora, Neviim Ketuvim)*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Kocabaş, S. (1987). *Vaat Edilmiş Toprak Filistin İçin Mücadele, Türkiye ve Siyonizm*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Kuhrt, A. (2013). *Eski Çağ'da Yakındoğu* (3. Basım b., Cilt I-II.). (D. Şendil, Çev.) İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Kuzucuoğlu, R. (2007). Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu Kraliçeleri. *Belleten*, c. LXXI(s. 216), 795-809.

- Küçükbezcı, H. G. (2010). M.Ö. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda) Orta Anadolu'nun Sosyoekonomik Yapısı. Konya: Yayınlanmayan Doktora Tezi.
- Kürşat Demirci, B. F. (2016). Ana Hatlarıyla Hitit Dini. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 35-60.
- Lawrence, P. (2008). *Kutsal Kitap Tarihi Atlası*. (F. Bilger, Çev.) İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Macqueen, J. G. (2015). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (4. baskı b.). (E. Davutoğlu, Çev.) ankara : arkadaş yayınevi.
- Melchert, H. C. (2011). Prehistorya. H. C. Melchert içinde, *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı* (Ç. Ç. Barış Baysal, Çev., s. 25-36.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Mutlu, S. A. (2019). *Asur ile Urartu arasında Tampon bir bölge Şubria Ülkesi*. Konya: Çizgi kitabevi.
- Orhun, M. (2010). Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35-55.
- Öz, E. (2005). Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Peker, H. (2005). Karkamış Krallığı. *Arkeo-Atlas*, 36-43.
- Pınarcık, P. (2018). Geç Hitit Beylikler Döneminde Toroslardan Amonoslara Uzanan Bölgedeki Ekonomik Faaliyetler. *Belleten*, 383-407.
- Reyhan, E. (2016). Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi* , 35-60.
- Savaş, A. (2011). Hitit, Roma, İslam ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* , 243-274.

- Seslenir, S. (2011). *Ramses* . İstanbul: Anonim Yayıncılık.
- Sevin, V. (2016). *Anadolu Arkeolojisi* (5. Basım b.). İstanbul: DER Kitabevi.
- Sevinç, F. (2008). Hititler'de Yeraltı Dünyası. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 231-247.
- Taş, İ. (2012). M.Ö. 13. yy'da Hitit Kralı IV. Tuthaldiya'nın Uygulamaya Koyduğu Ticari Ambargo. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 3015-3029.
- Taş, İ. (2012a). Hitit Kralı IV. Tuthaldiya'nın Suriye Politikası . *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 3029-3039.
- Tomar, C. (2009). "Sayda" İslam Ansiklopedisi. c. 36 . Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turan, O. (2016). Hititler'in Batı Anadolu İle Etkileşimi Bağlamında Hitit-Wileuşea İlişkisi. *Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 91-106.
- Ünal, A. (1980). Hitit Tıbbının Ana Hatları. *Bellekten*, 475-495.
- Ünal, A. (1997). Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle ilgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler. *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*. Ankara.
- Ünal, A. (2000). Anadan'da Kizzuwatna Krallığı, Taş Devrinden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar Adana ve Çukurova Tarihi. M. S. Erman Artun içinde, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı* (s. 43-69). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu* (Cilt 1. Kitap). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu* (Cilt 2. Kitap). Ankara: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu* (Cilt 3. Kitap). Ankara: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2006). Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Döneminin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(3), 67-102.
- Ünal, A. (2016). *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2018). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi Eski Taş Devrinden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M.Ö. 60000-1180)*. Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat.
- Üngör, İ. (2011). İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 137-163.
- Yiğit, T. (1994). I. Hattuşili ve Dönemi. Ankara: Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Yüksel, İ. (2014). Geç Hititler İzinde Anadolu. Kahramanmaraş: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Zoroğlu, K. L. (2005). Kahramanmaraş'ın İlk Çağdaki Yeri ve Önemi. *Kahramanmaraş Sempozyumu Bildirileri* (s. 303-307). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları.